TOIMETANUD PROF. A. M. PANKRATOVA

N S V LIIDU AJALUGU

I OSA

RK „PEDAGOOGILINE KIRJANDUS" 1946

NSV LIIDU AJALUGU

I OSA

PROF. A. M. PANKRATOVA
TOIMETUSEL

RK
„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS"
TALLINN 1946

Bibliotheca
Universitatis
Tartuensis
1946:862
11901
A-15913

Meie maa kauges minevikus.

I peatükk.

Ürgaegne-kogukondlik kord meie maal.

§ 1. Vanim inimühiskond.

Inimühiskonna algus. Esimesed jäljed inimese olemasolust Euroopas kuuluvad sesse kaugesse ajastusse, mil siin valitses soe ja niiske kliima. Tihedad igihaljad metsad koosnesid loorberist, pukspuust, jugapuust ja teistest puudest. Metsades ja jõekaldail elasid loomad, kes on nüüdisajal kas välja surnud (ürgelevant, erilist tõugu ninasarvik) või keda nüüd kohtame lõunamaades (jõehobu, leopard).

Inimesed elasid koos väikeste gruppidena („ürgaegse hordina"). Inimese esimesed tööriistad olid jämedalt väljatöötatud kivid. Inimesed korjasid üheskoos toiduks tigusid, putukaid, puuvilja ja söödavaid juuri. Jahipidamine väiksemale loomale kandis veel juhuslikku iseloomu. Sooja kliima tõttu ei vajanud inimesed veel ei erilist peavarju ega kehakatet kaitseks külma vastu.

Aegamisi algas külmenemine. Kliima muutus veel niiskemaks. Põhjas tekkisid suured jääliustikud, mis laskusid mägedelt alla. Lopsakad metsad taandusid lõunasse. Ühes nendega kadusid või asusid ümber sooja kliima loomad. Jääliustikud võtsid endi alla määratu suured pindalad.

Inimene jäi elama karmimaisse kliimalistesse tingimustesse, sest ta õppis kasutama tuld. Esiteks õppis inimene tuld hoidma, hiljem aga ka teda saama kuivade puutükkide teineteise vastu hõõrumise ja tulekivist sädemete löömise teel. Tuli soojendas inimest külma vastu, kaitses metsloomade eest ning võimaldas toituda toitvama, keedetud liha- ja kalatoiduga.

Vanimad inimese peatuspaigad meie maal on avastatud Kaukaasias (Suhhumi lähedal) ja Krimmis. Koopais Simferoopoli lähedal on leitud suur hulk lõhestatud loomaluid koos puudulikult väljatöötatud kiviriistadega. Need olid ürgaegsete küttide peatuspaigad, kes kasutasid looduslikke koopaid kaitseks metsloomade ja varjendiks halva ilma eest.

Suurimal jäätumise ajal ulatus paks jääkate meie maa Euroopa-osas kuni Doni keskjooksuni ja Dnepri alamjooksuni

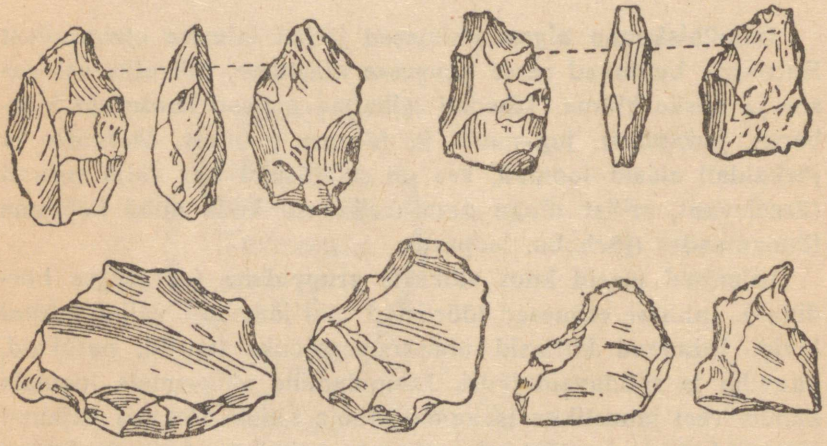

Vanimaid tööriistu NSV Liidus. Paleoliit. *Tööriistad, mis on leitud Krimmis Kiik-Koba koopa alumises kihis.*

(peaaegu Dnepropetrovskini). Siberis oli jäätumine vähema ulatusega.

Palju kümneid tuhandeid aastaid lasus jääkate meie maal. Aeglaselt teostus jääliustike sulamine. Jääpiir taandus järkjärgult põhja poole, jättes vabanenud maa-aladele rändrahnude ahelikke.

Jääliustikest vabanenud maapind kattus esmalt tundraga. Sulanud vete vood uhtsid endile sängid pinnases ning moodustasid jõesüsteemid. Niiskuseküllus tõi kaasa taim- ja metskatte kiire arenemise. Rohtlad, metsad ja veekogude kaldad

asustusid suurte metsloomadega: mammutite, ninasarvikute, samuti ka põhjapõtrade ja teiste põhja- ning polaar-loomariigi esindajatega. Mägedes ja koopais elutsesid inimese kardetavamad vaenlased: koopalõvi, koopakaru ja koopahüään.

Taanduva jääliustiku kannul tungis inimene põhja poole.

Ürgaegne kogukond. Kasutades kaikaid, teravaid nuie ja kõige lihtsamaid kiviriistu ei olnud inimene võimeline üksi pi-

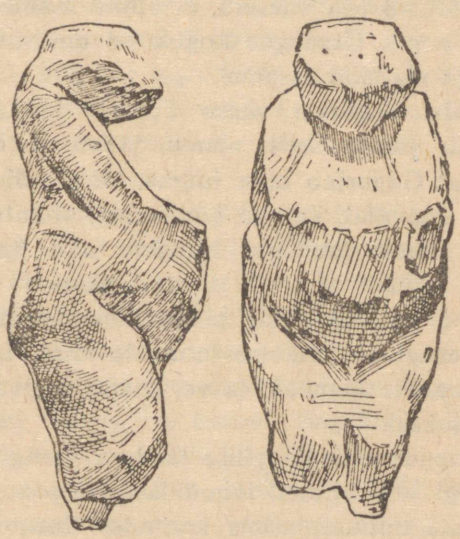

Vanimaid inimkujusid NSV Liidu territooriumil. Statuetid kivist (kõvast kriidist). *Kostenki, Voroneži lähedal.*

dama võitlust karmide looduslike tingimuste ja kiskjate loomadega. Igal sammul varitses teda hädaoht. Ainult üksteist aidates suutsid inimesed end kaitsta loomade kallaletungi vastu ja hankida vajalikku toitu. Eriti vajalik oli üksteise abistamine jahil suure looma, nagu mammuti, ninasarviku, metshärja jt. peale. Mammut sarnles välimuselt elevandiga, kuid oli temast veel suurem ja tugevam. Peamiseks kaitsevahendiks olid mammutil tema määratu suured ülespoole kõverdatud löögikihvad.

Mammut oli taimtoitlane ning kardetav ainult tema tagaajamisel. Et sellist suurt metslooma kätte saada, pidid inimesed korraldama tõkketarasid, varitsedes saaki loomade joogikohtadel või järsakute läheduses.

Inimeste üheskoos elamine oli aluseks ürgaegse kogukonna tekkimisele. Kõik, välja arvatud mõned väikesed esemed, kuulus kogukonnale; eraomandust veel ei olnud. Ürgaegses kogukonnas ei olnud rikkaid ega vaeseid, ei olnud inimese ekspluateerimist inimese poolt. Ürgaegne kogukond oma tootmisjõudude poolest oli väga madalal tasemel.

Kaitseks talvise külma vastu õppisid inimesed ehitama muldkoopaid ja onne. Selle elamu jäänused on avastatud hiljuti Donimaal Gagarino küla juures. Onni põhja moodustas madal ovaalne kaevand, kaetud ümberringi tohutu suurte kivilahmakate ja suurte luudega. Nendele olid kinnitatud ülal kokkujooksvad teibad, mis olid kaetud okste ja loomanahkadega. Onni sisemuses olid laiali pillatud mammuti, ninasarviku, härja ja mitmesuguste väikeste loomade luud. Leiti ehteasju: väikeste kiskloomade hambaid ja vesikarpe, samuti luust nikerdatud naistekujukesi.

Tänu nõukogude arheoloogilise teaduse arengule meie maal on avastatud ligi 200 vanimat inimühiskonna peatuspaika. Need on laiali pillatud mitmesuguseis kohtades Euroopa-osa lõunapoolel, Altai mägedes, Lääne- ja Ida-Siberis. See annab tunnistust inimühiskonna iidsest vanusest meie maal.

§ 2. Emaõiguslik sugukond.

Emaõigusliku sugukonna tekkimine. Kliimaliste tingimuste muutudes kadusid määratu suured jääliustikud. Nad säilisid veel äärmisel põhjamaal ja mäeharjadel. Looduslikud tingimused hakkasid aegamööda sarnlema meie aja oludega. Muutusi tekkis ka loomariigis. Paljud suured metsloomad — mammutid, koopalõvid — surid välja.

Ürgaegne kogukond ei evinud algul kindlailmelist koosseisu ja lagunes kergesti. Ent ühine majapidamine nõudis kindlamat ja püsivamat kooselu. Alalist abielu aga tolle aja inimesed ei tundnud. Lapsed olid seotud vaid oma emaga. Seepärast ühiskonna rakukeseks oli emaõiguslik perekond, mis koosnes emast, tema tütardest ja poegadest ning tütarde lastest. Mitu emaõiguslikku perekonda moodustasid emaõigusliku sugukonna, mille liikmed tundsid ainult oma naisliinist esivanemaid. Täisealised mehed tegelesid peamiselt küttimisega, naised juhtisid kodust majapidamist, kogusid tagavaraks elatusvahendeid, valmistasid toitu, tegid rõivaid, hoolitsesid kodukolde ja elamu eest. See naise osatähtsus majapidamises andis temale domineeriva koha perekonnas ja sugukonnas.

Sugukonnaliikmed osutasid üksteisele abi ja kaitset. Kui keegi võõrast sugukonnast solvas kaassugukondlast või tappis tema, siis solvatu või tapetu eest tasus kätte kogu sugukond. Sugukonnaliikmed jälitasid ülekohtutegijat seni, kuni nad ta tapsid. Selles seisnes veritasu kohustus.

Tähtsaimate küsimuste otsustamiseks kogunes kokku terve sugukond, nii mehed kui naised. Sugukonna koosolekuil valiti või tagandati vanemad ehk juhid.

Paljude aastatuhandete jooksul andsid inimesed põlvest põlve edasi oma kogemusi võitluses olemasolu eest. Inimene õppis kõvast kivist ja luust välja töötama mitmesuguse suuruse ja vormiga tööriistu: kirveid, vasaraid, nuge, kõplaid, raiumise ja lõikamise vahendeid, teravaid odaotsi jm. Kiviriistade pindu hakati lihvima, mis parandas ja kergendas nende kasutamist. Väga suur tähtsus oli vibu ja noole leiutamisel, mille abil jahimehed hakkasid jälitama looma vahemaa tagant.

Nõusid hakkasid inimesed valmistama savist. Algul anumaid valmistati puust, vitstest ja nahast. Et anda nendele suuremat vastupidavust, hakati hiljem puunõude külgi savitama. Veel hiljem hakati nõusid voolima ainult savist. Lõpuks hakati kasutama pottsepa keerdpinki. Nii tekkis saviasjade tootmine. Nõude välispind kaeti ilustustega — augukestega, kuuseoksa-

taoliste joonestustega. Korvipunumiselt vitstest ja kõrkjaist läksid inimesed üle metsikult kasvavate taimede kiudude punumisele. Nii tekkis tekstiiltootmine. Jämedat, kätega punutud kangast tarvitati riideiks, kottideks jm. Inimeste majapidamise tegevus muutus keerulisemaks ja mitmekesisemaks. Kalapüügis hakati kasutama kiududest punutud võrke. Jahipidamises said pearelvadeks piigid, viskodad, vibu ja nooled. Kaevamistel leiavad arheoloogid mõnikord suurte metsloomade luid nendesse sügavale sissemurdunud ränikivist nooleotstega.

Viljade korjamiselt läksid inimesed hiljem üle terade külvamisele ja mugultaimede ning juurvilja istutamisele. Selleks väljavalitud viljakas maatükk, mis harilikult asetses jõeorus, tehti kohedaks teravdatud kepiga — kõplaga. Siis külvati otra, hirssi ja nisu. Nii tekkis primitiivseim põlluharimine kõplaga.

Metsloomade taltsutamine pani aluse karjapidamisele. Esimene koduloom oli koer. Põhjamaades taltsutati põhjapõder.

Sugukondlike kogukondade peatuspaigad meie maal. Kogu meie maa territooriumil Musta mere kaldaist ja Taga-Kaukaasia mäestikuorgudest kuni äärmiste põhjamaadeni ning Valge-Venest kuni Ida-Siberini on leitud palju sugukondlike kogukondade peatuspaiku; nende materjalide järgi taastavad õpetlased selle kauge ajastu inimeste elu-olu.

Euroopa territooriumi põhjaosa metsade vöötmes ehitati asulad jõgede ja järvede kaldaile. Iga asula kuulus eri sugukonnale ning koosnes väikesearvulisest koobas-onnide ja püstonnide hulgast. Elanikud tegutsesid peamiselt kalapüügiga ja osalt ka jahiga. Mõnes kohas olid sugukonna asulad asetatud gruppidena, mis osutab sugukondlik-suguharuste liitude tekkimisele.

Lõunapoolses rohtlate osas, eriti viljakais jõeorgudes, sai elanikkonna peategevuseks kõplapõllutöö. Ürgaegse põllumajandusliku majapidamise näiteks võib olla Tripolje kultuur, mis avastati kõige enne Tripolje küla ümbruses (Kiievi lähedal). Tripolje kultuuri peatuspaiku on suurel arvul leitud Ukrainas, lääne pool Dnepri jõge.

Nende peatuspaikade elanikud valisid asumiseks kohad kas kaldakõrgendikel või järsakute nõlvul, mille põhjades voolasid ojad. Eluasemeks valmistatud platsi katsid inimesed savikihiga, mille hiljem põletasid kõvaks tulelõkete abil. Majaseinad ehitati postidest ja varbadest, mis savitati üle. Nii valmis suur mitme koldekohaga elamu, mis mahutas kuni sada ja rohkemgi inimest. Elamute lähedale külvati nisu, otra ja hirssi. Maapinna kobestamiseks kasutati puust kiviotstega kõplaid. Viljaterade käsitsi peeneksjahvatamiseks olid suured kiviplaadid ja hõõrutid. On leitud suur hulk väikesi savist loomakujukesi; nendele kujukestele omistati nähtavasti maagilist tähendust. Nad pidid kaitsema koduloomade karja ning kaasa aitama selle paljunemisele. Mõnede koduloomade kujutusi leidub ka anumail.

Tripolje kultuuri peatuspaigus tulevad mõnikord juba ette ka vaskesemed. Leitud valuvormikesed osutavad, et vähemalt osa neist esemeist valmistati kohapeal. Metallesemete lai levik langeb ühte selle ajaga, millal emaõiguslik sugukond hakkas lagunema.

§ 3. Isaõiguslik sugukond.

Karjakasvatuse arenemine. Metsloomade kodundamisel oli sugukondlike kogukondade majapidamises suur tähtsus. Evides koduloomi oli inimestel alatist toidutagavara ja nad ei sõltunud enam jahitulemustest, mis alati polnud edukad. Koerte ja põtrade (põhjamail) järel ilmusid teised koduloomad: härjad, kitsed, lambad, sead ja hobused. Aegamööda sai karjapidamine majapidamise peamiseks haruks. Algul hoiti kari kogu aasta asulate läheduses välistoidul. Siis hakati valmistama talvetoiduks heina, põhjamail aga kuivatatud ja lühikeseks raiutud peenikesi lehtedega oksi.Talveks aeti koduloomad samadesse ruumidesse, kus elasid inimesedki. Hiljem hakati loomade jaoks ehitama erilisi ruume — lautu. Suured loomakarjad ei võinud

kauaks jääda ühele kohale. Seepärast inimesed hakkasid karjaga ümber kolima, otsides väljakurnamata karjamaid. Nii tekkis laius rohtlais rändkarjapidamine. Koos karjapidamise arenemisega tekkis piimamajandus, algas juustu ja või valmistamine. Inimesed õppisid ümber töötama loomade villa, õppisid saama sellest lõnga ja lõngast sooje riideid, mis kaitsesid hästi külma eest. Leiutati kangaspuud.

Koduloomade pidamine võimaldas nende jõudu kasutada pinnase kobestamiseks. See soodustas esimese künniriista — puuadra — leiutamist. Selleks valiti osa puutüvest kõvera oksa või juurikaga, mille ots teritati.

Isaõigusliku sugukonna tekkimine. Karjapidamine oli meeste peamine töö. See suurendas nende tähtsust majapidamises. Vastupidiselt naise töö kaotas oma endise tähtsuse. Mehed said valdajaiks karjade ja varanduse üle, mille pärandasid edasi oma lastele. Seepärast hakati sugulust arvestama mitte enam ema, vaid isa liini järgi. Varem kehtinud emaõiguslik sugukond lagunes; teda asendas isaõiguslik sugukond, s. o. sugulaste liit, kes põlvnes ühisest esivanemast — mehest.

Isa varanduse lastele pärandamise kindlakskujunenud kord tõi esile rikkuste kogunemise perekonnas. Rikkad perekonnad eraldusid sugukondlikust kogukonnast. Selle tagajärjel algas ürgaegse-kogukondliku korra lagunemine.

Vase-pronksikultuuri arenemine. Isaõigusliku sugukonna arenemine langes ühte ajaga, millal kiviriistad olid väljatõrjumisel vask- ja pronksriistade poolt. Looduslikke vasetükke, mis inimesed leidsid, taoti algul külmana. Kuid puhtast vasest valmistatud asjad olid liiga pehmed, nürinesid ruttu ja paindusid kergesti. Seepärast oli metallriistade omaduste parandamises suur tähtsus vase ja tina kokkusulatamise (pronksi) leiutamisel. Pronks sulab madalamas temperatuuris kui vask. See kergendas pronksesemete valamist ja valmistamist. Vasest palju kõvema pronksi tarvitamine võimaldas tunduvalt parandada töötamisvahendeid ja relvastust. See tegi inimese töö viljakamaks ja ta relva tõhusamaks.

Vanimad meie maalt leitud vaskesemed kuuluvad kolmandasse aastatuhandesse enne uut ajaarvamist. Esialgu toodi neid sisse lõuna- ja idamailt. Mitte hiljem kui teisel aastatuhandel enne u. a. tekkis ka kohalik pronksesemete töötlemine. Kaukasuse, Kesk-Aasia, Altai ja Uurali mäed said pronksikultuuri koldeiks, mis hiljem levis steppide ja metsade piirkondadesse.

Kõige vanemal ajal, kui inimeste peamine tegevusala oli jahipidamine, ei olnud üksikute ürgaegsete kogukondade elus erinevusi. Pärastpoole kujunes majanduslik tegevus mitmekesisemaks. Metsarikkais kohtades, kus metsloomi leidus külluses, säilitas jahipidamine oma endise tähtsuse. Jõgede ja järvede piirkonnas hakkasid inimesed tegelema peamiselt kalapüügiga. Viljakais jõeorgudes tekkis põlluharimine. Rohurikkad stepid said karjamaadeks koduloomadele.

Põlluharimisele ja karjakasvatamisele üle läinud rahvas arenes kiiremini kui jahipidajate kogukonnad. Niiviisi edenes inimühiskonna arenemine ebaühtlaselt. Meie maal need erinevused tugevnesid märgatavalt teisel ja eriti esimesel aastatuhandel enne u. a.

Euroopa territooriumi metsavöötme ja Siberi määratu suurte metsaalade elanikud jäid peamiselt jahimeesteks ja kalapüüdjaiks. Inimesed elasid väikestes laialipillatud asulais. Siin püsis veel ürgaegne-kogukondlik kord.

Rohuga kaetud Lõuna-Siberi, Kesk-Aasia ja Musta mere maade tasandikel oli peatööks karjakasvatus. Viljakais orgudes tegeldi põlluharimisega.

Nendes kohtades toimus ürgaegse-kogukondliku korra lagunemine kiiremini.

Lõunapoolseis Musta mere maa steppides leidub hulk kurgaane, millede lahtikaevamise juures leitakse inimese luustikke, mis on värvitud punaseks. Matmisel kaeti laip ookri või menningiga, mis pärast jäi peatuma kontidele. Surnu kõrvale pandi relvi ja mitmesuguseid olustikuesemeid. Mõnikord leidub ühes kalmus kõrvuti mehe ja naise luustikke. Võib oletada, et valitses

komme tappa naine mehe — perekonnapea — surma puhul ja matta ta koos mehega. Nende kurgaanide hulgas on rikkaid ja vaeseid haudpanuseid, mis annab tunnistust varandusliku ebavõrdsuse tekkimisest. Eriti rikaste haudpanuste näiteks, mis kuulusid sugukondade ja suguharude juhtidele, võib olla kurgaan Maikopi linna lähedal. See oli 10,5 meetrit kõrge. Kalmu pearuumist leiti menningiga helepunaseks värvitud luustik. Surnu oli maetud riietuses, mis oli üle külvatud kuldilustistega — härja-

Kuldhärja-kujuke. *Maikopi kurgaanist.*

kujukeste, sõrmuste, rosetikestega ja ka kullast, karneolikivist ja türkiisist helmestega ja muude väikeste asjakestega. Kõrval leidusid kullast ja hõbedast nõud. Laiba kohale oli ehitatud baldahhiin, mis tugines kullast ja hõbedast õõnsaile jalule. Neid kaunistasid massiivsed härjakujukesed kullast ja hõbedast. Selle kalmu eri osades lamas veel kaks luustikku: koos pealikuga pidid surema ka temale lähedased inimesed.

Pronksikultuur tõusis oma arenemise õitsengule teisel aastatuhandel ja esimese aastatuhande algul enne u. a. Kaukasuse, Taga-Kaukaasia ja Altai mägedes. Paljudes kohtades on avas-

tatud vanad kaevandused, millest saadi maaki, mis oli tooraineks kohapealsele pronksivalmistamisele.

Esimese aastatuhande algul enne u. a. hakkas Taga-Kaukaasia lõunapoolseis mägedes ja Väike-Aasias juba kujunema klassiline ühiskond.

Rauakultuuri algus. Teise aastatuhande lõpul enne u. a. ilmusid meie maal rauast valmistatud esemed. Algul tarvitati rauda pronksesemete ilustamiseks. Esimese aastatuhande esimesel poolel enne u. a. tekkis mitmesuguseis kohtades juba raudesemete tootmine, mis hakkasid pronksrelvi ja -tööriistu välja tõrjuma. Esimese aastatuhande keskel enne u. a. oli raud meie maa rahva poolt juba laialt tarvitusele võetud. Ta aitas kaasa edaspidisele tööviljakuse tõstmisele, eriti põllu- ja käsitöö alal. „Raud lõi põllupidamise suuremail pindadel, kindlustas laiade metsaalade ülesharimist põlluks; ta andis käsitöölisele nii kõvad ja teravad tööriistad, millele ei suutnud vastu seista mitte ükski kiviliik, mitte ükski tol ajal tuntud metall.“ [1]

[1] Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, Marx ja Engels, Teosed, XVI kd., I osa, lk. 138 (venekeelne väljaanne).

Vanimad riigid meie maa territooriumil.

§ 4. Vanimad orjandusriigid Kaukaasias ja Kesk-Aasias.

Orjandusliku korra alus. Ürgaegse-kogukondliku korra ajal ei olnud ülimust ega rõhumist. Sugukondliku korra juures oli tootmine äärmiselt arenemata. Karjanduse, põllutöö ja koduse käsitöö arenemisega said inimesed võimaluse toota produkte suuremal määral, kui oli tarvis elu alalhoiuks. See pani aluse saaduste vahetamisele sugukondlike kogukondade vahel. Ühes eraomandusõiguse kasvamisega tootmisvahendeile hakkas vahetus tekkima ka üksikute isikute vahel. Vahetus soodustas tootmise edaspidist laienemist, mis ei saanud enam toimuda üksiku perekonna või sugukonna tööjõududega. Uut tööjõudu andis sõda: vange ei tapetud, nagu varem, vaid tehti orjadeks. Sellest ajast peale saab sõdade peaeesmärgiks vangide võtmine ja riisumine. Sõjad suurendasid veel rohkem varanduslikku ebavõrdsust. Rikkad said võimaluse teha orjaks ka oma kaaslasi sugukonnast ja suguharust. Nii tekkis esimene suur jagunemine klassideks: orjapidajate klass ja orjade klass. Orjandaja pidas orja oma täielikuks omanduseks, nagu ükskõik missugust teistki temale kuuluvat asja. Ta võis orja müüa, osta, tappa nagu looma. Orjal ei olnud omandust. Orjade tööd kasutati majapidamises laiaulatuslikult.

Võrreldes ürgaegse-kogukondliku korraga oli orjanduslik kord enam edenenud, sest et selle tootvad jõud asusid kõrgemal arenemisastmel.

Orjandusriigi tekkimine. Koos varandusliku ja klassilise ebavõrdsuse arenemisega tekib riik. See oli vajalik varanduseomanikele, et kindlustada neile omandatud varandusi ja võimu orjade ja varanduseta rahva üle. Riiklik kord tekkis ürgaegse-kogukondliku korra varemeile.

Varandusliku ebavõrdsuse tekkimisega hakati sugukondade ja suguharude juhte valima rikaste perekondade keskelt. Röövsõjad rikastasid ja tugevdasid juhte veel enam, võrreldes oma sugukonnaga. Juhtidega koos rikastus ka neid ümbritsev sõdalaskond. See aitas kaasa lõplikule rahva poolt valitavate juhtide võimu muutmisele päritavaks ainuvalitseja-võimuks. Et hoida orje ja varanduseta rahvast sõnakuulmises, oli vajalik eriline relvastatud jõud, kes täitis endise suguharu maleva aset. Endise rahvakohtu asemele tekkis kohus, mis teenis valitseva vähemuse huve. Sugukondlik ühiskond valitses end tavade alusel, mis elu ise oli välja töötanud. Riigis tekkisid seadused, mis kaitsesid valitseva klassi huve. Nii tekkis riiklik võim, mis ürgaegsele-kogukondlikule korrale oli tundmatu.

Vanaaegsed riigid laienesid nõrgemate naabersuguharude allaheitmise teel. Seesugused paljudest suguharudest koosnevad riigid ei olnud kindlad, sest et neid ei hoidnud koos majanduslikud sidemed, vaid vallutaja võim. Seepärast nad liitusid ja lagunesid sõltuvalt selle või teise väejuhi või valitseja kordaminekuist või ebaõnnestumistest.

Vanad Taga-Kaukaasia riigid. Esimesed orjandusriigid meie maal tekkisid Taga-Kaukaasias, Assüüria naabruses. Teise aastatuhande keskel enne u. a. asustasid Vani järve ümbruse mägismaad väikesed suguharuliidud. Assüüria kuningad võtsid sageli nende vastu sõjakäike ette. Maad, mis asetseb Tigrise ja Eufrati ülemjooksul ja Vani järve ümbruses, nimetasid Assüüria kuningad Urártu maaks.

Esimese aastatuhande algul enne u. a. toimus Urártu maal väikeste vürstiriikide ühinemine tugevamate suguharude juhtimisel. Ühinenud suguharud said ühise nimetuse — haldid, peajumala Haldi nime järgi. Selle riigi etteotsa ilmusid võimsad kuningad, kes lõid edukalt tagasi mitte ainult assüürlaste rünnakud, vaid võtsid isegi ette sõjakäike nende maale. Vani järve kaldale oli ehitatud pealinn (praeguse Vani linna lähedale), mis oli lõuna poolt hästi kaitstud Iraani mägede ahelikuga. IX ja VIII sajandi jooksul enne u. a. oli Urártu riik oma maade poolest väga suur.

Oma võitude mälestuseks jätsid Urártu kuningad järele mälestuskirjad, mis on tehtud kiilkirjas kividele ja kaljudele, mõnikord raskesti ligipääseta-

vaisse kohtadesse. Suurte pingutuste tagajärjel selgitasid teadlased (nende hulgas ka venelased) nende kiilkirjade sisu, mis jutustavad Urártu ajaloo tähtsaist sündmustest.

VIII sajandi keskel enne u. a. saavutas Urártu riik oma ülima suuruse ja vägevuse. Põhjas vallutasid haldid Araksi jõe oru kuni Suure Kaukasuse mäeharjani. Õnnestunud sõjakäikude ajal naabrite maale hävitasid haldid ära asulad ja kindlused, viisid kaasa rikkaliku saagi, ajasid ära karja, tapsid või viisid kaasa inimesi, tehes nad orjadeks. Kuningas Argišti teatas Vani

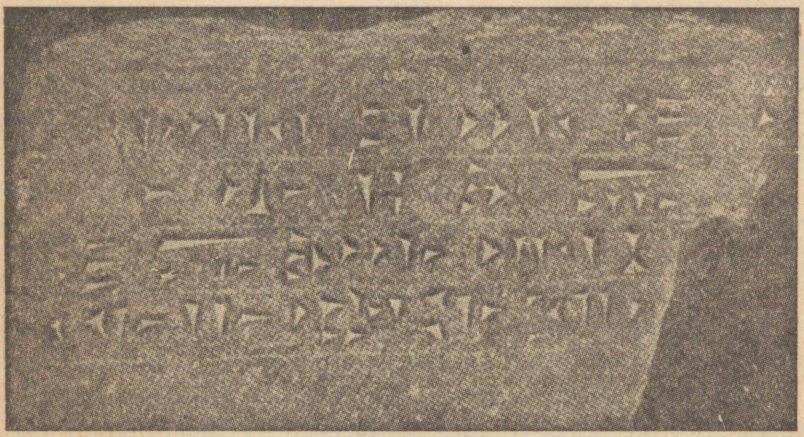

Kuningas Argišti kiilkirjalise pealkirjaga ehituskivi Urártust. Kindlusevaremed Erevani juures. *Ajalooline Muuseum Moskvas.*

Pealkirja tõlge: „Argišti, Menua poeg, ehitas selle kindluse neist 10 000 kivist."

järve kaldal kaljusse raiutud mälestuskirjas, et ainult ühel sõjakäigul tema osalt saatis surma, osalt viis kaasa elusaina üle 64 000 inimese. Maadel, mis kuulusid Urártu kuningale ja tema aukandjaile, kaevasid tuhanded orjad kanaleid, töötasid majapidamistes ja ehitasid kõrgeile kaljudele ligipääsematuid kindlusi. Ehitised püstitati ilma ühendava lubjata suurtest, tihedasti üksteisele laotud kividest. Samuti raiuti avaraid ruume kivikaljude sisemusse. See nõudis määratu suurt tööjõu kulutust. Imestustäratavad on keerulised vesivarustuse ja põlluniisutuse seadeldised. Pealinna Vani joogiveega varustav kanal tegutses üle kahe tuhande aasta. Niisutatavais rajoones ja jõeorgudes kasvatati vilja ja arendati viinamägesid. Suur majanduslik tähtsus oli karjandusel. Haldid olid kuulsad kauniste pronksrelvade ja teiste

pronksesemete valmistajaina. Urártu riik oli orjandusriik: elanikkond jagunes vabadeks inimesteks ja orjadeks. Kuningas ja temale lähedal seisvad ametnikud olid kõige rikkamad orjaperemehed.

VIII sajandi lõpul enne u. a. hakkas Urártu riigi vägevus tunduvalt langema. Põhja poolt surusid haldide peale nomaadid. Tigrise jõel tugevnes jällegi Assüüria riik. Assüürlaste kuningas Sargon purustas Urártu kuninga väed, hävitas tema pealinna ning viis sellest välja määratu suured rikkused. Ta raius kaljusse oma võidust seesuguse mälestuskirja: „Kui Urártu kuningas sai teada oma vägede kaotusest, siis hakkas ta süda värisema, nagu väriseb kulli eest põgeneva linnu süda."

VI sajandi keskel enne u. a. sai Urártust kagu pool tugevaks Pärsia riik. Võitlus sellega nõrgendas haldide suguharusid. Nende ühinemine Urártu kuningate võimu all hakkas lagunema. Haldide nimi kadus tarvitamiselt, kuid Urártu nimi püsib alles Ararati mäe nimes.

Endise Urártu territooriumil tekkisid VI sajandil e. u. a. uued sugukondlik-suguharude ühendused, kelledest kasvas kaks rahvust — grusiinlased ja armeenlased. Vanaaegsed armeenlased elasid Vani järve ümbritseval maal. Kartvelid (kartid) ja teised nende hõimud, kes elasid Araksi ja Kura jõe orgudes ja nendega piirnevais mäestikurajoones, lõid ühinedes gruusia rahvuse. VI sajandi lõpul e. u. a. Pärsia kuninga Dareios I Hystaspese ajal oli Armeenia sunnitud alistuma tema võimule. Suures mälestuskirjas oma võitlusest teatab Dareios, et armeenlased tõstsid tema vastu mässu, mis suruti alla ainult pärast viit verist lahingut. Armeenia oli maksustatud suure maksukoormaga Pärsia kuninga kasuks.

Kesk-Aasia vanad rahvad. Esimesel aastatuhandel enne u. a. olid Kesk-Aasia steppide alad asustatud rohkearvuliste karjakasvatajate-nomaadide suguharude poolt. Kreeklaste jutustuste järgi need suguharud olid silmapaistvad oma sõjakuse ja vaprusega. Kõik nende relvad — nooled, odad, mõõgad, taprid — olid valmistatud mitte rauast, vaid vasest ja pronksist. Naised evisid suuri vabadusi ning olid isegi sõjas väejuhtideks.

Viljakais jõeorgudes tegeles elanikkond põlluharimisega. Põllumajanduslikul rahval oli sugukondlik kord sel ajal juba

lagunemas. Majapidamine toimus suurte patriarhaalsete peredena, kelle koosseisu kuulusid ka orjad. Orjade tööga olid ehitatud kunstlikud veebasseinid ja kanalid, milledel oli suur tähtsus põuaseis rajoones. Kõige tähtsamad põllumajanduslikud rajoonid olid Horezm Amu-Darja jõe alamjooksul ja Sogdiana, mis asetses Zeravšani jõe ümbruses.

Läbi Kesk-Aasia kulgesid karavaniteed, mis ühendavad Kaspia mere maid Ida-Aasiaga. Nendel teedel asetsevail linnadel oli tähelepanuväärt suur kaubanduslik tegevus. Suurim neist linnadest oli Sogdiana pealinn Marakanda (praegune Samarkand).

Makedoonia Aleksandri sõjakäik Kesk-Aasiasse. Sõjakäigu ajal Idamaale purustas Makedoonia Aleksander viimase Pärsia kuninga Dareios III sõjaväe ja kevadel 329. a. enne u. a., minnes üle Hindukuši mäeharja, laskus alla Kesk-Aasia lagendikule.

Sogdiana elanikud osutasid makedoonlastele meeleheitlikku vastupanu. Kasutades Makedoonia Aleksandri äraolekut, kes läks oma peajõududega Sõr-Darja juurde, hävitas ülestõusnud rahvas eesotsas oma juhi Spitameniga linnades Makedoonia garnisonid. Makedoonia Aleksander tuli siis kiiresti tagasi Sogdianasse ja laskis selle hirmsasti ära rüüstata. Ometigi rahvas, hoolimata määratu suurist kaotusist, jätkas vastupanu. Spitamen oma ratsurite salkadega tegi äkilisi rünnakuid makedoonlastele ning hoidis neid alatises häirekorras. Pärast kauaaegset võitlust õnnestus makedoonlastel lüüa Spitamenit, kes pärast seda taganes steppi koos temaga liidus olnud nomaadidega. Viimased, kartes makedoonlaste poolt kättetasumist, tapsid Spitameni ja saatsid ta pea Aleksandrile. Nii hukkus see sogdiaanlaste väljapaistev juht.

Olles lõpetanud Kesk-Aasia vallutamise, võttis Makedoonia Aleksander ette teekonna Indiasse. 323. aastal e. u. a. suri ta uute vallutamiste ettevalmistamise ajal.

Pärast Makedoonia Aleksandri surma lagunes tema riik, mis koosnes suurest hulgast vallutatud maadest, mis polnud omavahel millegagi seotud. Makedoonia Aleksandri poolt vallutatud territooriumil tekkis mitu iseseisvat riiki, mille eesotsas seisid Makedoonia väejuhtide järeltulijad. Pärast Makedoonia Aleksandri vallutamisi hakkas Idamaale tungima kreeka (helleenide) kultuur. Kreeka sõjamehed olid valmistanud teed kaupmeestele ja käsitöölistele. Tugevnesid kaubanduslikud sidemed Idamaa ja Kreeka vahel. Kreeka kunst osutas suurt mõju idarahvaste kunstile. Seepärast kannavad

Makedoonia Aleksandri vallutuste ja tema riigi lagunemise tagajärjel tekkinud Idamaa riigid „hellenistlike" riikide nimetust.

Süürias tekkinud seleukiidide riik (Makedoonia Aleksandri väejuhi Seleukose nime järgi) alistas oma võimule Taga-Kaukaasia ühes Gruusia ja Armeeniaga ja osa Kesk-Aasiast Sogdianaga. Kuid selle riigi rahvas hakkas järk-järgult vabanema seleukiidide võimu alt. Rändsuguharud, kes elasid Kaspia merest kagu pool, lõid neist lahku ja rajasid iseseisva Partia riigi, mis ulatus ka suuremale osale Pärsia maa-alast.

Armeenia Tigranes II ajal. Pärast seleukiidide riigi purustamist roomlaste poolt 190. a. enne u. a. alustasid armeenlased

Rahamünt Armeenia kuninga Tigranes II kujutusega. *Briti muuseum (London).*

ülestõusu süürlaste vastu ja lõid iseseisva Armeenia riigi oma kuningate dünastiaga. Armeenia riik oli oma suuruse tipul I sajandil enne u. a. kuningas Tigranes II ajal, kes hävitas Partia kuninga võimu. Pärast seda võitu hakkas Tigranes end nimetama „kuningate kuningaks" ja kuulutas enese isegi jumalaks. Ta asutas endale toreda idamaise õukonna. Tema õukonnas leidsid ulualust Rooma tagakiusamise eest põgenenud kreeka õpetlased ja kirjanikud. Oma sõjakäikude ajal võttis Tigranes II vangi ja asetas elama oma linnadesse hulga kreeklasi, juute ja araablasi. Nende asukate abil püüdis ta arendada käsitöid ja kaubandust.

Tigranes II valitses maad toetudes suurmaaomanikele. Põldudel, mis kuulusid kuningale, templeile või rikkaile suurnikele, töötasid orjad. Tigranes II-l oli väga suur ja hästi korraldatud sõjavägi. Tarviduse korral ta kutsus kokku maaomanikest ja neile alluvaist meestest koosneva maleva. Sõjavägi oli organiseeritud rooma süsteemi järgi.

Gruusia ja Albaania. Armeeniast põhja pool asetses Gruusia, mis koosnes kahest suurest osast — Ibeeriast ja Kolhisest. Kolhise nime kandis maa, mis piirnes Musta mere rannikuga. See maa oli kuulus oma kullasoonte ja hõbedakaevanduste poolest. Kolhisest ida pool asetses Ibeeria. Selle mägises osas tegeles rahvastik karjakasvatusega ning oli veel säilitanud sugukondliku ühiskonnakorra. Tasandiku-osas olid arenenud põllumajandus ja aiandus. Siin kujunes välja juba I sajandil enne u. a. orjanduslik majandus.

Kaspia mere läänekaldal asetses Albaania. Albaania mäestike piirkondades ja madaliku-osas elas suur hulk väikesi suguharusid, igaühel neist oli valitsejaks oma vürstike. Need suguharud tungisid sageli naabrite — ibeerlaste (grusiinlaste) ja armeenlaste — kallale. Viimaks nad ühinesid nende hulgast kõige tugevama albaanide suguharu juhtimisel (selle suguharu nimest on tuletatud tookordne maa nimetus — Albaania). Muistse Albaania rahvastiku järeltulijad jäid hiljem aserbaidžani rahvuse koosseisu.

§ 5. Põhjapoolse Musta mere maa rahvad (kuni uue ajaarvamise III sajandini).

Sküüdid. VIII sajandil enne u. a. elasid Volga ja Dnestri vahelistes stepialades nomaadirahvad, keda kreeklased nimetasid ühise nimega — sküüdid. Tegelikult sküüdid koosnesid mitmesuguseist suguharudest, kellede hulgas oli nii karjakasvatajaid kui ka põllupidajaid. Kõik nad olid ühendatud tugevate ränd-rahva suguharude võimu alla, kes andsid oma nime kogu tookordsete põhjapoolsete Musta mere steppide rahvaile.

Kreeka kirjanike jutustused kujutavad rändsküüdi elu. Kogu sküüdi varandus oli mahutatud nelja- või kuuerattalisse kibitkasse, mille ette oli rakendatud kaks või kolm paari härgi. Iga kibitka oli vildist majake, kus asusid naised ja lapsed. Sküüdid ajasid enestega kaasa hobuse-, lehma- ja lambakarju. Ühele

Hõbevaas Tšertomlõtski kurgaanist Nikoopoli lähedal. *Ermitaaž (Leningrad).*

kohale jäid sküüdid nii kauaks, kuni jätkus rohtu karja toiduks. Pärast seda nad läksid uuele söödamaale. Nomaadide massi hulgast eraldus rikas aadel, kes evis suuri karju ja tabuune. Karjamajanduses olid töötegijaiks orjad.

Sküüdid olid silmapaistvad oma suure sõjakuse, vastupidavuse, julguse ja vaenlase vastu halastamatuse poolest. Tapetute

kolpadest tegid nad viinakruuse, kuid nendelt nülitud nahka tarvitasid nooletuppede valmistamiseks. Vahvale sõdurile osutati suurimat austust. Igal aastal korraldati pidustus, kus ühisest kruusist jõid ainult need, kes olid surmanud vaenlasi.

Igas suguharus oli oma vürst, kel oli suur võim. Kui vürst suri, veeti tema vankrile asetatud laipa kõikjale mööda maad. Vürsti laibale vastu tulles pidid elanikud avaldama sügavaimat

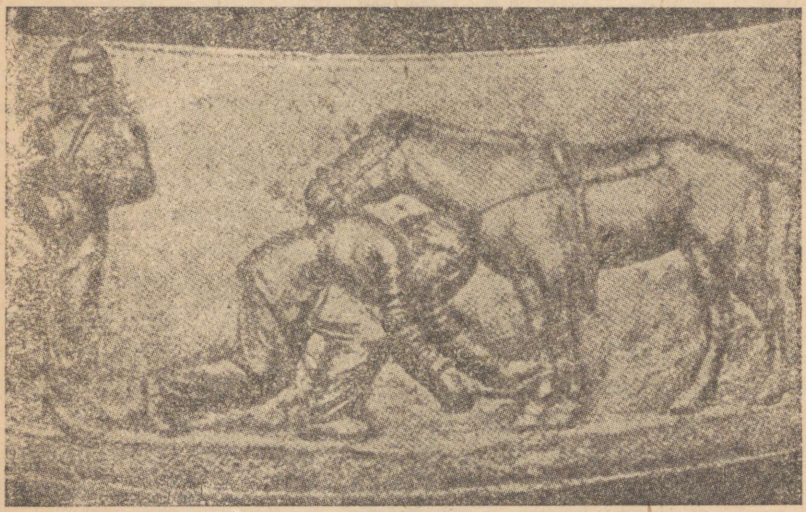

Hobust kammitsasse siduv sküüt. *Tšertomlõtski vaasi detail.*

kurbust: nad lõikasid maha juuksed, lõikasid maha osa kõrvast, kriimustasid nägu, torkasid nooli läbi vasaku käe. Vürste maeti suurtesse kurgaanidesse. Vürstiga koos maeti mulla alla ka relvi, kalleid kuld- ja hõbenõusid, suur arv tapetud hobuseid. Tapeti ja maeti koos vürstiga ta naine ja ta teenijaid.

Meie maa lõunaosas tõusevad nüüdisajalgi kõrgele suured sküütide kurgaanid, ulatudes 10—12 m kõrguseni. Paljud neist on lahti kaevatud. Nendest leitud suurepärased esemed kaunistavad meie muuseumide kogusid.

Suure Tšertomlõtski kurgaani lahtikaevamisel (Dnepri kaldal asetseva Nikoopoli linna lähedal) leiti suurepärane hõbevaas, mis on kaunistatud rändsküütide elu-olu kujutustega. Nendel kujutustel näeme metsikute hobuste püüdmist ja nende taltsutamist. Algul kujutatakse kaht hobust, kes söövad stepi vabaduses. Teisel pildil sküüdid püüavad vaevaga kinni pidada kinnipüütud metshobust. Siis on kujutatud kolme sküüti, kes katsuvad hobust maha lükata. Viimaks on näidatud hobune pärast taltsutamist: kummardunud sküüt seob tema esijalgu kammitsasse.

Mitte vähem huvitav pole kuldvaas, mis on leitud kurgaanist Kertši lähedalt (Kull-Ob'i mäel). Ühel pildil kujutatud istuv sküüt, nähtavasti juht, kuulab sõduri jutustust või ettekannet. Juhi pikad juuksed on sidemega ümber haaratud. Tema riietus koosneb lühikesest vöötatud kuuest ja pükstest. Mõlema käega toetub juht pikale piigile. Sõdur istub juhi ees põlvili laskununa. Järgnevalt on kujutatud sküüti, kes tõmbab vibunööri vibule. Tema taga üks sküüt puudutab sõrmega teise hammast. Lõpuks on kujutatud kaht sküüti, kelledest üks seob teise haiget või haavatud jalga. Mõnede sküütide peakatteiks on teravaotsalised paslikud. Küljel ripuvad kõigil nooletuped ühes nooltega ja vutlarid vibude tarvis.

Ühes (Solohha) kurgaanis leiti kuldkamm, mis nähtavasti kuulus mõnele sküüdi vürstile. Kammi ülaosa kujutab kolme sõduri lahingupilti: kaks jalasõdurit (üks nendest on kahtlemata sküüt) ründavad kreeka ratsameest.

Musta mere kallaste koloniseerimine kreeklaste poolt. Sküütide valitsemisajale lõunasteppides langeb ka Musta mere kallaste koloniseerimine kreeklaste poolt. Algul oli kreeklastel väga vähe teatmeid nendest maadest. Fantastilised jutud Musta mere rannikmaa elanike kohta on säilinud mõnes kreeka legendis kuldvillakust, Odüsseuse rännakuist jt. Esimesed neid kaldaid külastanud kreeklased olid kalamehed ja kaupmehed, kes astusid kaubavahetusse kohalike elanikega. VII sajandil enne u. a. hakkasid Musta mere kaldail tekkima alalised kreeklaste kolooniad. Lõuna-Bugi ja Dnepri suudmes tekkis koloonia Olbia, praeguse

Sevastoopoli lähedal — Chersonesos, Krimmi kagukaldal — Feodosia ja Pantikapaion (praegu Kertš). Doni jõe suudmele Aasovi mere äärde oli ehitatud Tanais; kreeka kolooniad tekkisid ka Kaukaasia rannikul.

Iga kreeka koloonia keskuseks oli kivist müüriga ümbritsetud linn. See kaitses kreeka koloniste vaenulise rahva kallaletungi eest. Seespool linna müüri olid elumajad, laod ning mitmesugused ühiskondlikud ehitised: templid, saunad jne. Ehitiste hulgas leidus kreeka arhitektuuri kauneid saavutusi, mis olid kaunistatud marmorkolonnide ja kujudega.

Kuldvaas Kull-Obist Kertši lähedal. *Ermitaaž.*

Sküüt vibunööri vibule tõmbamas. *Kull-Obi vaasi detail.*

Musta mere äärseile kreeka kolooniaile omas suurt tähtsust kauplemine Kreekamaaga, idamaadega ja Ida-Euroopa rahvastega. Laevad, mis sõitsid Kreeka suunas, olid koormatud viljaga, samuti ka orjadega, karusnahkade ja kaladega. Kreekamaalt toodi relvi, kangaid, mitmesuguseid savi- ja klaasnõusid, kalleid ehteasju, luksusesemeid ja veini. Osa sisseveetud kaupadest rahuldas kohaliku kreeka kõrgema kihi vajadusi; osa kaupadest läks vahetuseks teravilja ja teiste produktide vastu, mida toodi Musta mere põhjaranniku elanike poolt. Hiljem tekkis kreeka linnades oma käsitööstuslik tootmine. Musta mere kolooniate töökodadest on pärit paljud asjad, mis on leitud sküütide kurgaanidest. Kolooniais kogunes vaba kreeka rahvas nagu Kreekaski „rahvakoosolekuiks", mitmesuguste küsimuste arutamiseks ja ametikandjate valimiseks. Kogu valitsemine oli rikaste orjapidajate ja kaupmeeste käes.

Iga linn-koloonia moodustas iseseisva riigi. Üks neist — Pantikapaion — ühendas oma võimu alla tähelepandava maa-ala, mis sai nimeks Bosporose riik. Selle eesotsas seisid kuningad, kes andsid võimu pärandusena üle isalt pojale.

III saj. lõpul enne u. a. hakkas kreeka kolooniate olukord Musta mere mail halvenema. Kaspia-äärseis steppides tõusid silmapiirile sküütide hõimud — nomaadide-sarmaatide suguharud. Sarmaatide surve all nihkus osa sküüte ja teisi nomaade

Kuldkamm võitlevate sõdurite kujutusega. *Solohha kurgaanist. Ermitaaž.*

lääne poole ja jõudis välja Doonauni; teine osa sküüte siirdus Krimmi ning anastas selle põhjapoolse, stepilise osa.

Endistele kohtadele jäänud sküüdid segunesid sarmaatide ja teiste suguharudega. Kreeka linnad suutsid vaevu end kaitsta rändrahvaste kallaletungide vastu.

Krimmi asunud sküüdid tungisid II sajandil enne u. a. tihti Chersonesose ja Bosporose riigi kallale. Sel ajal tekkis Musta mere lõunakaldal Väike-Aasias Pontose riik. Chersonesos, kel polnud võimalusi kaitsta end iseoma jõududega, sõlmis abistamislepingu Pontose kuningaga.

Orjade ülestõus Krimmis. II saj. lõpul enne u. a. toimus sküütide-orjade ülestõus Bosporose riigis. Bosporose kuninga ori Savmak tappis kuninga ja asus ülestõusnute etteotsa. Ülestõusu surus alla Pontose riigi kuninga Mithridates VI Eupatori väejuht Diafantes, kes tuli Chersonesosesse, et kaitsta seda sküütide eest. Ta võttis Savmaki vangi ja saatis tema Mithridatesele Väike-Aasiasse. Tänutäheks abi eest sküütide vastu püstitasid Chersonesose valitsejad linna akropolises kõige austatavama jumalanna altari lähedale Diafantese vasest kuju täies relvas-

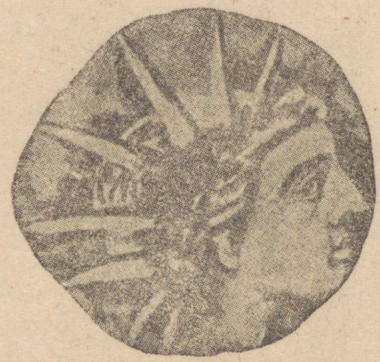

Münt Savmaki kujutusega. II—I saj. enne u. a. *Ajalooline muuseum.*

tuses. Nad raiusid kuju marmorist alusele mälestuskirja Diafantese teeneist ja võitudest. See mälestuskiri leiti Chersonesose varemeist.

Orjade ülestõus Krimmis polnud ainulaadne. Samasugused massilised orjade ülestõusud toimusid II—I saj. enne u. a. paljudes teistes orjandusriikides — Väike-Aasias, Kreekas, Itaalias, Sitsiilia saarel ja teistes kohtades. Need orjade ülestõusud osutasid, et orjanduslik majandus hakkas laostuma.

Rooma vallutused Musta mere maadel. Võimsa Pontose riigi asutamine Väike-Aasias oli ähvarduseks Rooma valdustele Idas. Roomlaste katse kindlalt püsima jääda Väike-Aasias leidis kõva vastuseisu Pontose kuninga Mithridates VI Eupatori poolt.

Pärast kauakestnud sõda said roomlased Mithridates VI ja ta liitlaste — Armeenia kuninga Tigranes II, Gruusia vürstide ja Albaania — üle täieliku võidu. Pontose riigi purustamise lõpetas silmapaistev Rooma väejuht Pompeius. Jälitades löödud Mithridatest tungis Pompeius Armeenia piiridesse. Tigranes II lõpetas võitluse ning ilmus ise Pompeiuse laagrisse rahu sõlmima. Olles maksnud suure sõjamaksu, sai Tigranes II „Rooma rahva sõbra ja liitlase" tiitli. Pärast seda alistasid roomlased suure osa Gruusiast.

I sajandil enne u. a. kindlustasid roomlased end tugevasti Musta mere mail. Bosporose kuningad said Rooma imperaatorite vasallideks ning täitsid truualamlikult nende käske. Chersonesoses ja teistes Kreeka linnades Krimmis ja Kaukaasias paiknesid rooma leegionid. Musta mere rannikule olid ehitatud Rooma kindlused, mille tornidest valvati vaenuliste laevade ilmumise järele.

Bosporose kuningad hakkasid võtma endile rooma imperaatorite nimesid ja kandma rooma riietust. Nad said Roomast võimutunnuseid: valitsuskepi imperaatori kujutusega ja kuningakrooni. Mitusada aastat kestnud kreeka kolooniate endiste kolonistide järeltulijad segunesid kohaliku rahvaga. Mitut tõugu sisserändajad kodunesid mereäärseis linnades ning said nende kodanikeks. Nii toimus Krimmis mitmesuguste kultuuride segunemine.

Rooma impeeriumi nõrgenemisega langes järsult Rooma mõju Musta mere maadel. III sajandiks u. a. j. tühjenesid Rooma kindlused Krimmis ja Kaukaasia rannikul. Endised Kreeka linnad said uuesti iseseisvaks. III sajandil tekkis Musta mere maade lõunapoolseis steppides uus suguharude ühendus, mida tuntakse gootide nime all. Nende hulgas olid ka ida-germaanlased, kes enne elasid Visla jõe alamjooksul. Alates III sajandi keskelt hakkasid gootid tungima Doonau-taguseisse Rooma valdustesse. Samal ajal gooti mereröövlid riisusid Musta mere rannikmaid Kaukaasias ja Väike-Aasias, tungisid Egeuse merre ning põle-

tasid Kreeka linnu. IV sajandil lõid roomlased sõjas gootlasi tugevasti.

Gootide kallaletung Rooma valdustele idas oli mitmesuguste Ida-Euroopa suguharude ja roomlaste vahelise võitluse algus. Samal ajal käis Lääne-Euroopas võitlus roomlaste ja germaanlaste suguharude vahel. „Barbarite" (mitteroomlaste) kallaletungid kiirustasid orjandusliku Rooma riigi hukkumist.

§ 6. Rändrahvaste liikumine.

Rändrahvaste ühinemised Siberis ja Kesk-Aasias. Määratu suured steppide alad lõunapoolses Siberis ja Kesk-Aasias olid

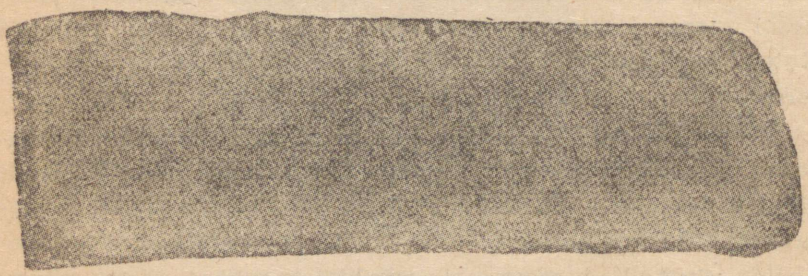

Chersonesose rahvakoosoleku dekreet Diafantese auks. II—I saj. enne u. a.

asustatud mitmesuguste rändsuguharude poolt, kelledest hiljem tekkisid türgi ja mongoli rahvas. Mitu sajandit enne u. a. asutasid nomaadid, kes elasid põhja pool Hiinat, suure suguharude liidu. Hiinlased nimetasid sinna liitu kuuluvaid nomaade hunnideks. Hiinlaste võitlus hunnidega oli väga raske ja kestis sajandeid. Nomaadid langesid ootamata Hiina põhjapoolsete maade kallale, purustasid linnu, hävitasid viljasaagi ning viisid elanikud enestega kaasa. Kui kogunes suur Hiina sõjavägi, läksid nomaadid tagasi steppi ning hajusid selle mõõtmatuisse laiustesse.

Piiri kaitseks ehitasid hiinlased juba III sajandil enne u. a. kindlad kivikindlustused, mis said nimeks „Suur Hiina müür". Vähehaaval hakkas nomaadide juurde tungima hiina mõju.

Hunnide rändriigi pea võttis endale aunimeks „päikesest ja maast sünnitatu, päikese ja kuu poolt ametisse seatu". Hunnide vürstid saatsid oma poegi teenima Hiina keisrikoja juurde.

Nomaadide valitsev kiht hakkas omaks võtma hiina kombeid ja hiina riietust. Ülirikkalikes hunnide juhtide kalm-kurgaanides Põhja-Mongoolias, kus on toimetatud uurimisi nõukogude ekspeditsiooni poolt P. K. Kozlovi juhtimisel, leiti kaarikuid, hiina siidi, tore vaip tiivulise looma kujutusega, kes murrab põtra, väärtasju, austuspäevavarje ja muid esemeid.

I sajandil enne u. a. suur hunnide riik lagunes. Osa hunne lahkus läände. Aasia steppides, kus varem valitsesid hunnide suguharud, tõusid esile uued suguharud, kes enne olid nende võimu all.

Türgi kaganaat. VI sajandil u. a. j. tekkis Mongoolias suguharude ühendus, mis on tuntud nime all „Türkide kaganaat". Selle riigi juht kandis nimetust kagaan. Kaganaadi valitsemise all oli suur arv nomadiseerivaid ja osaliselt ka põlluharijaid suguharusid. Valitsevad suguharud, eesotsas kagaaniga, korraldasid alatasa rüüsteretki naabrite kallale ja laiendasid oma võimu määratu suure territooriumi üle. Kõrgest soost ja rikkad isikud juhtisid väeosi ja valitsesid alistatud suguharude üle. Põhimine hulk rändrahvast elas omaette sugukondlike kogukondadena.

Orhoni jõe orus on säilinud türgi kagaanide hauasambad, millesse on raiutud pealkirjad tähtsaist sõjakäikudest ja silmapaistvamaist sündmustest.

Türgi kagaanid vaenutsesid kirgiisidega (hakassidega), kes elasid Jenissei jõe ülemjooksul ja Altai mägedes. Ühes mälestuskirjas kõneldakse, kuidas türgi kagaan istus valge täku selga ja läks oma sõjaväega kirgiiside peale. Ühe kirgiisi ta virutas sadulast maha. Oda käes, tungis ta siis vaenlaste ridadesse. Selle juures ta kannustas nii tugevasti oma valget täkku, et murdis selle küljeluud. Kirgiiside khaan sai surma ning rahvas alistus türgi kagaani võimule.

Türkide riik Mongoolias ja Kesk-Aasias lagunes VIII saj. u. a. j. Pärast kaganaadi langemist osutusid kõige tugevamaks kirgiisid (hakassid). Kirgiisid olid arvukas rahvas ja võisid välja panna kuni 80 000 sõjameest.

Sel viisil paljude sajandite jooksul lõunapoolse Siberi ja Kesk-Aasia määratu suurtes maa-alades kord tekkisid, kord lagunesid rändrahvaste liidud. Nomaadide liikumine paremate karjamaade ja saagi otsimisel haaras suurema osa Kesk-Aasia steppidest. Osa nomaade paiknes uutes kohtades, osa liikus edasi läände. Heaks meelituseks neile olid rammusad, rohurikkad stepid, mis katsid tiheda vaibana maad loode pool Kaspia merd.

Nomaadide sissetungimine Ida-Euroopasse. Nomaadisuguharud, kes ilmusid IV sajandi lõpul Aasovi mere äärde, said Euroopas tuttavaks üldise nime all — hunnid. Pärast seda kui hunnide riik Mongoolias oli lagunenud, mõned suguharud, kes kuulusid sesse riiki, rändasid põgenedes hiinlaste eest edasi lääne poole. Pärast mõnd sajandit nende järeltulijad, kes teel olid segunenud teiste rahvastega, ilmusid Ida-Euroopasse. Kaasaeglased nimetasid hunne „kõige raevukamaiks võitlejaiks". Hunni riigi koosseisu kuulusid peale Mongoolia hunnide ka põhjapoolse Musta mere maa põliselanikud. Hunnid purustasid gootlased ja kihutasid need läände. Hunnide peahord peatus Doonau ja Tisza jõe vahel. Selles kohas tekkis lühikeseks ajaks tugev hunnide riik, kelle kuningaks oli Attila. Pärast tema surma 453. aastal hunnide riik lagunes: osa hunne asus Doonau paremale kaldale, osa siirdus tagasi Musta mere steppidesse.

Hunnide liikumine Volgamailt läände mööda Musta mere põhjarannikut kutsus välja ka teiste rahvaste edasiliikumise. Hunnide järel ilmusid Kaspia steppidesse bulgaarlased. Kuid ka bulgaarlased ei saanud kaua püsida teiste rändrahvaste surve ees. Bulgaarlaste suguharude liit lagunes mitmeks osaks.

§ 7. Varafeodaalsed riigid Taga-Kaukaasias.

Rooma ja Pärsia vaheline võitlus Armeenia ja Gruusia pärast. Roomlased, kes jäid peatuma Taga-Kaukaasias pärast võitu Armeenia kuninga Tigranes II üle, leidsid suurt vastupanu kohaliku rahva poolt. Üheaegselt roomlastega püüdsid vallutada Taga-Kaukaasiat ka Partia kuningad. Rooma mõju Taga-Kaukaasias hakkas märgatavalt nõrgenema u. a. III saj. algusest peale. Sel ajal kujunes Pärsias kohaliku Sassaniidide dünastia valitsemise all tugev riik, mis hävitas Partia riigi. IV sajandi algul alistasid sassaniidid oma võimule Albaania (Azerbaidžani) ja suure osa Gruusiast ja Armeeniast. Ainult väike osa läänepoolsest Armeeniast ja läänepoolsest Gruusiast jäi Rooma võimu alla. IV sajandi lõpul lagunes Rooma impeerium kaheks — Ida-Rooma ja Lääne-Rooma riigiks. Ida-Rooma riik (Bütsants) jätkas võitlust Pärsia riigiga Armeenia ja Gruusia pärast.

Feodaalsuhete tekkimine Armeenias ja Gruusias. Umbes I sajandi keskpaiku hakkas Armeenias valitsema kuninglik Aršakiidide dünastia. Rooma keiser Nero võttis Roomas Armeenia saatkonna suure toredusega vastu ning pani ise krooni Armeenia kuninga pähe. Umbes u. a. IV sajandist Aršakiidide dünastiast kuningate ajal hakkasid Armeenias kujunema feodaalsed vahekorrad. Orjade töö oli vähetootev. Põllumajanduse ja käsitööde arenemisega ning tööriistade täienemisega muutus orjade töö ebakasutoovaks. Seepärast tõrjuti see välja feodaalselt sõltuvate inimeste töö poolt. Pärisorjuslikel talupoegadel, kes elasid feodaalide maadel, oli oma majapidamine vajaliku inventariga. Nad harisid feodaali põldu ja kandsid tema kasuks teisi kohustusi. Feodaal ei võinud enam karistuseta tappa talupoega, nagu võis tappa orja, kuid võis teda müüa ja osta.

Orjanduslikus süsteemis ei võinud orjal olla mingit huvi töö vastu. Feodaalseis suhteis on pärisorjal-talupojal olemas mõnesugune huvi majapidamise vastu, mis on temale vajalik iseenda elatamiseks ja feodaalile naturaaltasu maksmiseks — viljaga oma lõikusest. Suurmaapidajad sundisid talupoegi täitma nende majapidamises kõiki töid ja kandma mitmesuguseid kohustusi. Igal rikkal feodaalil oli oma loss ja eri sõjavägi. Feodaal-aadel haaras enda kätte tähtsamad ametid. Suurfeodaalid moodustasid kuninga õukonna, võtsid osa pidulikest tseremooniaist ja evisid seal kohti sugukondade vanuse järgi.

Armeenia kuningas ja aadel võtsid III sajandi lõpul vastu ristiusu, mis sai Armeenia riigiusuks. Bütsants toetas ristiusu kirikut, sest ta kasutas seda oma mõju suurendamiseks. Kirik aitas kaasa feodaalse korra lõplikule maksmapääsemisele Armeenias. Talupojarahva seas kestsid veel kaua vanad paganausulised kultused.

IV sajandi lõpul kaotati Armeenia Bütsantsi osas kuningavõim. Maad hakkasid valitsema Bütsantsi keisri poolt saadetud ametnikud. Varsti langes kuningavõim ka sassaniidide võimule alluvas Armeenias. Pärast kuningavõimu langemist tugevnesid suurmaaomanikud veel rohkem.

Munk Mesrop Maštots, kes põlvnes talupojaperest, viimistles V sajandi algul armeenia alfabeedi. Sellest ajast algas armeenia kirjanduse arenemine: koolides sündis õpetamine emakeeles, noorsugu saadeti õpinguid täiendama Egiptusse ja Bütsantsi, tekkis laialatuseline algupärane ja tõlkekirjandus.

Muistse Kolhise territooriumil (Gruusias) tekkis IV sajandil u. a. j. Lääne-Gruusia riik, mida roomlased ja kreeklased nimetasid valitseva suguharu (laazide) nime järgi Lazikaks. Selle keskuseks oli Rioni jõe viljakas org, mis oli kaetud viinamägede ja aedadega. Selles orus asetses hulk linnu, mis tegelesid kaubandusega, nende hulgas Kutais. Bütsants säilitas pärast pinevat võitlust Pärsiaga oma võimu Lazikas. Idapoolsed grusiinlaste maad kuulusid teise riigi — Kartlia (endise Ibeeria) — piiresse. V sajandi algusest sai Kartlia valitseja sassaniidide vasalliks. Nagu Armeenias, nii ka Gruusias tugevdas feodaalsuhete arenemine põllumajanduslikku aadlit, kes püüdis piirata kuninga võimu. Ristiusk hakkas tungima Gruusiasse Musta mere rannalinnade kaudu. Bütsantsi abil ta jäi Kartlias lõplikult püsima riigiusuna IV sajandi teisel kolmandikul, aga Lazikas VI sajandi algul. Ristiusk kõvendas kultuurilisi sidemeid Gruusia ja Bütsantsi vahel. Ühel ajal kiriklike raamatute tõlgetega ilmusid ka kreeka filosoofiliste ja ajalooliste teoste tõlked. See soodustas gruusia kirjanduse arenemist.

V sajandi lõpul astus Kartlia kuningas Vahtang, hüüdnimega „Hundipea" (kuninga kilbil oli kujutatud hundi pea), võitlusse sassaniididega. Ühes lahingus sai ta surmavalt haavata. Pärast tema surma hävitasid sassaniidid, Gruusia feodaal-aadli nõusolekul, kuningavõimu Kartlias. Maad hakkas valitsema Pärsia kuninga asehaldur, kes asus Tbilisis.

Taga-Kaukaasia rahvaste võitlus Pärsia ja Bütsantsi ülemvõimu vastu. Bütsantsi ja Pärsia valitsemisega Gruusias, Armeenias ja Albaanias (Azerbaidžanis) kaasnes hirmus rõhumine ja nende maade laastamine. Rahvas oli viidud meeleheitele ülejõukäivate maksude ja raskete kohustustega. Vallutajad võtsid Ar-

meenia ja Gruusia noormehi sõjaväkke. Seepärast puhkesid Gruusias, Armeenias ja Albaanias (Azerbaidžanis) sageli verised rahva ülestõusud. Need muutusid eriti tugevaks, kui grusiinlased ja armeenlased ühinesid võitluseks ühiste vaenlaste vastu. Tiivustatud vihast orjastajate vastu, võitsid grusiinlased ja armeenlased enam kui üks kord vaenlase rohkemaarvulisi ja pare-

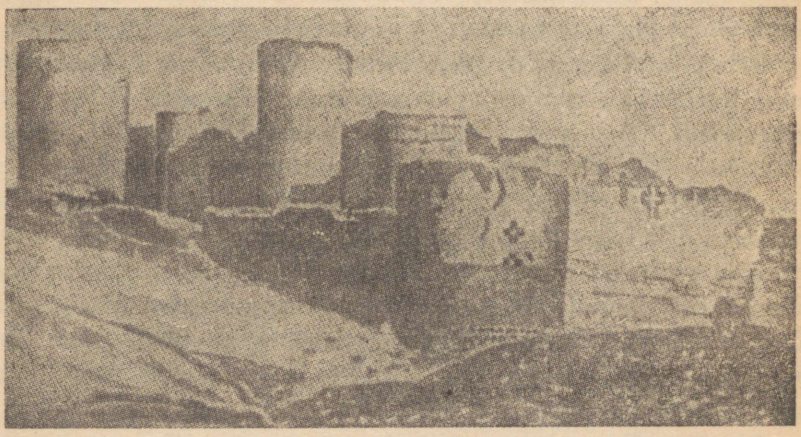

Ani. X saj. teise poole kindluse varemed.

mini relvastatud vägesid. Sel ajal kui rahvas ennastsalgavalt ja visalt võitles kodumaa vabastamise eest, said suurfeodaalid tihti äraandjaiks ning läksid üle vaenlase poole. See kergendas Pärsial ja Bütsantsil rahva ülestõusude mahasurumist.

Taga-Kaukaasia rahvaste võitlus araablastega. Pärsia ülemvõim Armeenias ja Gruusias kestis kuni VII sajandini, millal araablased hävitasid Pärsia riigi ja varsti pärast seda vallutasid Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia. 642. aastal vallutasid araablased Armeenia pealinna Dvini ning mõne aasta pärast lõpetasid Armeenia ja Ida-Gruusia vallutamise. IX—X saj. oli Taga-Kaukaasias tähelepandavalt suur arv kaubandus-käsitööstuslikke

linnu (Tbilisi, Derbent jt.), mille kaupmehed kaupadega sooritasid kaubareise Ida-Euroopasse. Tbilisi sai araablaste emiiri (vürsti) asukohaks. Koos araablastega hakkas Taga-Kaukaasiasse tungima ka muhamedi usk.

Taga-Kaukaasias tõusid talupojad mitmel korral üles vallutajate-araablaste vastu, kes laostasid maad maksudega ning tegid kohaliku rahva oma orjadeks ja pärisorjadeks. Kõige suurem talupoegade, käsitööliste ja orjade ülestõus toimus IX sajandi esimesel poolel Azerbaidžanis andeka juhi Babeki juhtimisel.

Babek jäi lapsena orvuks. Pärast isa surma anti 10-aastane poiss karjaseks rikka karjapidaja juurde. Hiljem sai Babek kaameliajajaks. See andis talle võimaluse hästi tutvuda Azerbaidžani rahva elu-oluga. Raskete maksudega ja mitmesuguste andamitega koormatud rahva kannatused kutsusid Babekis esile lepitamatu vihatunde tagakiusajate ja orjastajate vastu, eriti Araabia valitsuse vastu. Kaheksateistkümne-aastase noorukina liitus Babek alanud rahva ülestõusuga ning sai varsti selle juhiks. Tugedes ligipääsematuile kõrgemäelistele rajoonidele pidas Babek vihast sõda araablastega. Mitu korda said ülestõusnud arvukate araablaste vägede üle võitu.

Ainult palju-aastaste võitluste tulemusena läks araablastel korda vallutada ülestõusu pearajoonid. Pärast seda jätkas Babek, varjates end mägedes, veel mõne aja partisanisõda araablastega ja rahva äraandjaiks saanud kohalike feodaalidega. Kõik katsed Babeki sisse piirata ja vangi võtta lõppesid ebaõnnestumisega. Siis üks suurfeodaal, teeseldes Babeki poolehoidjat, kutsus ta oma lossi, kus Babek vangistati reetlikult ja anti välja araablastele. Kaliifi käsul Babek hukati. Niisiis suruti ülestõus alla pärast pikka ja visa võitlust, mis kestis umbes 30 aastat.

Araabia kalifaadi lagunemine, mis algas IX sajandi lõpul, viis kohalike valitsevate perekondade võimu taastamisele Gruusias ja Armeenias.

864. aastal sai ühe Armeenia võimsaima sugukonna esindaja Ašot I Armeenia kuningaks ja pani aluse uuele Bagratiidide dünastiale, kes valitses XI sajandi keskeni. Sellel dünastial õn-

nestus ühendada suur osa Armeeniast. Bagratiidide pealinnaks sai Ani linn (Karsi linna lähedal), mis sai kaubavahetuse keskuseks Ida ja Lääne vahel. Linn kaunistati hulga ehitistega, mis viitavad armeenia kunsti suurele tõusule. Ani linna varemed on läbi uuritud kuulsa nõukogude õpetlase N. J. Marri poolt, kes on taastanud muistse armeenia keele ja kultuuriajaloo.

Gruusia jagunes pärast Araabia kalifaadi langemist reaks iseseisvaiks väikesiks feodaal-vürstiriigeks, kes seisid omavahel vaenujalal. Ainult X sajandi teisel poolel ühendas üks neist, Tao-Klaržeti, need vürstiriigid gruusia Bagratiidide dünastiast kuningate võimu alla.

Armeenia eepos „Sassuuni David". Mälestused armeenia rahva pikaajalisest võitlusest vallutajate-araablastega kajastuvad suurepärases eepilises poeemis „Sassuuni David". Selles jutustatakse nelja kangelassugupõlve seiklustest ja vägitöödest. Kõrgeis mägedes ladusid kaks venda hiigelkividest kindluse ning andsid sellele nimeks „Raev" (Sassuun). Mitmelt poolt tuli vaene rahvas Sassuuni kaitse alla, mis sellest ajast peale sai rahva võitluse kantsiks kodumaa vaenlaste vastu. Ühe venna pojapoeg — David — on poeemi peakangelane. Juba noormehena alustas ta võitlust araablastega, kes rõhusid rahvast. Siis araablaste käskija melik läks suure sõjaväega Sassuuni vastu. Sõdureid oli nii palju, et igaühe juues ühe sõõmu nad kuivatasid jõed oma teel. Kuid vaenlase jõud ei ehmatanud Davidit. „Vennad ja õed," ütles David, „ärge kartke vaenlasi, mina lähen teie eest võitlusse melikuga!" Isalt päritud imehobusel asub David võitlusse rohkearvuliste vaenlastega. Ta surmab vaenlase sõdureid, kuid säästab neist need, kes olid väevõimuga sõtta saadetud. Siis ta surmab meliku enese ja laseb vangivõetud sõdurid vabadusse, üteldes:

Te võite vabalt minna kõik.
Kõik sinna minge nüüd, kust tulnud olete.
Teid kodud ootavad, seal elage kui enne
ning makse teilt ei vaja ma!

Davidil oli poeg Mger Noorem, samuti tugev ja vapper kui isagi. Jäänud orvuks, jätkas Mger Noorem võitlust kodumaa vaenlastega. Ta võitles kurjusega seni, kui ta koos hobusega hakkas vajuma maamulda. Siis Mger läks kalju juurde ning lõi selle tugeva hoobiga lõhki. Imeväärsel vanaisa hobusel läks ta tekkinud kaljulõhesse. Ta jääb kalju alla seniks, kuni pole hävitatud vana, ebaõiglane maailm.

Kuni see maailm on kurjust täis,
kuni jääb valelikuks maa,
siin ilmas ei ela ma.
Kui puruneb maailm ning uuesti sünnib,
kui nisul on vili kui pähkliterad,
kui oder on suur kui metsroosi mari,
siis saabub mu päev, —
siit ilmun taas päeval sel.

Nendes Mger Noorema poolt öeldud sõnades väljendas armeenia rahvas mitte kunagi vaibunud unistuse paremast elust. Möödusid sajandid, vahetusid sugupõlved. Rahvalaulikud aga kandsid sajandist sajandisse edasi jutustusi Sassuuni kangelastest, nende vägitegudest võitluses kurjusega ning nende suurest armastusest kodumaa vastu.

§ 8. Kesk-Aasia rahvad võitluses araablastega.

Kesk-Aasia vallutamine araablaste poolt. Ajajärgul, mil Kesk-Aasia vallutati araablaste poolt, koosnes see mitmest riigist, kes seisid üksteisega alatiselt vaenujalal. Kõige suurem neist oli Sogdiana. Selle pinnal olid laialipillatuina üksteisest peaaegu sõltumatute maaomanike-vürstikeste lossid. Kõige tugevam oli Samarkandi valitseja, kes nimetas ennast „Sogdiana kuningaks". Samarkandist lääne pool asetses Buhhaara. Amu-Darja jõe alamjooksul asetses Horezm.

Kesk-Aasia stepid olid endiselt rändsuguharude all. Ida poolt üha suurenes türkide suguharude pealesurumine. VIII sajandi algul türgid oma katses hõivata Kesk-Aasia põllumajanduslikke rajoone ja selle rikkaid linnu, põrkasid kokku araablastega, kuid löödi tagasi.

Rahvas osutas araablaste vallutussõjale meeleheitlikku vastupanu. Põlluharijale rahvale tulid abiks nomaadid. Seepärast kulus araablastel Amu-Darja ja Sõr-Darja jõe vahelise maa täielikuks vallutamiseks umbes 75 aastat. VIII sajandi keskel said Horezm, Sogdiana, Buhhaara ja teised Kesk-Aasia maad Araabia kalifaadi osaks. Enamail juhtumeil jätsid araablased kohalikele vürstikestele nende maad ja võimu alles, kuid tegid nad

oma maksualuseiks. Suuremaisse linnadesse seati kaliifi asevalitsejad ja alalised araabia garnisonid.

Jõukas kaubarahvas kasutas araablaste vallutamist kauplemiseks kalifaati kuuluvate maadega. Linnadesse asus suur arv araablasi, kes avaldasid märgatavat mõju kohalikule kultuurile. Kohaliku rahva valitsevas kihis levis muhamedi usk, araabia keel sai kirjanduse- ja riigikeeleks.

Põllumajanduslik rahvas, kes varem täitis mitmesuguseid kohustusi oma maaomanike vastu, koormati araablaste poolt raske naturaalmaksuga. See ulatus kuni pooleni kogu viljasaagist. Seepärast korraldasid juba VIII sajandi teisel poolel talupojad, orjad ja vaeseim linnarahvas mitu korda ülestõuse araablaste võimu vastu.

Mukanna ülestõus. Kõige tugevam ülestõus toimus VIII sajandi 70-ndail aastail. See sai nimeks „valgesärklaste ülestõus", sest põllumehed kandsid lihtsat valget riietust. Rahva ülestõusu juhiks oli Hašim-ibn-Hakim, kes oli rahva seas tuntud Mukanna hüüdnime all, mis tõlkes tähendab „katte all olija".

Noorena oli Mukanna pesupesija. Pärastpoole ta juhtis üht jõuku ülestõusjaid. Vangistatuna oma vaenlaste poolt veetis Mukanna vanglas mitu aastat. Pärast põgenemist hakkas ta ette valmistama talupoegade ühist ülestõusu maaomanike ja Araabia võimu vastu. Ülestõus kestis umbes 7 aastat. Sellest võttis osa suur hulk Kesk-Aasia talupoegkonnast. Ülestõusnud vallutasid ja purustasid lossid, tapsid kohalikke maaomanikke ja hävitasid araabia garnisonid linnades. Et talupoegade ülestõusu alla suruda, kogusid araabia emiirid suure sõjaväe, varustades selle müüripurustamise masinatega. Tekkis mitu vihast lahingut, kus talupoegade armee sai raske kaotuse osaliseks. Kuid ka pärast Mukanna ülestõusu allasurumist ei lõppenud rahvaliikumised.

Samaniidide riik. Araabia kalifaadi lagunemisel tekkis IX sajandi teisel poolel Kesk-Aasias tadžiki samaniidide riik (tadžikkideks hakati hiljem nimetama Sogdiana põlisrahvast). Samaniidide dünastiast kuningad, kelle pealinn oli Buhhaara, püüdsid luua tugevat tsentraliseeritud võimu, mis oli vajalik nomaadi-

Araabia valdused Kaukaasias ja Kesk-Aasias VIII—IX saj.

dega võitlemiseks. Seepärast pidasid samaniidid visa võitlust üksikute iseseisvusele püüdvate valitsejatega.

Tänu samaniidide tugevale võimule hakkas Kesk-Aasia steppides valitsema rahu. See soodustas kaubanduse ja linnaelu õitsengut. Kõige suuremad linnad (Buhhaara, Samarkand ja Merv) kauplesid elavasti ida- ja läänemaadega, nende hulgas Hiinaga ja Volgamaadega.

Samaniidide ajastul tõusid kirjandus ja teadus kõrgele arenemistasemele. Luuletajad ja õpetlased (filosoofid, arstid, maateadlased, matemaatikud, ajaloolased jt.) lõid väga rikkaliku kirjanduse araabia ja pärsia keeles. Buhhaara palee raamatukogus hoiti hulk hinnalisi käsikirju. Siin töötas X sajandi lõpul noor Avicenna (Ibn-Sîna), pärastine kuulus filosoof, looduseuurija ja arst. Tema teosed tõlgiti ladina keelde ning need said keskaegses Euroopas suure leviku osaliseks. Avicenna sõnade järgi oli samaniidide raamatukogus iga teadus- või kirjandusharu jaoks määratud eri tuba. Raamatukogu kataloogi järgi võis kiiresti kätte leida ükskõik millise teose.

§ 9. Kasaarid ja bulgaarlased Volga ääres.

Kasaaride riik Volga ääres. VII sajandil tekkis Volga jõe alamjooksul tugev kasaaride riik. Kasaarid olid poolnomadiseeriv rahvas. Talvel nad elasid linnades, kuid kevadel läksid oma karjadega steppidesse rohumaadele. Karjandus jäi nende peamiseks tegevusalaks, kuid koos sellega nad tegelesid ka põllupidamise ja viinamarjakasvatamisega. Kasaaridel oli veel säilinud jagunemine sugukondadesse, kellest igaühel oli oma osa maad. Kuid sugukondlik ühiskonnakorraldus oli juba lagunemas; sugukondade koosseisus eristus mõjuvõimas sugukonna-aadli kiht. Kasaaride riigi eesotsas seisis kagaan (kuningas), keda ümbritsesid rikkad aukandjad. Kuningale anti jumalikke austusi. Kuid riigi üle valitses mitte kagaan ise, vaid tema asevalitseja.

Kagaan elas Itilis, mis asetses Volga suudme lähedal. See oli suur ja rahvarikas linn Volga harujõe mõlemal kaldal. Linna ümbritseva müüri taga asetsesid puust majad ja vildist jurtad. Saarele, mis oli ühendatud kaldaga ujuva silla abil, oli ehitatud telliskivist kagaani loss. Linna idaosas elasid sissesõitnud kaupmehed — araablased, kreeklased, juudid, horezmilased jt. Siin oli palju turge, kus võis leida mitmesuguseid Kesk-Aasia, Kaukaasia, Volgamaade ja slaavimaade tooteid. Itil oli kagumaade kaubanduse tähtsaim keskus. Eriti suur tähtsus oli tema kauplemisel Horezmiga. Kasaarid võtsid kaupmeestelt makse; see oli kuninga laekale tähtsaim tulu. Alatine läbikäimine kultuursemate Idamaa rahvastega avaldas suurt mõju Kasaari riigi struktuurile ja ta rahva elu-olule. Kasaaride valitsev kiht koos kagaaniga võttis vastu juudi usu.

Teine suurem kasaari linn oli Sarkel Doni ääres. Sarkel oli ehitatud Bütsantsi inseneride abiga ning ta pidi kaitsema maad nomaadide sissetungide vastu.

Kasaari riik tõusis oma vägevuse haritipule IX sajandil. Lõunas sõdisid kasaarid, olles Bütsantsiga liidus, araablastega ja tungisid edasi Araksi jõeni. Lääne pool Volgat kuulusid kasaaridele Kaspia ja Aasovi mere vahelised maad. Üksvahe nad vallutasid osa Krimmist ja maksustasid slaavlaste suguharusid, kes elasid Dnepri ja Oka jõe ümbruses. Põhjas ulatus kasaaride võim Volga keskjooksuni.

Kasaaride lähedaimaiks naabreiks olid petšeneegid, kes IX sajandil nomadiseerisid Jaiki (Uurali) ja Volga jõe vahel. Sama sajandi teisel poolel liikusid petšeneegid teiste suguharude ja ka kasaaride pealesurumisel edasi lääne poole ja võtsid enda alla stepid Doni ja Dnepri vahel.

Bulgaaria riik Volga ja Kama jõel. Bulgaaria suguharude liit lagunes koost teiste rändrahvaste hoopide all. Osa bulgaarlasi siirdus Doonau äärde. Siin kadusid bulgaarlased slaavlaste hulka, kuid jätsid nendele oma rahva nime. Doonau ääres tekkis slaavlastest Bulgaaria riik, kelle rahvas rääkis keelt, mis oli väga ligidane ida-slaavlaste keelele. Teine osa bulgaarlasi läks piki Volga

jõge ülespoole ja lõi Kama jõe alamjooksu ning Volga keskjooksu aladel oma iseseisva riigi. Ületuleku ajal Volgale ja Kamale olid bulgaarlased alles rändrahvas. Enda alla võetud maades allutasid nad põldu hariva ja karja kasvatava kohaliku rahva. Uutes kohtades läksid bulgaarlased üle põllupidamisele. Araabia kirjanike jutustuste järgi kasvatasid bulgaarlased nisu, otra ja hirssi.

Bulgaaria riigis kuulus võim kuningale, suguharu-vürstikestele ja suguharu-aadlile. Suurem osa linnu asetses Volga ja Kama ühinemise lähikonnas. Bulgaarlaste pealinna, mis asetses Volga jõel, nimetasid araablased „Suureks linnaks". Bulgaaria pealinna sõitsid igal aastal kokku kaupmehed slaavimaadest ja Kesk-Aasiast. Slaavimailt toodi tugevaid sihvakaid orje ja kalleid karusnahku. Araabia kaupmehed tulid terasmõõkadega, siidist ja puuvillast kangastega ja mitmesuguste kalliste ehteasjadega.

Bulgaarlased ise sõitsid karusnahku tooma Põhjamaile, mida nad nimetasid „pimeduse maaks". Selle maa loomapüüdjatega nad pidasid vahetuskaubandust. Bulgaaria kaupmehed asetasid toodud kaubad teatud kohale ning eemaldusid siis. Järgmisel päeval nad leidsid oma kaupade kõrval loomanahku. Kui kaupmees oli rahuldatud, võttis ta karusnahad ning jättis oma kauba kohale. Vastasel korral ta ei puudutanud karusnahku, vaid võttis ära oma kauba. Ühes idamaise kaubandusega tungis Bulgaaria riiki suhteliselt kõrgem araabia kultuur. Juba X sajandil võttis bulgaaria rahva valitsev kiht araablastelt vastu muhamedi usu. Araablaste eeskujul hakkasid bulgaarlased oma rahamünte lööma.

X sajandi algul külastas Araabia saatkonna koosseisus Bulgaariat Ibn-Fadlan, kes koostas oma reisist väga huvitava kirjelduse. Bulgaarlaste kuningas kohtas saadikuid pealinna lähedal. Saadikud võeti vastu suures, rikkalikult sisustatud jurtas, mille põrandat katsid armeenia vaibad. Kuningas istus troonil, mis oli kaetud bütsantsi brokaadiga. Tema paremal käel istusid talle alluvad suguharude juhid. Pidustuste ajal kostitati külalisi lihatükkide ja meejoogiga. Ibn-Fadlan nägi sissesõitnud vene kaupmehi. Need olid tugevad saledad mehed. Igaüks neist oli relvastatud tapri, noa ja mõõgaga, milledest nad kunagi ei lahkunud. Kui rikas venelane juhtus surema, asetati tema laip kaldale tõmmatud venesse, mis täideti koolnu asjade, relvade, mitmesuguste produktide ja ohvriks toodud hobustega. Matusepäeval tapeti üks noor naisori, kuid vene koos kõigi esemetega põletati ära.

Pärast Kasaari ja Bulgaaria riigi asutamist omandas Volga väga suure tähtsuse kaubandussuhetes Aasia ja Euroopa vahel.

Oma algusega Volga ulatub väga lähedale Väina jõele, mis suubub Balti merre. Tänu sellele kujunes peaaegu katkestamata veetee Kaspia merest Balti merre ja tagasi. Jõgede vahel toimetati paadid jõest jõkke „lohistamise" teel.

Araabia kaupmehed sõitsid VIII—X saj. suuremal arvul Volga veeteed kauplemise eesmärgiga. Võetud kaupade eest maksid nad väikeste hõbemündikestega, mis kandsid nime „dirhem". Dirhemid levisid hiljem üle kogu Ida-Euroopa, sattusid Baltimaile, Skandinaaviasse ja isegi Saksamaale.

Sel viisil oli Ida-Euroopa VIII—X saj. tõmmatud kaubanduslikesse sidemeisse nii Ida kui ka Läänega.

III peatükk.

Kiievi riigi tekkimine.

§ 10. Slaavlased VI—IX sajandil.

Slaavlased VI—VII sajandil. Juba igivanadest aegadest saadik võtsid slaavlaste, ühe Euroopa suurima rahva esivanemad enda alla suure osa Ida-Euroopast. Rooma kirjanike jutustuste järgi I—II saj. u. a. j., kes tundsid slaavlasi veneedide nime all, asusid slaavlased Visla jõe kaldail ja Balti mere lõunarannikul.

VI saj. eraldasid bütsantsi kirjanikud lääneslaavlasi idaslaavlastest, keda nad nimetasid antideks. Idaslaavlased elasid tookord Dnestri ja Dnepri jõe ümbruses kuni Musta mere rannikuni ja kaugemale ida poole. Nad tegutsesid põlluharimise, karjakasvatamise, kalapüügi ja küttimisega. Nad tundsid metallide ümbertöötamist. Nad elasid onnides, mis olid punutud hagudest või kõrkjaist ja mis olid üle savitatud. Asulad olid piiratud kraavide, muldvallide ja puust seintega.

Idaslaavlased elasid tookord alles sugukondliku korra alusel. Asjad otsustati suguharu koosolekul; seesuguse koosoleku nimetuseks oli „vetše“ (sõnast „veštšatj“ — rääkima). Kogukonna keskelt tõusid vanemad ehk vürstid; mõnedel neist oli mõju mitte üksi oma, vaid ka naabersuguharude juures.

Idaslaavlastel oli olemas patriarhaalne orjapidamine, kuid nende majapidamises ei etendanud orjatöö tähtsat osa. Vange kas müüdi välismaa kaupmeestele või lasti pärast mõneaastast vangipõlve lunahinna eest kodumaale tagasi või anti neile vabadus ja õigus elada kogukonnas vabade inimestena.

V sajandist alates hakkavad slaavlased rüüsteretki ette võtma Bütsantsi keisririigi territooriumile. Nende retkede peamine eesmärk oli saada sõjasaaki ja vange, kes hiljem läksid

müügile. Ida- ja lääneslaavlased rüüstasid aastast aastasse Doonau-äärseid maid, mis kuulusid Bütsantsi keisririigi koosseisu. Suurekasvulistena ja tugevaina ning väga vastupidavaina talusid slaavlased kergesti palavust, külma ja nälga. Sõjas ilmutasid nad palju osavust ja kavalust ning, olles relvastatud ainult kilpide ja viskodadega, tormasid julgesti vaenlase peale. Põgenedes vaenlase eest pugesid slaavlased üleni vette ja hingasid läbi pilliroo, mida hoidsid suus. Sõdade ajal Bütsantsiga õppisid slaavlased bütsantslastelt sõjatehnikat ning varustusid relvadega, mida käsitsesid paremini kui bütsantslased ise.

VI sajandist alates ei piirdunud slaavlased sõjakäikudega Bütsantsi keisririigi piiriäärseisse maa-aladesse, vaid hakkasid vallutatud maal ka jalgealust looma. Nad asustasid kogu Balkani poolsaare põhjaosa peaaegu Konstantinoopolini ja tungisid isegi Peloponnesosse.

VII saj. tungis Doonau orgu bulgaarlaste rändhord. Kultuuri poolest seisid Doonau-äärsed slaavlased-maaharijad palju kõrgemal karjakasvatajaist-bulgaarlastest. Seepärast Doonaumaile asunud bulgaarlased slaavistusid ruttu. Bulgaaria vürstide järeltulijad valitsesid slaavi riiki, mis tekkis VII sajandi lõpul Doonaust lõuna pool ja sai nimeks Bulgaaria (või Doonau Bulgaaria, et eraldada teda Kama Bulgaariast).

Slaavi suguharud VIII—IX sajandil. VIII—IX sajandil jagunesid idaslaavlased mitmeks suguharuks. Slaavi suguharud, kes kunagi asusid Musta mere steppides ja Musta mere rannikuil, olid enamikult rändrahvaste voolu poolt ära pühitud. Kesk-Dnepril Kiievi ümbruses stepi piiridel elasid poljaanid (sõnast pole, s. t. stepp). Poljaanidest lääne pool (praeguse Ukraina lääneosades) elasid duleebid ehk volõõnlased, kuid loode poole kuni Dnepri haru Pripjatini elasid drevljaanid („metsaelanikud"). Pripjatist põhja poole kuni Väina jõeni olid sooelanike dregovitšide asupaigad („drägva" — soo). Dnepri pahemal kaldal, tema haru Desna kaldail oli severjaanide asupaik. Suure maaala Dnepri ülemjooksul, alates Smolenski rajoonist, ja Väina jõe ümbruse võtsid enda alla krivitšid. Eri suguharu moodustasid

radimitšid, kes elasid Dnepri harujõe Soži kaldail. Slaavlased, kes asusid Ilmeni järve kaldail, on tuntud Ilmeni slaavlaste või, Novgorodi järgi, Novgorodi slaavlaste nime all. Dnepri vesikonnast ida pool, Oka jõe ja selle haru Moskva jõe piirkonnas elasid vjatitšid.

Idaslaavlaste tegevusalad ja ühiskondlik kord. Kirjeldataval ajal olid idaslaavlased peamiselt põlluharija rahvas. Metsarikkais kohtades hariti põldu alemaadel. Aletegemiseks raiuti maha võsa, suurtelt puudelt kisti maha koor, et nad kuivaksid. Aasta pärast kogu künniks valmistatud maatükk põletati üle ja tehti kohedaks. Ühes põlluharimisega oli majapidamises tähtis koht ka metsatööndusel (jahipidamine, metsmesindus, s. o. meekorjamine metsmesilastelt) ja kalandusel. Lõunapoolseis rajoones oli põllutööl suurem tähtsus kui põhjas.

IX sajandil oli sugukondlik kord idaslaavlaste juures tunduvalt laostunud, kuid mõnesugused igandid sellest säilisid isegi kuni XI sajandini. Kestis edasi veritasu, kuigi mitte sellisel määral kui sugukondliku korra juures. Olid säilinud patriarhaalsele korrale iseloomulikud pulmakombed. Mõnesuguste mahajäänumate suguharude juures jätkati naiste „tõmbamist", s. o. röövimist. Teiste juures osteti naisi „veno" eest, s. t. luna eest. Kes oli rikkam, sel oli mitu naist. Kuid sugukonda sõna täies mõttes enam ei olnud. Sugukonnad olid lagunenud üksikuteks suurperedeks. Sugukonna asemele oli tekkinud saraskond, mis ühendas üheks tervikuks üksikud perekonnad, kes polnud omavahel sugulussidemetega seotud ja kes elasid ühisel territooriumil. Seesugusel saraskonnal oli idaslaavlaste juures nimetus „verv". Põlluharijaid, kes kuulusid saraskonda, nimetati „smerdideks". Vervi ühiseks omanduseks olid metsaalad ja karjamaad. Igal saraskonda kuuluval perekonnal oli õigus hoida karja ühisel karjamaal, panna oma „lipp" metsmesilasi sisaldavale puule ühises metsas ning suve lõpul võtta puuõõnest mett, panna välja „paelad", s. o. võrk loomade ja lindude püüdmiseks. Künnimaad olid üksikute perekondade täielikuks omanduseks. Saraskonna keskuseks oli kindlustatud linnus, mis oli

saraskonna liikmeile pelgupaigaks hädaohu korral. Saraskondlaste hulgast eraldub aja jooksul grupp jõukamaid vanemaid või „vanu", kelle kätte koonduvad suured maatükid. Neid põlde hariti mitte üksi perekonnaliikmete jõuga. Osa vange tehti nüüd orjadeks ja neid sunniti ka töötama. Kuid siiski sarnlevalt mõne teise keskaegse Euroopa rahvaga (näit. keltidega, germaanlastega) läksid slaavlased mööda orjanduslikust formatsioonist ning siirdusid sugukondlikust korrast otse feodalismi.

Sõdade ajal valiti vanemate hulgast juhid — vürstid. Juhtimine sõjas andis vürstide kätte uued rikastumise vahendid, sest et sõjasaagi ja sõjavangide jagamisel läks lõviosa vürstide kasuks. See võimaldas neil omal kulul ülal pidada sõjameeste salku ehk družiinasid, kellele sõda oli peamine elatusvahend. Družiina kaasabil haarasid vürstid võimu oma suguharus.

Iga suguharu eesotsas seisis mitu vürsti, kelledest üks oli ülimuslik. Kõigis küsimustes, mis puutusid suguharusse, pidi peavürst nõu pidama teiste suguharu vürstide ja vanematega. Mõnikord kutsuti kokku suguharu koosolek — vetše.

Niisugused vürstiriigid kujunesid IX sajandil kõigi Ida-Euroopa slaavlaste suguharude juures. Nende vürstiriikide keskusteks olid linnad, mis olid vürstide ja nende družiinade asukohad. IX sajandil on tuntud järgmised linnad: poljaanidel — Kiiev, severjaanidel — Tšernigov, krivitšidel — Smolensk Dnepri ääres ja Polotsk Väina jõel, Ilmeni slaavlastel — Novgorod jne.

IX sajandil olid Dneprist ida pool asuvad slaavlaste suguharud (vjatitšid, severjaanid) ja samuti ka steppide naabruses elavad poljaanid alla heidetud kasaaride poolt, kelledele nad maksid makse loomanahkadega.

Idaslaavlaste usund. Kuni X sajandini olid slaavlased paganad. Nad hingestasid loodust ja omistasid temale inimomadusi. Kõik, mis neid ümbritses, — kivid, ojad, puud, taimed, — oli nende meelest täis imejõude; seepärast tõid nad neile ohvreid: riputasid pühade puude okste külge riidetükke, heitsid ohvri-

anni vette. Samasuguseid imeomadusi evisid slaavlaste arvates ka mõned loomad ja linnud. Kogu maailm oli slaavlastel täis vaime. Slaavlased uskusid, et igas metsas oli oma metsavaim, kellest sõltus jahiõnn. Enne jahi algust jätsid slaavlased metsavaimule tükikese leiba kännule. Enne kalapüügi algust püüdsid nad ohvrianniga võita vetevaimu heatahtlikkust. Peale vetevaimude elasid slaavlaste arvates vees ka näkid. Igal slaavlasel oli majas oma kodujumal — koduhaldjas, kes aitas teda koduses majapidamises.

Kõiki loodusnähtusi seletasid slaavlased eriliste üliloomulike olendite — jumalate olemasoluga. Peajumalaks oli päike ehk Daždj-jumal, taevajumala Svarogi poeg. Päikese auks korraldasid slaavlased suvel kõige pikemate päevade ajal suure pidustuse. Muistsel ajal ööl vastu 24. juunit (vana kalendri järgi) uputati vees noor neiu ohvriks jumalaile. Pärastpoole uputati neitsi asemel nukk, ning inimesed suplesid jões. Seda ööd nimetati Kupala ööks. Tuld pidasid slaavlased päikese pojaks. Piksejumalaks oli Perun. Kõueilma ajal näis slaavlastele, et Perun sõidab oma kaarikuga mööda taevast ning hävitab tulinooltega kurje vaime. Tuulejumalaks oli Stribog. Karjakasvatuse ja põllutöö kaitsjaks oli „karjajumal" Veles. Teda peeti ka laulikute kaitsevaimuks.

Slaavlaste uskumuste järgi jätkasid surnute hinged elu ka pärast surma. Toitumiseks jäeti neile sööki kalmudele. Ka matusekombed olid slaavlastel ühenduses surnute kultusega. Mitmesuguste suguharude juures polnud need kombed ühesugused: mõnes paigas maeti laip hauda, teisal põletati laip ning tuhk maeti mulda (mõnikord anumas). Haua kohale püstitati kääbas. Surnu varustati tulevaseks eluks kõige vajalikuga: ühes temaga põletati ja pandi hauda kaasa mitmesuguseid majatarbeid (nuga, tulitsed, relvad, toidunõud jne.). Rikka inimesega maeti koos üks tema naistest ja orjadest. Pärast seda, kui hauaküngas oli valmis, peeti kadunu auks peied, s. t. korraldati sõjalisi mänge ühes pidulauaga, millest, nagu arvati, võttis osa ka surnu ise.

Slaavlastel ei olnud templeid. Puust jumalakujud püstitati lahtise taeva alla. Et lepitada jumalaid, saavutada nende abi ja vaigistada nende viha, toimusid ohverdamised. Mõnikord ohverdati inimesi. Slaavlased uskusid, et on olemas inimesi, kes oskavad jumala tahtmist aimata; seesuguseid inimesi nimetasid slaavlased „tarkadeks" ehk nõidadeks. Neid arvati teadvat erilisi „taigu", millede abil nad võivat allutada enesele loodusjõude, arstida haigusi, moonduda loomadeks (libahundid) jne. Slaavlaste paganusaegsed uskumused püsisid rahva seas sajandeid, näit. usk majahaldjasse, metsavaimusse ja muud ebausud.

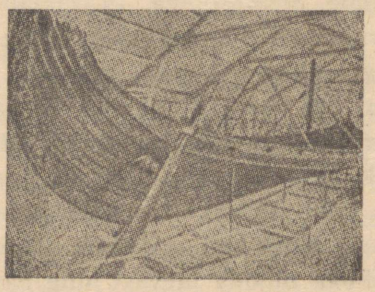

Normannide laev, leitud Osebergis *(Norra)*.

Slaavlaste naabrid. Balti mere ranniku kaguosa Nemani jõest kuni Väina jõeni oli asustatud leedulastega. Need koosnesid reast väikestest suguharudest. Nemani ja Visla vahelisel maal asusid preislased. Nemani alamjooksu parempoolsete lisajõgede piirkonnas asusid žmuudid. Nemani keskjooksuala oli asukohaks puhtleedulasile (lietuva). See nimetus sai pärast ühiseks kõigile leedu hõimudele. Väina jõe alamjooksu paremal kaldal asusid letgallid, vasakul kaldal — semgallid. Nendest kahest suguharust tekkis hiljem läti rahvus. Balti merre suubuvate jõgede kaldaäärsed maad olid kaetud suurte metsadega ning olid rikkad soode poolest. Leedulased elasid neis metsapadrikuis väikeste asulatena, neil polnud ei linnu ega kindlustusi. Väikesed sugukondlik-suguharude liidud polnud eneste vahel millegagi seotud. Rahvas elatus küttimisest, põlluharimisest ja

osalt ka karjapidamisest. Mererannas elavad leedulased tegelesid merendusega, korjasid merevaiku, mida tol korral hinnati väga kõrgelt, ning kauplesid naabritega (näit. skandinaavlastega).

Leedulastest ja slaavlastest kirde pool elasid mitmesugused suguharud: tšuudid (eestlased), merjalased, mordvalased, tšeremissid (marid) jt. Nad võtsid enda alla Kirde-Euroopa metsarikkad maad. Rahva peategevusalaks jäi väga kauaks ajaks küttimine ja kalapüük. Põhjamaade metsad olid rikkad sooblite, nugiste, oravate, rebaste ja teiste väärtuslike karusloomade poolest; nende karusnahku ostsid meeleldi idamaised kaupmehed Volga ääres ja Euroopa kaupmehed Balti mere rannikul. Rahvas elas muldonnides, valides asumiseks paigad, mis olid looduslikult kaitstud ja varjatud vaenlaste kallaletungide eest.

Varjaagid Ida-Euroopas. Läbi idaslaavlaste maa kulges veetee, mis ühendas Balti merd Musta merega: „tee varjaagide juurest kreeklasteni", s. t. varjaagide maalt — Skandinaaviast — Bütsantsi. See tee käis Soome lahest mööda Neevat Laadoga järve, edasi mööda Volhovi jõge üles Ilmeni järveni ja Ilmeni järvest Lovati jõkke, millest veesõidukid tassiti lohistamise teel Väina jõe ülemjooksule. Niimoodi läheneti Dnepri ülemjooksule ning Dneprit mööda laskuti alla Musta merre. Seda teed käisid IX saj. saaki taga ajades jõugud varjaage, nagu Ida-Euroopas nimetati Skandinaavia elanikke — normanne. Normannid ajasid sel ajal oma sõjakäikudega kogu Lääne-Euroopale hirmu peale. Idaslaavlaste maale tungisid nad riisumise ja röövkauplemise eesmärgiga. Varjaagid moodustasid sõjasalgad konungide ehk vürstide juhtimisel. Nad tungisid slaavlaste ja teiste suguharude kallale, viisid neilt ära karusnahad, võtsid vange ning viisid röövsaagi müügiks Konstantinoopoli või toimetasid Volga kaudu bulgaarlaste maale ja kasaaride pealinna Itilisse. Slaavlased ja nende naaberrahvad tõusid mitmel korral röövlite vastu üles ja kihutasid nad minema.

Üksikud varjaagi vürstid oma sõjasalkadega vallutasid soodsamaid punkte „teel varjaagide juurest kreeklasteni" ja panid

ümbruskonna slaavlasi maksu alla. Tihti nad hävitasid või allutasid oma võimule slaavlaste kohalikke vürste ning asusid ise nende asemele. Pärimuse järgi IX sajandi keskel üks seesugune juhtumusteotsija — Rjurik — kindlustas end Novgorodis, mis oli Dnepri tee võtmeks põhjas. Tema vend Sineus asus Beloozeros, mille kaudu läks tee Soome lahest Volga äärde, kuid teine vend — Truvor — Irboskas, linnas, mis valitses Balti mere rannikule viivaid teid. Kaks teist varjaagide sõjasalkade juhti — Askold ja Dir — said võimu poljaanide maal Kiievi üle,

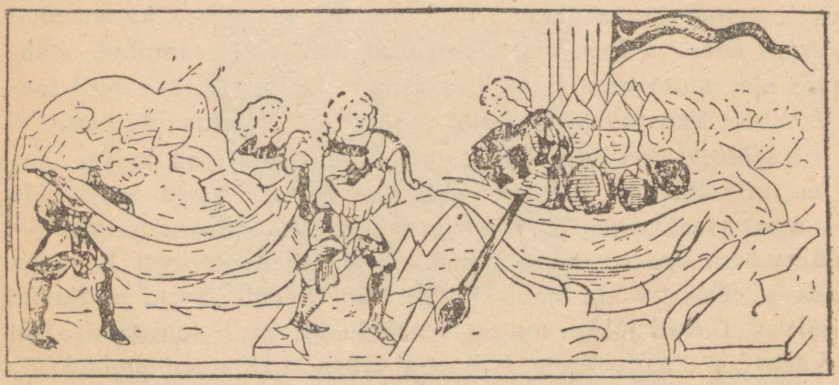

Paatide üleviimine lohistamise teel.
Königsbergi kroonika.

mis oli lõunas tähtis punkt „teel varjaagide juurest kreeklasteni". Ka teisel teel, mis viis Balti merest Dneprile Väina jõe kaudu, Polotski vürstiriigis kinnitas oma kanna tulnukas Skandinaaviast. Varjaagide vürst, võttes enda alla slaavi linna, kaitses elanikke teiste temasuguste riisujate eest, kuid seevastu elas ise täielikult kohaliku rahva kulul. Tunduvalt hiljem, XI sajandil, tekkis legend, nagu oleksid Novgorodi slaavlased nende vahel valitsenud tülide tõttu 862. aastal (see aasta on kroonikakirjutaja poolt oletuse järgi sisse põimitud) endi algatusel kutsunud Rjuriku ja tema vennad. Selle jutu eesmärgiks oli tõestada Rjuriku järeltulijate õigust vürstiaule.

Suurt mõju idaslaavlaste ellu varjaagide jõugud avaldada ei

võinud. Slaavlaste maadesse peatuma jäänud varjaagide arv oli selleks liiga väheldane ning kultuuriliselt ei seisnud nad slaavlastest sugugi kõrgemal. Varjaagide sõjasalgad täiendusid kohalikkude slaavi sõjameestega. Seepärast varjaagid slaavistusid ruttu: juba X sajandi algul tarvitasid nad slaavi keelt ja kummardasid slaavi jumalaid. Varjaagide sõjasalklased sulasid väga kiiresti slaavlaste vanematega ühte ning moodustasid nendega koos ühise klassi. Üldnime all „Russ" võtsid varjaagid osa slaavlaste sõjaretkist naabermaile. Nii tungis 860. aastal suur Vene laevastik, mis koosnes puutüvest õõnestatud paatidest, Kuld-Sarve (lahte, mille kaldal asetseb Konstantinoopol) ning ähvardas Konstantinoopoli kindlustusi. Linn pääses ainult tänu sellele, et torm ajas vene paadid laiali.

Ex bibl. univ. Tart.

§ 11. Idaslaavlaste ühinemine Kiievi võimu all.

Rjuriku järeltulijate riik. X sajandi algul ühinesid Dnepri-äärne ala ja selle naabruses asetsevad maad vürst Olegi võimu all. Kroonika jutustab, et Oleg valitses esialgu Novgorodis, kuid siis laskus alla mööda Dneprit ja alistas Smolenski krivitšid oma võimule. Minnes edasi mööda Dneprit allapoole vallutas ta Kiievi, tappes siin valitsenud Askoldi ja Diri, ning alistas naabruses elavad drevljaanid. Severjaanid ja radimitšid maksid seni makse kasaaridele. Oleg alistas need suguharud ja maksustas neid enese kasuks. Üheaegselt Novgorodi ja Kiievi valdamine tegi Olegist Dnepri-tee täisõigusliku peremehe: väiksemad vürstikesed olid sunnitud temale alistuma ning tema sai „vene suurvürstiks", aga teised vürstid olid temal „käe all". Sel kombel ühinesid Dnepri-äärsete ja Ilmeni-äärsete slaavlaste maad Kiievi vürsti võimu all. See ühendus sai nimeks Russ. Russi tsentrumiks oli Kiiev; seepärast nimetame seda ühendust Kiievi riigiks. Marx nimetab Kiievi riiki „Rjurikovitšite impeeriumiks", sest et Olegi järglased põlvnesid Rjurikust.

Rjurikovitšitele alluva rahvastiku peamassi moodustasid slaavlased, kuid nende riiki kuulusid veel merjalased, vepslased,

tšuudid ja teised suguharud. Kõik nad olid omavahel majanduslikult veel väga nõrgalt seotud ega suutnud veel moodustada kindlat tervikut.

Rjurikovitšite impeeriumi ajastul eksisteeris idaslaavlastel veel saraskond — verv — ning püsisid mõned igandid sugukondlikust korrast. Kuid saraskonnas käis lagunemise protsess: üksikute saraskondlaste kätte kogunesid rikkused, majapidamises kasutati vähemjõukate kaassuguharulaste tööd. Sel viisil suurenes jagunemine klassidesse, arenes erapõllupidamine ja tekkisid feodaalsed suhted.

Sõjakäigud Bütsantsi ja Kaspiamaile. Koosnedes üksikuist omavahel halvasti liidetud osadest püsis Rjurikovitšite impeerium koos relvajõu abil.

Olegi riik etendas tähtsat osa Ida-Euroopas. Kroonika jutustab, et Oleg teostas võiduka sõjakäigu Konstantinoopolisse. 911. aastal sõlmis Oleg Bütsantsiga kasuliku rahu, millega Venemaa ja kreeklaste suhted leidsid täielikku määratlemist. See leping annab tunnistust Venemaa ja Bütsantsi alatisest läbikäimisest ja Kiievi vürsti suurest võimsusest.

913. või 914. aastal korraldas Venemaa sõjaretke Kaspia mere rannikule. Vene laevad tõusid Aasovi merest mööda Doni kuni selle kohani, kus see jõgi jõuab üsna lähedale Volgale, siit viidi laevad Volgale. Laskudes Kaspia merele riisusid venelased paljaks Taga-Kaukaasia ranniku (praeguse Azerbaidžani) elanikud, kuid teel tagasi kasaaride maal said ise kallaletungi osaliseks ja kandsid ränki kaotusi.

Pärast Olegi, X sajandi teisel veerandil, oli samasugune valitsev seisukoht teiste vürstide keskel Kiievi vürstil Igoril, keda kroonika nimetab Rjuriku pojaks. Igor jätkas Olegi vallutamissõdu. Igor allutas oma võimule Lõuna-Bugi kaldal elavad slaavlased ning tegi maksualuseiks drevljaanid, kes olid tõusnud üles Kiievi võimu vastu. 941. aastal korraldas Igor suure meresõjakäigu Bütsantsi vastu. Venelased tegid suurt laastamistööd Konstantinoopoli ümbruses, kuid Kreeka laevastik ei lasknud neid sadamasse ning sundis nad ära minema Mustale merele.

Konstantinoopoli juurest tagasilööduina laastasid venelased Väike-Aasia põhjarannikut. Kreeka valitsus pidi saatma suure maaväe, et venelasi Väike-Aasiast välja lüüa. Otsustava löögi andis Igorile merel Kreeka laevastik, mis oli varustatud seadeldisega, millega vaenlaste laevad kallati üle erilise süttiva seguga — „kreeka tulega". Kreeklastel läks korda süüdata vene laevu; otsides pääsemist „kreeka tule" eest, hüppasid venelased vette ja uppusid. Slaavlaste laevastik tungis siiski läbi vaenlaste laevade ja tema jäänused jõudsid kodumaale.

Venelaste rüüsteretkede kordumise ärahoidmiseks sõlmisid kreeklased 945. aastal Igoriga uue lepingu. Lepingus nähti üksikasjaliselt ette Venemaa kauplemise tingimused Konstantinoopolis ning loodi sõjaline liit ühiste vaenlaste vastu.

943. aastal korraldas Venemaa uuesti suure retke Kaspia mere kaldaile. Vene sõjamehed tõusid laevadega Kura jõge mööda üles ning võtsid endi alla Berdaa linna. Kindlustunud Berdaas, tegid venelased kallaletunge ümbruskonna maadele. Ebasoodsad kliimalised tingimused aga tekitasid haigestumisi ja suure suremuse venelaste keskel. Väikearvuliseks jäänud sõjavägi piirati araablaste vägede poolt kindluses sisse, kuid sel õnnestus ikkagi ööpimedust kasutades läbi tungida laevadeni ja tulla saagiga tagasi Venemaale.

Maksukogumine. Üheks põhjuseks, mis õhutas Kiievi vürste retkedele ja sõdadele, oli maksuvõtmine allaheidetud rahvailt.

Feodaalsuhted Kiievi riigis olid X sajandil veel nõrgalt arenenud. Suurmaapidamine oli alles tekkimas. Seepärast vürstid ekspluateerisid rahvast peamiselt maksu kogumise teel. Vürstidel olid salgad sõjasulaseid — družinnikuid, kellede abil vürstid korraldasid sõjakäike ning hoidsid allaheidetud rahvaid sõnakuulmises. Oma družinnikuile vürstid ei andnud veel nende teenistuse eest maad (lääne — nagu neid nimetati Läänes), vaid jagasid nendega koos sõjamakse. Igal aastal talve algul väljus linnast vürst koos oma družiinaga „rahvast mööda käimisele" („na poljudje"), nagu nimetati maksukogumist, sõitis läbi võimualused maad ning kogus elanikelt karusnahku, mett, vaha ja

muud. Kevadel kogutud saak koos sõjas võetud vangidega laaditi laevadele ning saadeti Dneprit mööda alla Mustale merele. Dnepri kärestike juures toimetati kaubad ja paadid edasi mööda kallast. Siin ootasid teekondlasi sageli petšeneegid, kes tungisid neile kallale ja võtsid kaubad ära. Teine kardetav koht oli Hortitsa saare juures (kus praegu asetseb Dneproges). Sel kohal pigistasid kõrged kaldad Dnepri jõe kitsast sängi ning laevakaravanil oli hädaoht langeda rändrahvaste kallaletungi ohvriks. Pärast Dnepri suudmest Mustale merele väljajõudmist toodi tänuohvreid „püha" tamme juures ühel saarekesel. Siis sõideti piki Musta mere läänekallast. Lõppsihiks oli Konstantinoopol ehk Tsargrad, nagu seda nimetasid slaavlased, kus müüdi maha karusnahad, vaha ja orjad ning vastu omandati kalleid kangaid, veine, puuvilju ja toredusesemeid.

Maksunõudmisega võimualuseilt suguharudelt kaasnesid vägivallateod ja repressioonid. Sellel pinnal tekkis Igori ajal drevljaanide ülestõus, kellede eesotsas seisis kohalik vürst Mal. Kroonika jutustab, et Igor andis maksude kogumise mõnedelt slaavi suguharudelt ühele kõige mõjukamale družinnikule — Sveneldile. See kutsus välja rahulolematuse teistes družinnikutes, kes soovitasid tungivalt Igorile enesele minna maksukogumisele drevljaanide maale, öeldes: „Sveneldi družinnikud on ehtinud end relvade, riiete ja hobustega, kuid meie oleme alasti. Lähme, vürst, maksu koguma, saad sina, saame meiegi." Kogunud maksud drevljaanide maalt, laskis Igor suurema osa oma družiinast koju, kuid ise otsustas korrata ringkäiku: „Lähen tagasi ja käin veel." Kuuldes sellest, et vürst teiskordselt tuleb maksu järele, hakkasid drevljaanid rääkima: „Harjub hunt lammaste juurde käima, kogu karja kannab ära, kui teda ei tapa." Nad lõid Igori družiina puruks, aga tema enda võtsid kinni ja surmasid.

Igori lesk Olga, kes valitses oma alaealise poja Svjatoslavi asemel, surus ülestõusu karmilt maha: drevljaanide pealinn Iskorosten vallutati ja põletati maha, elanikud osalt tapeti või tehti orjadeks, osalt maksustati raske maksuga. Kuid kartes uusi ülestõuse pani Olga tulevikuks kehtima kindlad maksu-

määrad. Mitte rahuldudes maksuga hakkas Olga ka seni kogukondade kasutuses olnud maid ära võtma. See annab tunnistust, et vürstid ja nende družinnikud hakkasid üle minema vallutatud maade suuremale ekspluateerimisele.

Svjatoslavi vallutused. Igori ja Olga poeg Svjatoslav jätkas vallutussõdu. Selleks ajaks varjaagid olid juba hoopis kokku sulanud slaavi rahva üldises massis. Svjatoslav ise oli juba slaavlane nii nime kui ka välimuse poolest. Ta riietas end lihtsa valge särgiga, kandis kõrvas kõrvarõngast, ajas pea paljaks, jättes järele ainult pika patsi. Sõjaka družiina vahva juhina veetis ta kogu oma elu sõjakäikudes, „käies kergesti nagu panter", ei vedanud enesega voori kaasas, rännakul magas maapinnal, pannes sadula pea alla, ning sõi pooltoorest hobuseliha. Svjatoslav ei rünnanud vaenlasi kunagi äraandlikult, salakavalalt. Minnes sõjakäigule saatis ta sõna ette: „Tahan teie peale tulla."

Dnepri- ja Ilmenimaad juba kuulusid Kiievi riigi koosseisu. Svjatoslav suunas esiteks oma relvad slaavi suguharude vastu, kes elasid Dneprist ida pool, alistas Oka-äärsed vjatitšid ning läks siis teisi rahvaid ründama. X sajandi 60-ndail aastail hävitas ta Volga-äärse Kasaari ja Bulgaaria riigi, läks siis Põhja-Kaukaasiasse ning lõi siin kassooge (tšerkesse) ja jaase (ossetiine). 967. aastal asus Svjatoslav sõjakäigule Doonau Bulgaaria vastu, maale, mis oli asustatud slaavlastega, kes võtsid nende vallutajate bulgaarlaste nime. Bulgaarlased ründasid alatasa naabruses asetsevat Kreeka keisririiki ja lõid rängasti kreeklasi. Seepärast Kreeka valitsus, kes ei olnud küllalt tugev, et omal jõul toime tulla bulgaarlastega, kutsus appi Svjatoslavi. Svjatoslav saavutas täieliku võidu mitte ainult bulgaarlaste üle, vaid kavatses isegi jäädavalt kindlustuda Bulgaaria pealinnas Perejaslavetsis Doonau kaldal. „Siin," ütles ta, „on minu maa keskkoht, siia tuleb kokku kõik hea: kreeklastelt — kuld, kallid kangad, veinid ja puuviljad; Tšehhimaalt ja Ungarist — hõbe, hobused; Venemaalt — karusnahad, vaha, mesi ja orjad."

Kreeka valitsus, kartes nii ähvardavat naabrust, ostis ära petšeneegid, et need tungiksid Kiievi kallale. Teade Kiievi piira-

misest petšeneegide poolt sundis Svjatoslavi ruttama Dneprimaile. Kuid ta ei loobunud Bulgaaria vallutamise mõttest; kihutanud petšeneegid steppi, läks ta ja võttis Perejaslavetsi uuesti ära. Siis uus Bütsantsi keiser Johannes Tzimiskes astus tema vastu suure sõjaväega. Hoolimata jõudude ebavõrdsusest jätkas Svjatoslav võitlust. Kroonika omistab temale järgmised družiinale öeldud sõnad: „Ärgem häbistagem venelaste maad, vaid langeme siin, surnuil pole häbi („surnud ei evi häbi"), kui aga põgeneme, siis on meil häbi."

Kreeka sõjaväel läks vaevu korda vallutada Perejaslavets. Vene sõjasalk, mis oli jäetud Svjatoslavi poolt sellesse linna, sulgus Bulgaaria tsaaride kindlustatud lossi ning pani vastu ka siis veel, kui linn oli juba vaenlase käes. Tzimiskes käskis süüdata lossi, ja ainult siis venelased lahkusid linnast väljale ning andsid viimase lahingu. „Nad võitlesid tugevasti," kirjutab kreeka ajalookirjutaja, „ning ei pistnud põgenema, kuid meie omad tapsid nad viimseni." Svjatoslav kaitses end Dorostoli linnas Doonau ääres. Mandri poolt piirasid teda Tzimiskese väed, kuid Doonaul tõkestas taganemisteed tuleriistadega varustatud Kreeka laevastik. Sellest hoolimata lükkas Svjatoslav tagasi kõik rahuettepanekud. Tema väga väikesearvuline sõjavägi kaitses end mehiselt ja sooritas julgeid väljatunge. Öösiti venelased põletasid tuleriitadel langenud seltsimeeste laipu, tapsid nende auks vange ning tõid jumalaile ohvreid. Piiratavad olid nõrgestatud näljast. Nad tegid viimase meeleheitliku katse läbi murda. Kreeka sõjavägi lõi vankuma ja keisril tuli minna ihukaitseväe — „surematute" — eesotsas isiklikult lahingusse. Väljatungimine löödi tagasi, venelased kaotasid palju surnutena ning Svjatoslav ise oli haavatud. Edaspidine vastupanek oli võimatu. 971. aastal Svjatoslav sõlmis rahu, mille järgi ta loobus Bulgaariast. Kuid Kreeka valitsus kartis ikka veel Svjatoslavi ning hoiatas petšeneege tema tagasimineku eest kodumaale. Need varitsesid Svjatoslavi Dnepri kärestikkude juures ning tapsid tema. Tapetud Svjatoslavi kolbast tegi petšeneegide vürst endale peekri.

§ 12. Kiievi Venemaa kristianiseerimine.

Vladimir Svjatoslavitš. Juba oma eluajal andis Svjatoslav sõjakäigule minnes oma maad valitsemiseks kolmele pojale: poljaanide maa koos Kiieviga sai tema vanemale pojale Jaropolkile, drevljaanide maa — Olegile ja Novgorod — Vladimirile. Varsti pärast isa surma puhkes vendade vahel võitlus. Oleg ja Jaropolk hävisid võitluses, kuid Vladimir ühendas uuesti kõik idaslaavlaste maad oma võimu alla. Edaspidi ta laiendas oma valdusi naabrite arvel. Vladimir liitis Kiievi riigiga Galiitsiamaa ning tegi sõjakäigu poolakate vastu, kes tahtsid Galiitsiat ära võtta. Vladimir käis sõjaga ka leedulaste vastas. Kuid tema peamine mure oli lõunapiiride kaitsemine petšeneegide retkede vastu. Tema ajal stepipiir kindlustati valli ja püsttaraga, ehitati kindlusi ning algas piiriäärse vööndi koloniseerimine sõjameestega.

Ristiusu vastuvõtmine. Vürst Vladimiri valitsemise ajal võttis Kiievi-Venemaa kreeklastelt vastu õigeusu, nagu nimetatakse kreeka ristiusku eraldamiseks Lääne-Euroopa ristiusust ehk katoliku usust. Ristiusu kultuuriga tutvusid idaslaavlased alatise kaubandusliku ja poliitilise läbikäimise tõttu Bütsantsiga ja sagedaste sõitude tagajärjel Konstantinoopolisse. Ristiusu vastuvõtmise peapõhjuseks oli see, et Dnepri-mail kujunev feodaalide klass vajas usku, mis toetaks tema klassihuve. Esimestena hakkasid ristiusku vastu võtma kõrgema klassi esindajad, nende hulgas družinnikud. Juba Igori ajal oli vürsti družiina hulgas rohkesti kristlasi. Igori lesk Olga võttis samuti vastu ristiusu. Vladimir laskis ennast mitte ainult ristida, vaid levitas ristiusku sunniviisil ka oma alamate hulgas. See sündis nii. 987. aasta lõpul Bütsantsi keisririigis puhkes ülestõus; samal ajal ähvardasid riiki põhja poolt Doonau bulgaarlased. Bütsantsi valitsus pöördus abisaamiseks Kiievi vürsti poole. Tema ja Bütsantsi keisririigi vahel sõlmiti liit (988. a.), mida kavatseti kindlustada Vladimiri ja kogu vene rahva ristimisega ning samuti ka Kiievi vürsti abiellumisega Kreeka printsessi Annaga. (Tollal valitses

Bütsantsi kaks keisrit ja printsess Anna oli nende õde.) Vene väe kaasabil suruti ülestõus alla.

Kuid keisrid ei rutanud täitma lepingu tingimust Vladimiri ja printsess Anna abiellumise asjas. Siis Vladimir piiras ümber ja vallutas Bütsantsile kuuluva linna Chersonesose (Korsuni) Krimmis ning saavutas Bütsantsilt lepingu täitmise. Chersonesosest tagasi tulnud, käskis Vladimir ajada kõik Kiievi elanikud Dnepri jõkke ning kreeka papid ristisid neid. Jumalakujud põletati ära, Peruni kuju visati Dnepri. Samal viisil ristiti ka teiste lin-

Vürsti pidu. *Silvestri kogu (XIV saj.).*

nade elanikkond. Ristiusk ei levinud siiski kohe. Paganlikud uskumused jäid veel väga kauaks kestma, eriti maarahva hulgas.

Ristiusu vastuvõtmine evis väga suurt tähtsust Kiievi-Venemaa elus. Võrreldes paganlusega oli see suureks sammuks edasi. Ristiusk soodustas feodaalsuhete edaspidist arenemist ja kõvenemist Kiievi-Venemaal, sest et kreeka vaimulikud kirikumaadel kasutasid orjastatud talupoegade tööjõudu.

Ristiusk aitas kaasa kõrgema Bütsantsi kultuuri levimisele idaslaavlaste keskel. Ühise usu sisseseadmine kiirendas kõigi slaavlaste suguharude ühinemise protsessi ja tugevdas vürsti võimu.

Tänu ristiusule tekkisid tihedamad sidemed Lääne-Euroopa riikidega ja Bütsantsiga. Vladimir arendas sõbralikke suhteid Tšehhimaa, Poola ja Ungariga. Kreeka keisrikojaga sai ta sugulaseks abiellumise tõttu Annaga. Tugevnes ka enam haritud ristiusuliste maade kultuuriline mõju. Bütsantsi eeskujul hakati Kiievis ehitama kivimaju, mis olid kaunistatud maalide ja mosa-

iigiga; paganliku „hiie“ (usukultuse paiga) kohale ehitasid kreeka meistrid kiriku ning selle kõrvale lossi Vladimiri jaoks. Hakkas levima haridus. Juba sada aastat enne Venemaa ristimist koostasid misjonärid Kyrillos ja Methodios kreeka valitsuse ülesandel slaavi tähestiku ning tõlkisid kreeka kirikuraamatud slaavi (bulgaaria) keelde ristiusu kuulutamiseks lääne- ja lõunaslaavlaste hulgas. Seetõttu sai Kiievi-Venemaa pärast ristimist slaavikeelsed raamatud. Vladimir käskis võtta aadlisoost vanemailt lapsi ning pani nad vägisi kirjaoskust õppima.

Rahvalugulauludes ehk „bõliinades“ on säilinud mälestusi Vladimirist. Lugulauludes kolme kangelase, Vladimiri družinnikute — talupoeg Ilja Murometsi, Dobrõnja Nikititši, Aljoša Popovitši ja teiste näol, kes kaitsesid Venemaad stepielanike eest, kehastas rahvas oma kodumaa-armastuse ideaalid. Bõliinades peegeldub mälestus Kiievi-Venemaast kui Vene ajaloo hiilgavast ajastust.

Jaroslav Tark. Vladimir suri 1015. aastal. Enne ristimist evis Vladimir rikaste slaavlaste kombe järgi mitu naist, kelledega tal oli palju poegi. Kohe pärast tema surma algas poegade vahel vihane võitlus. Üks nendest, Svjatopolk, haaras võimu Kiievis ning tappis oma vennad — Borisi, Glebi ja Svjatoslavi. Svjatopolgi vastu astus välja Jaroslav Vladimirovitš, kes oli juba Vladimiri eluajal saanud isalt valitsemiseks Novgorodi. Novgorodlaste abiga ta purustas Svjatopolgi, kes põgenes Poolasse oma äia vürst Boleslav Chrobry juurde. Boleslav kasutas neid seiku, et segada end Kiievi-Venemaa asjusse. Ta tungis tema maa-aladele, purustas Jaroslavi Lääne-Bugi jõel, tuli Kiievisse ning pani Svjatopolgi uuesti troonile. Poolakate rüüsted ja röövimised tekitasid venelastes pahameelt. Kui poolakad läksid linnadesse ja küladesse talvekorterisse laiali, tappis rahvas nad ära. Boleslav oma sõjaväe riismetega põgenes tagasi Poolasse. Kaotanud Poola vürsti toetuse, sai Svjatopolk Jaroslavilt ja novgorodlastelt otsustava löögi ning hukkus põgenemisel. Jaroslav ühendas oma võimu alla Kiievi ja Novgorodi (1019). Kuid tema vastu astus välja ta vend Mstislav Vladimirovitš. Ta oli Tmutarakani vürstiriigi valitseja Tamaani poolsaarel Kaukaasia lähedal (selle

Vürst Jaroslav Targa perekond. *XI saj. fresko. Sofia katedraal. Kiiev.*

vene vürstiriigi tekkimise aeg ja tingimused pole täpselt selgitatud). Mstislav vallutas sõjaga Jaroslavilt Severski maa ühes Tšernigovi linnaga; mõlemate vendade valduste piiriks sai Dnepr. Pärast Mstislavi surma (1036) liitis Jaroslav Severski maa jälle Kiievi riigi külge.

Jaroslavi valitsemine (1019—1054) tähistus ristiusu lõpliku võidulepääsuga Kiievi-Venemaal. Tema ajal organiseeriti kiriku valitsemine: Kiievi kiriku peaks pandi metropoliit, kelle määras ametisse Konstantinoopoli patriarh. Jaroslavi ajal tekkis ka Kiievi lähedal Petšerski klooster, mis etendas suurt osa bütsantsi hariduse levitamise asjas Kiievi-Venemaa valitsevate klasside keskel.

Kiievi riik nii oma võimsuselt kui kultuuri kõrguselt saavutas Jaroslavi ajal silmapaistva koha Euroopa riikide hulgas. Tihedaist poliitilisist suhteist Kiievi-Venemaa ja Lääne-Euroopa riikide vahel annavad tunnistust Jaroslavi perekonna abielusidemed teiste maade kuningakodadega: tema õde oli abielus

Poola vürstiga, üks tütreist — Prantsuse kuningaga, teine tütar — Norra kuningaga, kolmas — Ungari kuningaga. Jaroslav segas end mitmel korral Poola asjusse. Kasutades rahutusi, mis algasid Poolas pärast Boleslavi surma, võttis Jaroslav tagasi Galiitsia-Vene linnad, mis olid vallutatud Vladimiri poolt ning kaotatud pärast tema surma. Hiljem Jaroslav toetas sõjaväega oma väimeest — Poola vürsti.

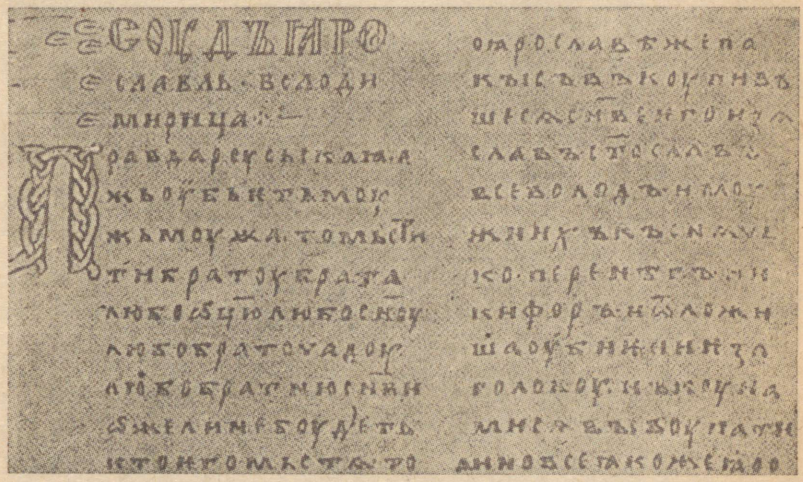

Jaroslav Vladimirovitši „Õigus". *„Novgorodi kirikuseaduste raamat" 1282. a.*

Jaroslavi ajal võeti tema poja Vladimiri juhtimisel ette viimane sõjakäik Konstantinoopolisse (1043), mis lõppes ebaõnnestumisega.

Ida-Euroopas Jaroslav laiendas oma võimu Baltikumi rahvaste üle ning ehitas Jurjevi linna (eesti keeles Tartu). Volga ääres rajas ta linna, mille nimetas Jaroslavliks. Lõunas tuli Jaroslavil pidada intensiivset võitlust petšeneegidega; ta jätkas piirivööndi kindlustamist linnade ehitamisega.

Jaroslavi valitsemise ajal koostati kogumik vürsti kohtumäärusi — Jaroslavi „Pravda" (Õigus). Mõnesugust mõju avaldas selle seadustiku sisule ristiusuline Bütsantsi seadusandlus,

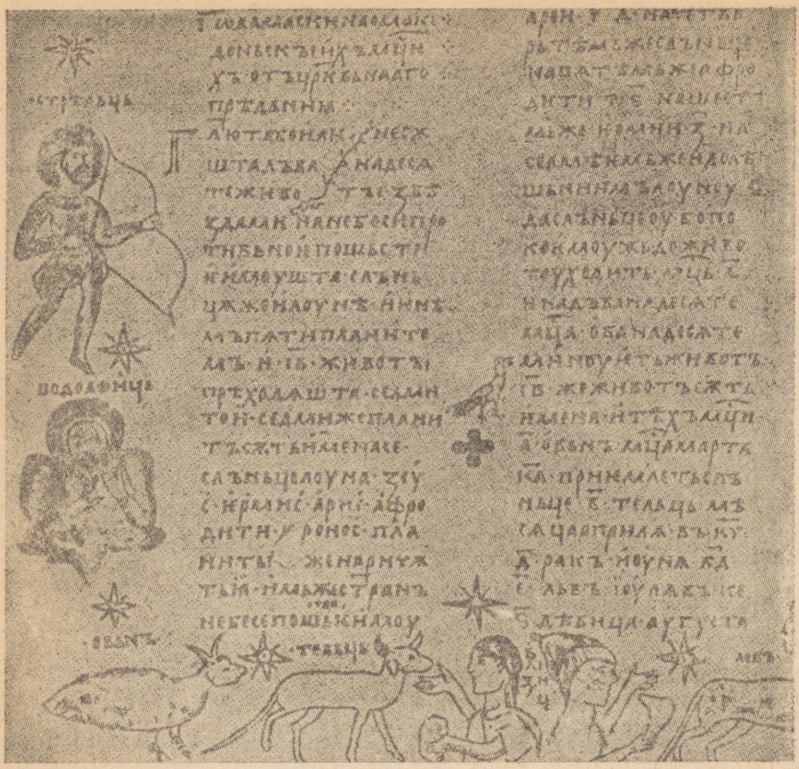

Lehekülg „Svjatoslavi valimikust". *XI saj.*

kohandatud Kiievi-Venemaa sotsiaalsete tingimustega. Jaroslavi „Õiguses" leidusid veel igandid vanust sugukondliku korra kombeist; nii näiteks oli lubatav veritasu. „Kui inimene tapab inimese," on öeldud „Õiguses", „siis tasugu vend venna eest, poeg isa eest, isa poja eest, venna- või õepoeg onu eest; kui ei ole tasujat, siis maksta 40 grivnat tapetu eest." Kuid tasukohustus pandi ainult lähedastele sugulastele, aga mitte kogu sugukonnale, sest et sugukond selleks ajaks oli juba lagunenud. Jaroslavi poegade ajal veritasu kaotati hoopis.

Pärastpoole Jaroslavi „Õigust" täiendati ja töötati ümber tema poegade ja pojapoegade ajal.

Lehekülg „Svjatoslavi valimikust". *XI saj.*

Kiievi-Vene kultuur. XI sajandil on Kiievi-Venes märgata kõrge ja hiilgava kultuuri õitsengut. Maa kultuurilisele arenemisele osutas suurt mõju Bütsants, kes tol ajal oli kultuurseim riik Euroopas. Kuid venelased ei omandanud lihtsalt võõrast kultuuri, nad töötasid selle ümber oma rahvaloomingu, Lääne-Euroopa ja Kaukaasia eeskujude mõjutusel. Sel moel tekkis Kiievi pinnal oma kultuur, mis hiljem sai aluseks Vene, Ukraina ja Valge-Vene rahvaste rahvuslikule kultuurile.

Bütsantsi mõju suurenes eriti pärast ristiusu vastuvõtmist. Ühes uue usuga tungis Kiievi-Venesse suur hulk raamatuid, mis

olid tõlgitud kreeka keelest Doonau Bulgaarias. Vürst ise ja rikkad inimesed tellisid ärakirju neist raamatuist. Teisi raamatuid hakati uuesti tõlkima vene keelde.

Peale jumalateenistuse raamatute oli ka ilmaliku sisuga raamatuid, eriti kreeka kroonikaid (letopis). Tõlkekirjandus oli eeskujuks algupäraseile vene teoseile. Jaroslavi aegadesse kuuluvad esimesed katsed koostada Vene ajalugu. Juba pärast Jaroslavi surma olid need ajaloolised üleskirjutused Petšerski kloostris ümber töötatud laiaulatuslikuks teoseks, milles jutustati sellest, „kust on alguse saanud Venemaa". Selle sisu moodustasid eri jutustused, vürstide elulookirjeldused, sündmuste ülestähendused aastate järgi, mis märgiti üles mitmesuguseis linnades, katkendid kreeka kroonikaist jne. Kõik need ajaloolised materjalid olid paigutatud aastate järgi; sellest tuletub nimetus, mis antakse sedalaadi teoseile — „letopis" (aastakiri). „Algletopis", nagu harilikult nimetatakse seda teost, leidis alatist täiendamist ja ümbertöötamist; meieni ulatus see nime all „Jutustus möödunud aastaist" 1116. ja 1118. aasta ümbertöötluses. „Algletopis" on meie teadmiste allikaks Dnepri- ja ta naabruses asetsevate maade vanimast ajaloost. See on tunnistuseks kõrgest haridustasemest Kiievi-Vene kloostreis ning tookordse tõlke- ja algupärase kirjanduse mitmekesisusest ja rikkusest.

Bütsantsi mõju ilmnes ka kunstis. Jaroslavi ajal ehitati Kiievisse kreeka arhitektide poolt Sofia katedraal; kuid Bütsantsi ehituse tavaline tüüp muudeti vene maitsete ja nõuete kohaselt. Sofia katedraal on XI sajandi vene ehituskunsti šedöövriks (meie ajal on restaureeritud ja muudetud muuseumiks). Katedraalis on säilinud tähelepanuväärt mosaiigid ja freskod. Jaroslavi valitsemise teine mälestusmärk on Kiievis niinimetatud „Kuldväravate" varemed. Välismaalased olid üllatatud Kiievi hiilgusest ning nimetasid teda „Konstantinoopoli võistlejaks". Samasuguste toredate ehitistega kaunistati ka teised linnad, eriti Novgorod, kus Jaroslavi poeg Vladimir ehitas Kiievi eeskujul toreda Sofia katedraali.

Kiievi riigi lagunemine.

§ 13. Feodaalsuhete lõplik maksvusele-pääs Kiievi riigis.

Feodaalsuhete arenemine Kiievi-Venes. Kiievi-Vene majanduse peaala oli põlluharimine. XI sajandiks tegi põlluharimine suuri edusamme ning levis määratu suurtele maa-aladele.

Smerdide-saraskondlaste hulgas oli tol ajal jõukaid inimesi. Nad hakkasid maid endi kätte kiskuma ning harima neid endast sõltuvate kehvikute ja sulaste abil. Sel kombel eraldusid saraskondlaste hulgast suurmaaomanikud, kes koondasid endi kätte suured maavaldused. Vürstidele ja nende družinnikuile osutus samuti kasulikumaks tegelda suuremõõdulise põllumajapidamisega kui piirduda maksukogumisega rahvalt. Seepärast nad võtsid smerdidelt kogukonnamaad ära ja soetasid endile laiad maavaldused künnialuse maaga, metsmesinduse ja jahinduse tagamaadega. Vürstide ja bojaaride (nagu hakati nimetama suurmaapidajaid) kaasabil omandasid endile maid ka kloostrid. Niiviisi hakkas vürstide, bojaaride ja kiriku maavaldus tunduvalt kasvama talupoegade kogukonnamaa arvel.

Suurte linnade ümber laiusid vürstide, bojaaride ja kloostrite külad. Orjade töö oli vähetootev. Maaomanikule oli kasulikum evida oma maal poolvabu talupoegi, kes juhtisid oma majapidamist, kuid koos sellega olid sunnitud töötama ka maaomaniku kasuks. Seepärast maaomanikud orjastasid ja ekspluateerisid vabu talupoegi.

Enamik talupoegadest elas XI sajandil veel kogukondadena koos ning nende sõltuvus vürstidest piirdus maksumaksmisega. Kuid XI sajandi lõpu poole moodustasid juba tähelepandava kihi talupojad, kes olid sõltuvuses suurmaaomanikest. Nende sõltuvate talupoegade hulgas oli palju „zakupe“ (ostulisi). Ostuline sai oma isandalt ostu, s. t. rahalise laenu ja väikese maatüki, mille eest pidi tegema teoorjust; inventar — hobune, ader,

äke — oli peremehe oma. Peremehel oli õigus anda oma ostulisele ihunuhtlust. Ostuline ei võinud lahkuda ostu tagastamata; kui ta põgenes, siis tabamise korral ta tehti orjaks. Ostuline sattus sel moel täielikku maaomaniku orjusse.

„Maaomanikud," ütles Lenin, „orjastasid talupoegi juba „Vene õiguse" ajal."[1] XI sajandil, Lenini sõnade järgi, „läksid „smerdid" (nii nimetab talupoegi „Vene õigus") orjusse ning „kirjutati üles" mõisnike omanduseks!"[2]

Talupojad võitlesid maatumise ja orjastumise vastu. Talupojad kündsid üles põllupeenrad, mis eraldasid feodaalide kätte võetud maid, hävitasid ära piirimärgid, tapsid vürstide ja bojaaride kiltreid, süütasid majapidamise hooneid. Sageli puhkesid külades stiihilised ülestõusud feodaalide vastu.

Niisiis kujunesid Kiievi-Venes feodalismile iseloomulikud suhted: suurmaaomanik allutas oma võimule väiketootja ning ekspluateeris teda, sundides teda töötama enese kasuks.

Feodaalkorra juures olid talupoeg ja käsitööline tootmisvahendite omanikud ning pidasid oma eramajapidamist, mis rajanes isiklikule tööle. Kuid antud ajastu peatootmisvahend — maa — oli feodaali omandus. See võimaldas feodaalil vägivalla teel orjastada väiketootjat — talupoega. Feodaal tegi talupoja sunnismaiseks ning muutis tema poolvabaks inimeseks.

„Vene õigus". Jaroslavi poegade ja pojapoegade ajal leidis feodaalne kord kajastuse vürstide määruste kogus, mis on tuntud nime all „Vene õigus", mille aluseks oli Jaroslavi „Õigus". „Vene õigus" seadis oma ülesandeks maaomanike-feodaalide varanduse kaitse. Rida artikleid loetleb trahve, mis olid ette nähtud piiririkkumise eest, kariloomade varguse eest jne. Täpselt määrateldi isanda õigused ostulise ja orja üle. „Vene õigus" kaotas ära sugukondliku kättemaksu ning seadis selle asemele „viira", s. o. lunaraha tapetud inimese eest 40 grivna suuruses (ligilähedalt 300 rubla XIX saj. lõpu rahakursi järgi). Bojaari tapmise eest tuli maksta kahekordne viira — 80 grivnat. Kahe-

[1] Lenin, Teosed, III kd., lk. 150.
[2] Lenin, Teosed, XI kd., lk. 98.

kordne viira maksti ka inimeste tapmise eest, kes olid kõrgeil ametikohtadel vürsti majapidamises, vürsti talliülema, õuemeistri jt. eest. Seevastu aga holoppide ehk orjade tapmise eest viirat ei nõutud. Nende eest maksti peremehele ainult nende hind — 5 grivnat (umbes 35 rubla sellesama rahakursi järgi). Sama palju maksti talupoegade eest, kes töötasid vürsti või bojaari majapidamises. Niiviisi talupoeg, kes töötas feodaali maa peal, ühevääristati orjaga. Kuritegude eest määras „Vene õigus" kindlaks trahvi vürsti kasuks („lõivud") ja kahjukannatanule kahjude tasumise. Nii näiteks „Vene õiguse" järgi, „kui keegi lööb mõõgaga, kuid ei tapa surmavalt, siis on kolm grivnat trahvi, haavatule endale aga üks grivna, kuid haava eest — arstimise kulud", või „kui lööb välja hamba ning veri tuleb suus nähtavale, siis kaksteistkümmend grivnat trahvi, hamba eest aga grivna"; „kui keegi raiub maha tarupuu (puu, milles pesitsevad mesilased), siis kolm grivnat trahvi, puu eest aga pool grivnat". Taluhoone või rehe süütamise eest oli ette nähtud kõige karmim karistus: maapakku saatmine, mis kaasnes kurjategija kogu varanduse võõrandamisega. Selle karistuse karmus seletub sellega, et feodaalid tahtsid end kaitsta nende poolt kurnatavate talupoegade kättemaksu eest.

Kaubandus ja käsitöö. Kiievi-Vene majandus oli naturaalne, s. t. iga majapidamine rahuldas ise oma põhimised tarbed. Kuid XI sajandil oli linnades juba olemas tootmine kohaliku turu jaoks. Mõnesugused esimese järgu tarbeasjad, nagu riie, jalanõud, omandati „turult". Feodaalid tahtsid evida toredusesemeid, seesuguseid nagu toodi Bütsantsist ja Idamaalt, näiteks juveliiritöid. Kiievi käsitöölised aimasid järele kreeka ja idamaa eeskujusid ning lõid oma kõrge kunsti, mille näiteid on leitud Kiievi ja teiste kohtade leiupaikadest. Õitses sepa-käsitöö; vene relvameistrid valmistasid ilusaid mõõku ja muid relvi. Linnades kujunes eriline grupp elanikke — kaupmehed, kes tegelesid kohalike kaupade kokkuostmisega ja nende edasimüümisega teistesse linnadesse ja välismaale, aga selle vastu tõid müügile välismaa kaupu.

Algul olid vahetusüksusteks karusnahad ja kariloomad. Seepärast vanasti rahad kandsid nimetust „skot" (kariloomad) ehk „kuni" (nugise nahad). XI sajandil olid juba olemas erilised rahamärgid: grivnad, s. t. teatud raskusega hõbekangid. Oma löödud münte esialgu ei olnud, tarvitati Araabia, Kreeka ja Lääne-Euroopa münte. XI sajandist alates hakati Kiievi-Venes üsna väikesel määral lööma oma münte kreeka eeskujude järgi vürstide kujutusega.

Linnades lokkas liigkasuvõtmine, mille all kannatasid tugevasti linnarahva alamkihid, eriti käsitöölised. Ehkki käsitöölised evisid isiklikke tootmisvahendeid, sattusid nad sõltuvusse liigkasuvõtjaist ja kaupmeestest. Niiviisi ühenduses tööjaotuse suurenemisega linnades süvenes klassilise kihistumise protsess. Ekspluateeritud rikka kaupmeeskonna ja liigkasuvõtjate poolt, tõusis linna kehvistu üles oma rõhujate vastu, kuid ei evinud jõudu vabaneda temal lasuvast sõltumusest.

Kiievi riigi lagunemise algus. Kiievi riik, hoolimata oma välisest hiilgusest, kujutas enesest Kiievi vürstide poolt vallutatud erinevate maade nõrgalt kokkuliidetud ühendust. Rööbiti sellega, kuidas üksikuis piirkondades arenes suurmaapidamine, tugevnesid kohalikud maaomanikud, kes koondasid enda kätte suured maavaldused suure arvu sõltuvate talupoegadega ning pidasid oma sõjasulaseist družiinasid. Vägevad kohalikud feodaalid püüdsid vabaneda Kiievi vürstide võimu alt ning toetasid omi vürste nende võitluses Kiieviga iseseisvuse eest. Sel moel hakati rikkuma Venemaa ühtlust ning asendama feodaalse killunemisega.

Juba varsti pärast Jaroslavi surma (1054) hakkas ta riik avaldama lagunemise tunnuseid. Selle asemele hakkas kujunema mitu vürstiriiki. Igaühes neist valitses üks Jaroslavi poegadest. Vanim neist — Izjaslav — sai Kiievi ja Novgorodi, s. o. mõlemad tähtsamad punktid Dnepri teel; Svjatoslav sai Tšernigovi maa ning Vsevolod — Perejaslavli ja Rostov-Suzdali maa. Muud maad langesid osaks vürsti perekonna nooremaile liikmeile. Esialgu kolm vanemat venda — Izjaslav, Svjatoslav ja Vsevo-

lod — tegutsesid üksmeelselt, hoidsid maal korda ühisel jõul, kaitsesid seda vaenlaste vastu. Ühiste küsimuste otsustamiseks kogunesid vennad mõnikord koosolekuks. Nii täiendasid ja parandasid nad ühisel koosolekul oma isa Jaroslavi „Õigust".

Feodaalsõjad ja võitlused polovetsidega. Jaroslavi poegadel tuli kaitsta Vene valdusi nomadiseeriva türgi-tatari rahva — polovetside pealetungi vastu. Polovetsid tungisid XI sajandi keskpaiku Aasiast Musta mere steppidesse ning võtsid need endi alla, surudes petšeneege osalt läände Doonau poole, osalt segunedes nendega. Polovetsid olid karjakasvatajad. Nad jagunesid mitmeks hordiks ehk suguharuks, kelle eesotsas seisid khaanid (vürstid). Polovetsid sooritasid laastavaid sõjaretki venelaste maadele, võtsid vange, ajasid karjad ära ning kihutasid tagasi steppi. Nende ratsarünnakud toimusid suure kiirusega. „Ühel hetkel," kirjutas üks kreeka autor, „polovets on lähedal ning vaata — teda ei olegi enam. Teinud rünnaku, haarab ta mõlema käega ratsuteist, kiirustab hobust jalgade ja piitsaga ning kihutab tuulepöörisena edasi, nagu sooviks mööda kihutada kiirest linnust. Teda ei suudetud nähagi, kuid ta on juba silmist kadunud."

1068. aastal astusid Izjaslav ja ta vennad Svjatoslav ja Vsevolod välja polovetside vastu, kuid said suure kaotuse osaliseks ja põgenesid võitlusväljalt. Izjaslav sõitis Kiievisse. Talupojad, kes olid põgenenud polovetside poolt rüüstatud küladest linna, ja Kiievi elanikkonna alamkihid nõudsid Izjaslavilt, et ta annaks neile relvi ning hobuseid ja viiks neid teiskordselt lahingusse vaenlasega. Kuid Izjaslav keeldus, võib-olla kartes, et relvad pööratakse tema enda vastu. Siis rahvahulk murdis sisse vürsti õue, riisus selle paljaks, tõi türmist välja vangis istuva Polotski vürsti Vseslavi ja kuulutas ta Kiievi vürstiks. Izjaslav põgenes Poolasse otsima abi vürst Boleslav Chrobry juurest. Poola feodaalidele osutus soodus juhus Kiievi-Vene asjusse segamiseks. Izjaslav tuli tagasi Poola sõjaväega. Vseslav reetis kiievlasi ning põgenes salaja öösel Polotskisse. Tuginedes poola feodaalide abile tasus Izjaslav karmilt ülestõusnud

kiievlastele kätte: 70 inimest hukati, palju inimesi tehti pimedaks või said muid karistusi. Poolakad majutusid toitlustamiseks Kiievi vürstiriigi linnadesse. Rahvas, poolakate vägivallatöödest vihale aetud, tappis nad maha.

Hoolimata hädaohust polovetside poolt, ei kestnud üksmeel Jaroslavi poegade vahel kaua. 1073. aastal ajasid Svjatoslav ja Vsevolod Izjaslavi Kiievist välja. Kiievi troonile astus Svjatoslav. Izjaslav otsis abi Saksa keisri ja Rooma paavsti juurest ning lõpuks poolakate kaasabil (juba pärast Svjatoslavi surma) sai jälle oma trooni tagasi, kuid langes varsti sõjas oma vennapoegade vastu.

Feodaalsõjad kestsid veel ka Jaroslavi pojapoegade ajal. 1097. aastal kogunesid mõjurikkamad vürstid ühisele koosolekule Ljubetšisse. „Mispärast," rääkisid vürstid koosolekul, „hukutame meie Venemaad, sepitsedes ise kurja nõu üksteise vastu, polovetsid aga lõhestavad meie maad ning on rõõmsad, et meie sõdime isekeskis! Siitpeale olgem kõik üksmeelsed!"

Feodaaltülide lõpetamiseks seadustasid koosolekust osavõtjad Kiievi-Vene jagamise endi vahel pärimispõhimõtte järgi: „igaüks valitsegu oma pärusmaa üle", s. t. selle vürstiriigi üle, mida valitses tema isa. Kiiev jäi Svjatopolgile, Izjaslavi pojale, kes oli kõige vanem Jaroslavi soost. Perejaslavli vürstiriik, mis kuulus Vsevolodile, sai osaks tema pojale Vladimirile, kes on tuntud Monomahhi hüüdnime all. Koosolekust osavõtjad kohustusid ühisel jõul välja astuma lepingu rikkujate vastu. Kuid vaevalt oldi koosolekult laiali sõitnud, kui Vladimir-Volõõnia vürst David Igorevitš ässitas Svjatopolk Izjaslavitšit üht koosolekust osavõtjat — ettevõtlikku ja julget Vassilkot — kinni võtma. Svjatopolk kutsus Vassilko Kiievisse külla, võttis ta vangi ja andis välja Davidile. David käskis Vassilkol silmad välja torgata ja ta vangi heita ning võttis oma võimu alla temale kuulunud linnad. Teised vürstid, eesotsas Vladimir Monomahhiga, astusid välja Vassilko kaitseks. Ta vabastati ning ta tasus enda pimestamise eest Davidi maade julma rüüstamisega. Uuel koosolekul 1100. aastal Vititševis võtsid vürstid karis-

tuseks ära Davidilt Vladimir-Volõõnia linna. „Ei taha meie anda sulle Vladimiri trooni," käskisid nad temale ütelda, „sest et heitsid noa meie keskele, mida pole veel juhtunud Venemaal."

Sõjad vürstide vahel võimaldasid polovetsidel karistamatult riisuda Vene maid. Mõnikord vürstid ise kutsusid polovetse abiks oma vaenlaste vastu. Võitluseks polovetsidega oli häda-

Vangide ja kariloomade äraajamine polovetside poolt. *Königsbergi kroonika.*

vajalik ühineda. 1103. aasta kevadel Svjatopolk Izjaslavitš ja Vladimir Monomahh tulid kokku Kiievi juures Dolobski järvel: siin arutati küsimust ühisest sõjakäigust polovetside vastu. Svjatopolk ja tema družinnikud nõustusid vastumeelselt selle üritusega, viidates sellele, et kevadine sõjakäik mõjub ebasoodsalt smerdide (talupoegade) künnile, kellelt tuleb võtta sõjakäiguks hobuseid. „Imestan, družinnikud," väitis Vladimir vastu, „et teie kahetsete hobust, kellega keegi künnab, aga sellele ei mõtle, et hakkab talupoeg kündma, siis juurdesõitnud polovets surmab ta noolega ja võtab tema hobuse ning, sõites külla,

võtab naise ja lapsed ja kogu varanduse. Tema hobusest teil on kahju, aga temast endast pole kahju." Vladimiri väitlused veensid kõhklevaid. Sõjakäik polovetside vastu, millest võtsid osa peaaegu kõik Vene vürstid, lõppes hiilgava eduga. Võitjad tulid tagasi määratu suure saagiga: sarvloomade, hobuste, kaamelite ja vangidega. Veel suurema eduga sõjakäik korraldati 1111. aastal, millal Vene vürstid tungisid sügavale polovetside maale.

Mälestus visast võitlusest, mida Kiievi-Venemaal tuli pidada oma olemasolu eest stepirahvaste vastu, on säilinud bõliinades, milledes lauldakse kangelastest, kes kaitsesid Venemaad tatarlaste vastu (tatarlaste nime all mõistetakse üldse kõiki stepirahvaid — polovetse, petšeneege jt.). Bõliinades jutustatakse, kuidas Ilja Muromets, Dobrõnja Nikititš, Aljoša Popovitš ja teised kangelased seisavad „kangelaste valvetõkkes" ning kaitsevad Venemaad.

Vladimir Monomahh. 1113. aastal, kohe pärast vürst Svjatopolk Izjaslavitši surma, puhkes Kiievis võimas ülestõus. Linnakehvistu, viidud meeleheitele vürsti teenijate rõhumisest ning ekspluateerimisest rikaste liigkasuvõtjate poolt, tõusis üles ning purustas nende lossid. Ülestõus oli valmis üle kanduma ka küladesse. Hädaohus olid suurfeodaalid: kloostrid, bojaarid, surnud vürsti perekond. Äraheidutatud rikkad kiievlased saatsid saadikud Vladimir Monomahhi juurde kutsuma teda valitsema: „Tule, vürst, Kiievisse: kui sa aga ei tule, siis tea, et palju kurja sünnib, — minnakse bojaaride ja kloostrite kallale."

Vladimiri saabumine sõjaväega tegi ülestõusule lõpu. Vladimir mõistis järeleandmiste vajadust ning andis seaduse, mis mõnevõrra piiras laenuprotsendi määrasid. Samuti kergendati ostuliste olukorda pisut. Kuid need järeleandmised, mis olid välja kutsutud uute ülestõusude hirmust, ei muutnud sugugi üldist olukorda.

Vladimir Monomahh (1113—1125), saades võimule Kiievis, püüdis tõkestada alanud Kiievi riigi lagunemist. Ta sundis teisi vürste enesele alistuma ning karistas rangelt mittealistuvaid, võttes neilt ära linnad. Kõik vürstid olid tema „kõva käe all" ning pidid ilmuma tema juurde esimesel kutsel.

Võimas Kiievi vürst etendas suurt osa Euroopa asjus. Vladi-

mir seisis suguluses Kreeka keisrikojaga: tema ema oli keiser Konstantin Monomahhi tütar (siit vürst Vladimiri hüüdnimi — Monomahh); tema pojatütar oli abielus ühe Kreeka printsiga. Vladimir segas end sisetülidesse, mis tekkisid Bütsantsis, ning tema sõjaväed käisid Doonaumail. Vladimir Monomahhi õde oli mehel Saksa keisril, Vladimir ise abiellus Inglise kuninga tütrega.

Vladimir Monomahh paistis silma uljuse ja vaprusega. „Ei ole mina joosnud oma elu hoidmiseks," kirjutas ta enese üle, „ei ole säästnud oma pead." „Lapsed," sisendas ta oma poegadele, „ärge kartke ei sõda ega metslooma, tehke mehetegusid." Kogu oma elu veetis ta sõjakäikudel ja kardetavail teekondadel, „ei andnud endale rahu ei ööl ega päeval, ei pakases ega palavas." Ta armastas jahti ja mitmel korral riskis eluga: kaks korda tarvas (metshärg) viskas ta oma sarvede otsa, põder puskis, hirv tallas jalgadega, metssiga kiskus mõõga tema puusalt, karu hammustas läbi ta riided, „tige loom" (panter) viskas ta ümber koos hobusega.

Tormine elu ei takistanud vürstide vaimsete huvide arenemist. Vladimiri isa Vsevolod oli haritud inimene, oskas viit võõrkeelt. Vladimir ise hindas kõrgesti teadmisi. „Mida oskate, seda head ärge unustage, mida aga ei mõista, seda õppige," kirjutas ta poegadele. Ta luges palju, isegi teekonnal olid tal alati raamatud kaasas. Ise ta kirjutas huvitava „Õpetussõna lastele", milles kujutab tema meelest ideaalse vürsti kuju ning toob hulga näiteid omaenese elust.

Kiievi riigi tähtsus NSV Liidu ajaloos. Marx oma teoses „Saladiplomaatia" osutas Kiievi riigi ajaloolisele tähtsusele X sajandil ja XI sajandi esimesel poolel. Marxi sõnade järgi, nagu Karl Suure impeerium on eelkäijaks Prantsusmaa, Saksa ja Itaalia tekkimisele, nii Rjurikovitšite impeerium on eelkäijaks Poola, Leedu, Balti asunduste, Türgi ja Moskva enese riigi tekkimisele.

Sel viisil Kiievi riik on etapiks mitte ainult kogu idaslaavluse ajaloos, vaid ka mitteslaavi rahvaste ajaloos, mis hiljem eral-

dusid iseriikideks. Kiievi riigi põues tekkis kõrge ja silmapaistev kultuur; see oli Ida-Euroopa üksikute slaavi rahvaste kultuurilise arenemise lätteks ning avaldas suurt mõju nende naabruses elavaile rahvaile.

Kiievi riik aga ei kujutanud enesest tugevat poliitilist tervikut. Kiievi riigi üksikute osade vahel ei olnud veel olemas tihedaid majanduslikke sidemeid, millede puudumisel oli võimatu ka kindel riiklik ühinemine. Selle järgi, kuidas üksikuis Kiievi riigi koosseisu kuuluvais piirkondades kasvasid tootmisjõud (levis põlluharimine, kasvas käsitöö, tugevnes suurmaapidamine, tõusis linnade majanduslik tähtsus), — neis piirkondades tekkisid eraldatud riigitsentrumid, ja Kiievi riigi lagunemine sai möödapääsmatuks.

Ida-Euroopa ja Kesk-Aasia feodaalne killunemine.

V peatükk.

Feodaalvürstiriigid XII—XIII sajandil.

§ 14. Feodaalse killunemise suurenemine.

Riigi struktuur vene vürstiriikides. Vladimir Monomahh ei suutnud peatada Kiievi riigi killunemisprotsessi. Feodaalsuhete arenemine üksikuis piirkondades viis kohtadel rippumatute vürstiriikide tekkimisele, mis järk-järgult eraldusid Kiievist.

XII sajandil oli kogu Venemaa lõhenenud reaks omaette iseseisvaiks vürstiriigeks. Tähtsaimad olid: Kiievi, Tšernigovi, Galiitsia, Smolenski, Polotski, Turov-Pinski, Rostov-Suzdali, Rjazani, Novgorodi ja Vladimir-Volõõnia. Igaühes neist oli võimule pääsenud mingi üksik haru Vladimir Svjatoslavitši laiast järeltulijate soost. Ainult Kiiev käis käest kätte. Selle haaras see vürst, kes oli kõige tugevam, sest et, nagu ütles üks vürstidest, „ega koht tule pea juurde, vaid pea — koha juurde". Kiievi vürst loeti vana harjumuse järgi kõikide vürstide peaks. Ta pidi „mõtlema-arvama" kogu Venemaa üle. Kuid pärast Vladimir Monomahhi loobusid vürstid alistumast Kiievi vürstile ning muutusid täitsa iseseisvaks. Sel viisil tekkis Ida-Euroopa slaavlaste mail suur arv mõõtudelt väikesi ja väga vähe omavahel seotud vürstiriike.

Oma väikeses riigis iga vürst oli nii valitseja kui ka peremees. Ta ise tegeles kõigi riigi asjadega — mõistis kohut, juhtis sõjaväge, vaatas majapidamise järele. Äärmisel korral, ajapuudusel, ta usaldas kohtupidamise oma kiltrile. Vladimir Monomahh ei jäänud milleski lootma teenijaile ning vaatas ise nii hobuste kui ka jahilindude (jahikullide) ja ka köögi järele.

Tähtsal kohal vürsti elus oli sõda. Vürsti peasõjajõu moodustas hästi relvastatud družiina, keda vürst pidas ülal omal kulul. Družiina jagunes nooremaks ja vanemaks. Vanem družiina koosnes rikkaist maaomanikest-bojaaridest. Koos nendega vürst „mõtles", s. o. pidas nõu kõigis asjus, ning ilma nende nõusolekuta ei otsustanud midagi. Kui vürst võttis midagi ette ilma družinnikute eelnõusolekuta, siis nad teatasid temale: „Sina, vürst, plaanitsesid seda ilma meieta, meie ei sõida sinuga kaasa."

Sõja puhul vürst kogus maleva linnaelanike hulgast. Ta ei saanud rahvast vägivaldselt sundida sõtta minema ning olenes selles küsimuses täielikult vetšest, s. t. linnaelanike koosolekust. Vetše koosseis oli ebamäärane, kuid vetše juhtijaiks olid bojaarid ja rikkad inimesed. Sel viisil vetše ei ilmutanud kogu linnarahva, vaid ainult tema jõuka osa tahet. Linnarahvast kutsuti vetšele tornikella löömisega või heeroldite kaudu. Kui vetše oli sõjakäiguga nõus, siis hüüti: „Kõik lähme, ja koos lastega." Kuid oli juhtumeid, kus linnarahvas ei tahtnud või ei võinud sõdida. Siis nad nõudsid, et vürst lepiks vaenlasega ära: „Lepi ära, vürst, või hoolitse ise enda eest." Niimoodi XII sajandil ei saanud vürst ilma vetše toetuseta ja ka ilma družiina toetuseta minna ei sõtta ega vastu panna vaenlase sissetungile. See andis vetšele suure jõu. Uue vürsti trooniletulekul vetše „kauples", s. t. leppis vürstiga kokku, mis tingimustel vetše on nõus teda vürstiks tunnistama. Oli juhtumeid, kus linnarahvas ajas ebameeldiva vürsti minema ja kutsus endale uue: „Tule, vürst, meie juurde, tahame sind."

Kiievi-Vene langus. Venemaa killunemine üksikuiks vürstiriigeks nõrgestas teda väga. Ta ei suutnud end enam edukalt kaitsta polovetside rünnakute vastu. Alatised feodaalsõjad üksikute vürstiriikide vahel põhjustasid Venemaa suure laostumise. Polovetsid tegid rüüsteretki peaaegu vastupanu leidmata. Kõige rohkem kannatasid sõjast talupojad. Sõjakäikude ajal ajasid vürstid talupoegi võõraist vürstiriigest kaasa, asustasid neid elama oma maa peale ja sundisid töötama enda kasuks.

Kuid ka oma vürstkondades võtsid vürstid ja nende bojaarid kõiksuguste õiguste ja mitteõigustega vabadelt talupoegadelt maad ära ning tegid neid endid orjadeks. Siis tekkis kõnekäänd: „Ära asuta endale talu vürsti talundi kõrvale, ära asuta endale küla vürsti küla kõrvale; vürsti kilter on kui tuli, tema teenijad aga — kui sädemed. Kui suudad hoiduda tule eest, siis sädemete eest ei hoidu ikkagi." Feodaalide metsik ekspluatatsioon ja alatised sõjad ruineerisid töötavat rahvast. Polovetside laastavad sõjakäigud aitasid kaasa stepi naabruses asetsevaist maist talupoegade põgenemisele ja Kiievi-Vene tühjenemisele inimestest.

„Linnad kõik on jäänud tühjaks ja külad on jäänud tühjaks," räägib selle kohta kroonikakirjutaja. „Läheme üle põldude, kus varem sõid hobuste tabuunid, lamba- ja härjakarjad, — kõik on nüüd tühi, põllud on võsastunud ning saanud metsloomade elupaigaks." Polovetsid viisid talupoegi hulkadena vangi. „Kurvad, piinatud, mustaks tõmbunud näljast ja janust, läksid nad mööda tundmatuid maid, alasti ja paljasjalgsed, okkaist veristatud jalgadega; pisarsilmil vastasid nad üksteisele, rääkides: „mina olen selle- ja sellenimelisest linnast," ning teine: „aga mina olen selle- ja sellenimelisest külapaigast."

„Jutustus Igori polgust". Feodaalse killunemise rasked tagajärjed ja vajadus ühtsuse järele Venemaa päästmiseks on kujutatud suure kunstilise jõuga ühes vene rahva geniaalses teoses — „Jutustus Igori polgust" (s. t. Igori sõjaretkest), mis on kirjutatud tundmatu autori poolt XII sajandi lõpul. Selle teose süžeeks on võetud Severski vürstide sõjakäik polovetside vastu 1185. aastal vürst Igor Svjatoslavitši juhtimisel. Teiste Vene vürstide ühisest sõjaretkest polovetside vastu keeldusid Severski vürstid osa võtmast; pärastpoole asusid nad sõjakäigule üksi ja said hirmsasti lüüa. Vürst Igor ise sattus vangi. Autor kujutab vürst Igorit Venemaa eestvõitlejana, kes läheb tema eest surmaohtu: „Olles täis võitlusvaimu, viis ta oma vahvad polgud polovetside maa vastu Venemaa eest." Ning ütles Igor oma družiinale: „Vennad ja družiina! Parem olla tapetud kui vangi võetud. Tahan murda oda polovetside stepi raja vastu. Koos teiega, Venemaa pojad, tahan kas langeda või juua kiivriga vett Doni jõest!" Kogu sõjakäik on kirjeldatud nagu heroiline kangelastegu, mis oli korda saadetud kodumaa päästmiseks vaenlastest, kes teda alatasa rüüstasid. Otsustav lahing on kujutatud verise

piduna: „Siin ei jätkunud verist viina; siin lõpetasid pidu vahvad Venemaa pojad; kosilasi jootsid täis ning ise langesid Venemaa eest.“ Selle kaotuse süü paneb poeet õigusega vürstide arvele, kes vaenutsevad omavahel ega soovi ühineda ühiseks võitluseks vaenlasega. Ta annab kujuka pildi feodaalsõdade poolt lõhestatud Venemaa hädadest. „Siis maa,“ ütleb ta, „külvati ja kasvas täis tülisid, vürstide salasepitsustes lühenes inimeste eluiga. Siis oli Venemaa pinnal harva kuulda kündjate hüüdeid, kuid sagedasti kraaksusid varesed, jagades endi vahel laipu.“ „Hakkas rääkima vend vennale: see on minu ja see on ka minu, pisiasju hakkasid vürstid liialdama suureks, hakkasid iseeneste peale vandenõu taguma, aga roojased (paganad, s. o. polovetsid) tulid võitudega Venemaale.“ Poeet pöördus palava üleskutsega kõigi vürstide poole ühineda Venemaa kaitseks polovetside vastu: „Astuge, isandad, kullast jalaraudadesse praeguse ülekohtu pärast, Venemaa pärast ja vahva Igor Svjatoslavitši haavade pärast!“

„Jutustus Igori polgust“ paistab silma kõrge kunstilisuse poolest. Autor on kasutanud temale mitte ainult tuntud kirjanduslikke eeskujusid, vaid on vaimustatud ka rahvaluulest, millest on laenanud luulelisi kujusid ja pilte. Tema poeemis heliseb patriootiline üleskutse kogu Venemaa ühinemiseks väliste vaenlaste vastu.

§ 15. Galiitsia-Volõõnia vürstiriik XII—XIII sajandil.

Edela-Vene. Vara eraldus Kiievist Edela-Vene ja asutas Karpaatide eelmägedes iseseisva riigi. See oli kõige rikkamaid ja tihedamini asustatud Vene piirkondi. Ta kannatas stepirahvaste retkedest vähem kui Dneprimaad. Naabrus Kesk-Euroopa maadega — Poola ja Ungariga — soodustas kaubanduse arenemist. Galiitsia soolakaevandused varustasid soolaga kogu Kiievi-Venet. Kohalikud feodaalid — bojaarid ja piiskopid — haarasid väga vara enda kätte paremad maad. Oma rikkuse tõttu omandasid Volõõnia ja Galiitsia bojaarid suure poliitilise mõju ja jõu. Neil olid isiklikud sõjasulaste salgad, kelledega nad käisid sõdades. Nad suhtlesid välismaa riikidega ning tagandasid omi vürste.

XII sajandil kujunes Edela-Venes kaks vürstiriiki: Galiitsia, pealinnaga Galitš, ja Volõõnia, pealinnaga Vladimir. Galiitsia vürstiriik tõusis silmapaistvale õitsengule vürst Jaroslav Osmomõsli ajal (1152—1187). Selle vürsti võimsusest annab tunnis-

tust „Jutustus Igori polgust“ autori pöördumine tema poole: „Galiitsia Osmomõsl-Jaroslav! Kõrgel istud sa oma troonil. Toetasid sa Ungari mägesid oma raudsete polkudega, sulgesid tee (Ungari) kuningale, lukustasid Doonau väravad... Sinu kõued mööda maid voolavad, sa avad väravad Kiievile.“ Oma hüüdnime „Osmomõsl“ (suure mõistusega inimene) sai Jaroslav mitte ainult oma loomuliku mõistuse tõttu, vaid ka suure hariduse pärast — ta oskas mitut võõrkeelt.

Galiitsia-Volõõnia vürstiriigi kujundamine. Pärast Jaroslav Osmomõsli surma algasid Galitšis rahutused. Bojaarid, rahulolematud tema poja vastu, kes tahtis valitseda iseseisvalt, pöördusid abi saamiseks Ungari kuninga poole.

Ungari sõjavägi tungis Galitšisse ning pani bojaaride toetusel troonile Ungari kuningapoja Andrease. Ungarlased käitusid Galitšis kui vallutajad ning kutsusid eneste vastu välja suure pahameele. Kuningapoeg Andreas aeti minema poolakate abiga, kuid rahutused jätkusid. Seda kasutas naabermaa Vladimir-Volõõnia vürstiriigi vürst Roman Mstislavitš (1173—1205), Monomahhi järeltulija. Ta anastas Galitši ning liitis ta oma vürstiriigiga (1199). Nii tekkis Galiitsia-Volõõnia vürstiriik. Roman oli Lõuna-Vene kõige võimsamaid vürste. Ta segas end Kiievi riigi asjusse, sõdis Leeduga. Vangistatud leedulasi sundis ta töötama oma maadel. Tema kohta tekkis kõnekäänd: „Roman, Roman, pahaga elad, leedulastega künnad“. Polovetsid hirmutasid lapsi tema nimega. Oma riigis pidas Roman visa võitlust bojaaridega.

1205. aastal langes Roman võitluses poolakatega. Kroonikakirjutaja iseloomustab teda nii: „Ta sööstis roojaste (paganate) peale nagu lõvi, oli vihane kui ilves, hukkas neid nagu krokodill, lendas ümber nende maa nagu kotkas, oli vahva nagu tarvas, aimas järele oma vaarisa Monomahhi.“

Roman jättis endast järele kaks alaealist poega — Danieli ja Vassilko. Kasutades nende alaealisust katsusid Galiitsia bojaarid haarata võimu. Alanud rahutustesse segasid endid ungarlased ja poolakad. Romani poegi kord kihutati minema,

kord kutsuti tagasi. Meheks sirgudes pidas Daniel Romanovitš energilist võitlust suurfeodaalide — bojaaride — omavoli vastu. Selles võitluses ta leidis tuge alamate sõjasulaste poolt, kes täiesti sõltusid vürstidest. Isegi kõige raskemail hetkil liitusid nooremad družinnikud Daniel Romanovitši ümber. Soojalt toetas vürsti ka rikaste linnade elanikkond, kes oli saanud kannatada feodaalsõdadest ja feodaalide survest. Linlaste esindaja, sadakonnapealik Mikula, veenis Danieli bojaare lõplikult välja juurima, öeldes: „Kui mesilasi surnuks ei litsu, mett süüa ei saa."

Alles 1235. aastal sai Daniel Romanovitš lõplikult kindla jalgealuse Galiitsiamaal. Piiskopi ja ühe bojaari katse Danieli mitte sisse lasta Galitši linna ei läinud korda, sest et linlased sööstsid vastu oma vürstile kroonika väljenduse järgi „nagu lapsed isa juurde, nagu mesilased mesilasema juurde, nagu vee järele janunejad allika juurde". Danieli vend Vassilko, kes jagas temaga häda ja edu, hakkas valitsema Volõõnias.

Danielil tuli mitu korda tagasi lüüa ungarlaste pealetunge. 1249. aastal tuli ühendatud ungarlaste ja poolakate sõjavägi Galiitsiamaale. Daniel tungis ungarlaste ridadesse, ei puudunud palju vangilangemisest, pääses välja, lõi uuesti vaenlaste pihta, purustas nad, võttis ära ja rebis puruks ungarlaste lipu. Ungarlased põgenesid. Üheaegselt löödi põgenema ka poolakad, kes olid astunud lahingusse Vassilko väega.

Pärastpoole pidas Ungari kuningas endale kasulikumaks astuda Danieliga liitu. Liidus Ungari ja Poolaga sõdis Daniel Tšehhimaa ja Austria vastu. Danieli poeg oli abielus Austria hertsogi vennatütrega ning Daniel unistas võidu puhul panna oma poega Austria troonile, kuid kahekordne sõjakäik lõppes ebaõnnestumisega. Mõnedki korrad Daniel tegi sõjakäike naabruses elavate leedu suguharude vastu.

Galiitsia-Volõõnia riik omandas Euroopas sellise seisukoha, et Daniel võttis 1255. aastal endale kuninga tiitli.

Alatises võitluses välisvaenlaste ja omade bojaaridega kujunes välja Danieli uljas ja vahva, sõjalist au ihaldava tüüpilise Lõuna-Vene vürsti iseloom.

XIII sajandil saavutas Galiitsia-Volõõnia vürstiriik silmapaistva õitsengu. Elustunud kaubanduslikud suhted nii Lääne-Euroopa riikidega kui ka Dneprimaadega soodustasid mitut tõugu kauba- ja käsitöörahvaga asustatud linnade kasvamist. Enda asutatud Holmi linna kutsus Daniel kõikjalt koloniste, nende hulgas palju käsitöölisi. Võitluses feodaalidega leidis vürst toetust linnarahva poolt.

XIII sajandisse kuulub ka Lvovi linna asutamine, mille nimi anti ühe Danieli poja auks; pärastpoole sai Lvov Galiitsiamaa pealinnaks.

Vene kultuur oli Galiitsia-Volõõniamaal kõrgel tasemel. Selle kultuuri mälestusmärgiks on Galiitsia-Volõõnia kroonika, mis paistab silma suure kunstilisuse ja kujude ilmekuse poolest ning oma poeetiliste väärtuste poolest kohati meenutab „Jutustust Igori polgust".

Kaubandussidemed Läänemaadega avasid ka Lääne-Euroopa kultuurile sissepääsu Galiitsia-Volõõniamaale. Holmi kirikud olid kaunistatud katoliku usu kombe järgi skulptuuridega ja maalitud aknaklaasidega. Holm oli kindlustatud kõigi tookordsete Lääne-Euroopa sõjatehnika nõuete kohaselt.

§ 16. Rostov-Suzdali vürstiriik.

Kirde-Vene. XII sajandil tekkis Kiievimaast kirde pool Volga ja Oka jõe vahemikul tugev Rostov-Suzdali vürstiriik. Maakoht siin oli silmapaistev looduslike rikkuste poolest. Metsades oli üliküllus loomi ja metsmesilasi. Jõgedes oli palju kalu. Piki Kljazma jõge laius suur viljakas tasandik.

Okal ja tema harul Moskva jõel elas vjatitšite slaavi suguharu. Maa slaavlastest elanikkond suurenes Smolenski krivitšite ja Novgorodi slaavlaste alatise juurdevoolu tõttu. Juba X sajandil mainitakse siin slaavlaste Rostovi linna. Teine väga vana slaavlaste linn oli Suzdal. Jaroslavi ajal rajati Jaroslavli linn. Tõenäoliselt ehitati Vladimiri linn Vladimir Monomahhi ajal.

Vjatitšite naabruses elasid merjalased, vepslased ja mordvalased. Nende rahvaste peategevuseks olid metsatööndused, küttimine ja metsmesindus, samuti ka põllutöö. XII sajandil oli sugukondlik ühiskonnakorraldus nende juures juba laostumas. Tõusis esile jõukam kiht. Suguharude üle valitsesid vürstid. Oka- ja Volga-äärse rahva hulgas valitsesid kaua paganlikud uskumused. Puude, kivide ja vete kultus oli levinud laialt. Usuti metsa- ja veehaldjaisse ja teistesse vaimudesse. Suur mõju oli

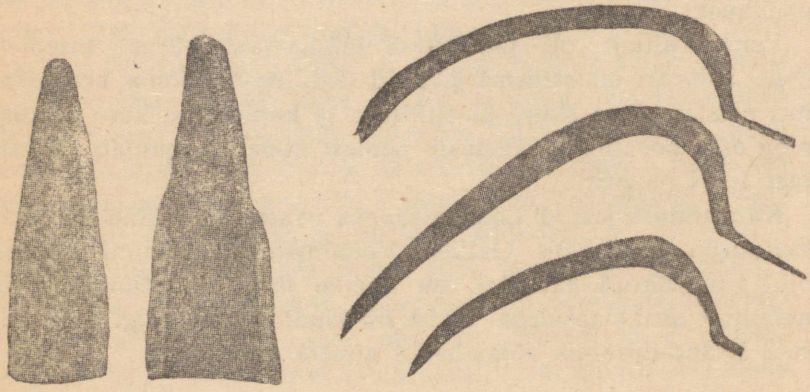

Vasakul — rauast adraninad X—XII saj. NSV Liidu keskosa kurgaanidest; paremal — raudsirbid Suzdali maa slaavlaste kurgaanidest. X—XIII saj. *Ajalooline muuseum.*

„tarkadel". Järk-järgult hakkasid vene vürstid anastama merjalaste ja vepslaste, hiljem ka mordvalaste maid. Kohalik elanikkond maksustati Vene vürstide poolt.

XII sajandil hakkasid vürstid, bojaarid ja kirikuvõimud Rostov-Suzdali riigis nagu Dneprimailgi anastama slaavlaste ja teiste rahvaste poolt asustatud maid ja orjastama elanikke. Rostovi piiskop Fedori kohta on öeldud kroonikas: „Palju kannatasid inimesed tema läbi ning jäid ilma oma küladest, relvadest ja hobuseist, ning teised pani ta tööle ja heitis neid vangi ning andis nad vabaks röövimisele." Nii suurenes Suzdalimaal feo-

daalidele — vürstidele, bojaaridele ja kirikuvõimudele — kuuluvate külade ja alevite hulk. Orjastamise eesmärgiga kristianiseeriti Oka ja Volga jõe vahemiku elanikkond sunniviisil.

XII sajandi esimesel poolel tekkis Rostov-Suzdalimaal eraldunud vürstiriik. Esimene iseseisev Rostov-Suzdali vürst oli Vladimir Monomahhi poeg — Jüri Dolgoruki. Ta sai siin suure hulga maade omanikuks, ta võttis ilma häbenemata pärusmaid ära ka kohalikelt bojaaridelt. Pärimuse järgi seisis praeguse Moskva asemel bojaar Kutška küla. Jüri omandas tema maad. Moskva jõe kaldale kasvas vürsti mõis Moskva. 1147. aastal kostitas Jüri siin oma liitlast Tšernigovi vürsti. Mõis asetses Suzdali- ja Tšernigovimaa piiril. Seepärast Jüri piiras Moskva puuseinaga ning muutis ta kindluseks. Jüri Dolgoruki oli tolleaegseist vürstidest kõige tugevam. Ta pidas edukaid sõdu Volga bulgaarlastega ning alistas oma mõjule Novgorodi. Tal läks korda vallutada Kiiev ning ta suri Kiievi vürstina (1157).

Andrei Bogoljubski ja võitlus bojaarkonnaga. Veel suurema võimsuse saavutas Rostov-Suzdalimaa Jüri poja Andrei Bogoljubski ajal (1157—1174). Andrei alistas oma võimule naabervürstid ning tegi nad oma „käealuseiks". 1169. aastal võtsid tema sõjaväed koos teiste vürstide, ta liitlaste, sõjavägedega „kilbi abil" (rünnakuga) ära Kiievi. Kolm päeva kestis vana pealinna riisumine. Järgmisel aastal saatis Andrei sõjaväe Novgorodi alistama. Novgorodlased lõid eduga tagasi Suzdali sõjaväe rünnakud ning see oli sunnitud Novgorodi alt suure kaotusega tagasi minema. Kuid Novgorod elas Suzdalimaalt sisseveetavast viljast. Andrei pani seisma viljaveo Novgorodisse ning sellega sundis tema alistuma. Kiievi tähtsus langes täielikult pärast tema purustamist 1169. a. Seevastu omandas suure tähtsuse Suzdali linn Vladimir, mille Andrei tegi oma vürstiriigi pealinnaks.

Oma uue pealinna Vladimiri ehitas Andrei välja suure toredusega, kutsudes kohale kunstnikke Lääne-Euroopast. Tema ajal Vladimiris ehitatud Uspenski katedraal kannab lääne kunsti mõjutuse jälgi. Vladimiri lähedal asetses vürsti kindlustatud

mõis Bogoljubovo. Siin veetis suurvürst suurema osa ajast. Seepärast saigi ta hüüdnime Bogoljubski.

Andrei püüdis suurendada oma võimu oma vürstiriigis. Teda häiris Rostovi ja Suzdali bojaaride võimsus. Ta eemaldas nad

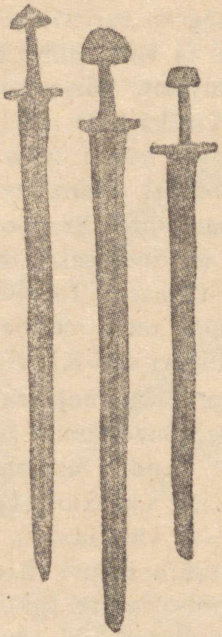

Terasmõõgad X—XI saj.
NSV Liidu keskosa kurgaanidest.
Ajalooline müuseum.

ning ümbritses end vähemtähtsate inimestega. Mittesilmapaistvad, „väikese sõrme tähtsusega" inimesed, kes olid palju kannatanud suurfeodaalide omavoli all, toetasid Andreid. „Parem vürsti õuel kõndida viiskudes kui bojaari õuel ilusates saabastes," kirjutas üks neist. Bojaarid evisid suurt tähtsust Suzdalis ja Rostovis, mille ümber asetsesid nende valdused. Seevastu Vladimiris ja tema ümbruskonnas keskendus käsitöölistest

elanikkond ja vürsti poole hoidev noorem družiina. Tuginedes nooremale družiinale ja linlastele tegi Andrei katse ühendada omavahel vaenujalal seisvaid vürstiriike üheks riigiks, kaasa arvatud Kiiev ja Novgorod. Aga majanduslike sidemete puudumisel Venemaa üksikute osade vahel see osutus võimatuks.

Andrei püüe keskendada kogu võimu enda kätte ja omandada paremaid maid viis teda kokkupõrkele Suzdalimaa suurfeodaalidega. 1174. a. lõid bojaarid vandeseltsi. Vandeseltsi eesotsas seisid Kutškovitšid, kellede vend oli vürsti poolt hukatud. Vandeseltslased tungisid Bogoljubovo lossi ning tapsid Andrei. Andrei tapmine oli signaaliks alamkihtide ülestõusule Bogoljubovos ja Vladimiris. Rahva alamad kihid olid tugevasti kannatada saanud vürsti teenijate poolt. Nüüd alamkihid kasutasid võimu puudumist linnas, et õiendada arveid oma rõhujatega. Vürsti teenijate mõisad riisuti paljaks, paljud nende hulgast tapeti ära.

Vladimir-Suzdali vürstiriigi tugevnemine. Pärast Andrei surma otsustasid Rostovi ja Suzdali bojaarid kõvendada oma iseseisvust, keeldusid Andrei vendi vürstideks tunnustamast ning kutsusid vürstideks tema vennapoegi. Kuid Andrei noorem družiina ja Vladimiri linna rahvas ei tahtnud alistuda Rostovi ja Suzdali bojaarkonnale. Rostovi ja Suzdali bojaarid ähvardasid: „Põletame Vladimiri maha või saadame sinna possaadniku (asevalitseja), need seal on meie orjad-müürsepad." Kuid Andrei Bogoljubski vend Vsevolod Jurjevitš purustas lihtsõjasulaste ja linlaste toetusel suurfeodaalid ning sundis neid end vürstiks tunnustama (1176—1212).

Rostov-Suzdalimaa pealinnaks sai lõplikult Vladimir. Rostov-Suzdali vürstiriiki hakati kutsuma Vladimiri vürstiriigiks.

Vsevolod võttis endale Vladimiri suurvürsti tiitli. Ta hoidis võimsalt oma „vanema au kogu seisuse — Vene vürstide — keskel". Novgorodlased olid sunnitud vastu võtma tema vennapoegi ja poegi, keda ta saatis neile vürstideks. Smolenski vürstid olid tema „käealuseiks" ning käisid kuulekalt sõjaretkedel, kuhu ta neid saatis. Rjazani vürstid võttis Vsevolod kinni ja

hoidis neid vangis ning pani nende asemele oma poja, ning kui rjazanlased katsusid osutada vastupanu, siis Rjazani linn laastati paljaks kõige julmemal kombel.

„Suurvürst Vsevolod," pöördub vürsti poole „Jutustuse Igori polgust" autor, „sa võid oma venede aerudega Volga jõe laiali piserdada ja oma sõdurite kiivritega tühjaks tõsta Doni jõe."

Vsevolod sõdis mitu korda Volga bulgaarlastega. Suure sõjakäigu korraldas ta polovetside steppi. Vsevolodi ajal kujunesid välja sõbralikud suhted Vladimiri vürstiriigi ja kauge Gruusia vahel. Vsevolod kasutas Gruusia meistrite abi Dmitrovski katedraali ehitamisel Vladimiris. Gruusia kroonikud kirjutasid Vladimiri suurvürsti võimsusest, „kellele alistub 300 kuningat".

Bojaaride suhtes Vsevolod käitus niisama käskivalt kui tema vend Andreigi. „Tema," räägib ajalookirjutaja, „ei arvestanud oma tugevate bojaaridega."

Vsevolodi tuntakse hüüdnime all „Suurpesa", sest temal oli palju poegi. Pärast Vsevolodi surma sai igaüks tema poegadest endale omaette „osa", s. t. valduse Vladimiri vürstiriigi koosseisust. Edaspidi osastisriigid killunesid veel rohkem ja rohkem. Kiievi-Venest eraldunud Vladimir-Suzdalimaa lagunes ise väikeste vürstiriikide reaks. Vsevolodi poegade ajal ta jagunes 5-ks, aga tema pojapoegade ajal juba 12-ks osastisriigiks. Vanem vürstiperekonna liige sai pealinna Vladimiri ja „Vladimiri suurvürsti" tiitli.

Mordva maade vallutamine. Pärast Vsevolodi surma jätkasid Vladimiri vürstid Oka jõel ja Volga keskjooksul elavate rahvaste alistamist. Mordva rahvas hoidis kaua alles oma iseseisvuse. Vladimiri vürstid tungisid mordvalaste kallale, põletasid maha mordvalaste külad, hävitasid viljakülvid, tapsid karilloomad, võtsid elanikke vangi. Asjatult peitsid mordvalased end metsatihnikuisse — nad leiti sealt üles ning tapeti maha. 1221. aastal ehitas Vsevolodi poeg suurvürst Jüri Vsevolodovitš Oka jõe Volgasse suubumise kohal mordva linnakese asemele kind-

luse, mis sai nimeks Nižni-Novgorod (nüüd Gorki linn). Siit Vene vürstid tegid sõjaretki mordvalaste maa-aladele. Mordva kaitses end visalt. Mordva vürst Purgas lõi lahinguis palju kordi Vene vürste. Ta tungis isegi Nižni-Novgorodi kallale, põletas maha selle eeslinna, kuid kindlust vallutada ei suutnud. Vene vürstid karistasid julmalt tõrksat mordva rahvast. Nad rüüstasid mordvalaste maid, piinasid vange surnuks, lasksid neid koertel murda. Selliste abinõudega laiendasid Vene vürstid oma võimu võõraste maade üle.

§ 17. Novgorodimaa.

Suur Novgorod ja tema valdused. Põhjas eraldus XII saj. Kiievi vürstiriigist Novgorodimaa.

Novgorod oli vanimaid slaavi linnu. Ta asetses Volhovi jõe väljajooksul Ilmeni järvest. Volhovi jõgi eraldas linna kaheks pooleks. Idapoolsel „Kauba" poolel asetsesid turg ja vetše väljak. Siia keskendus peamiselt kaupmeestest, käsitöölistest ja lihttöölistest elanikkond. Läänepoolsel „Sofia" poolel paiknes kindlustatud linnus (kindlus), milles asetses Sofia katedraal ja elas Novgorodi piiskop. Novgorodi juurest algas päris Novgorodimaa, mis ulatus Aunuse ja Laadoga järveni ning Soome lahe kaldaini. Siin asetsesid laiad valdused, mis kuulusid Novgorodi bojaaridele ja kirikule. Sealt edasi algasid laialdased Novgorodi koloniaalvaldused, mis haarasid enese alla kogu meie maa põhjaraja kuni Uurali mägedeni. Novgorodi feodaalid piirdusid maksukogumisega Põhjamaal elavailt rahvailt, mõnel juhul ainult üksikute retkedega ja juhusliku saagi kaasavõtmisega.

Novgorodimaa oli viljakehv. Seevastu kaubanduslikult oli Novgorodi asukoht soodus. Ta oli ühendatud jõeteede kaudu nii Läänemerega kui ka tähtsaimate Vene linnadega. Geograafilise asendi poolest oli Novgorod loomulikuks vahendamispunktiks Euroopa ja Venemaa vahel. Saksa ja rootsi kaupmehed vedasid enestele suure kasuga Venemaale kalevit ja

muid kangaid, samuti ka metalltooteid, ning vedasid Novgorodist välja toormaterjale: lina, kanepit ja eriti karusnahku. Regulaarselt kaks korda aastas saabusid saksa „võõrnike“ (s. o. kaupmeeste) karavanid Novgorodi: „suvised võõrnikud“ — veetee kaudu mööda Neeva jõge, „talvised“ — saaniteed mööda läbi Liivimaa. Sissesõitnud „saksa“ ja „gooti“ võõrnike (s. o. Rootsile kuuluva Gotlandi saare kaupmeeste) jaoks oli Novgorodis

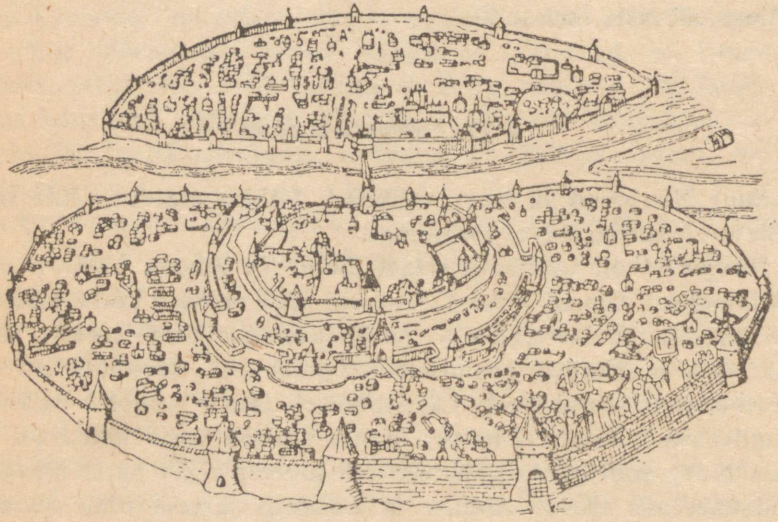

Vana Novgorodi plaan. *XVII saj. ikooni järgi.*

ehitatud kaks hoovi — „saksa“ ja „gooti“ hoovid. Saksa Läänemere-äärsed linnad, kes kauplesid Põhja-Euroopa maadega ja eriti Novgorodiga, ühinesid liitu, mis sai hiljem, XIV sajandil, nimeks Hansa. Kirde-Venes oli omatööstus nõrgalt arenenud, seepärast Novgorodi kaupmehed olid vahemeesteks välismaises kaubanduses Ida-Euroopaga, müües edasi välismaa meistrite töid ja muid „saksa“ kaupu teistele vene vürstiriikidele.

Vahetuseks oma kaupade vastu nõudsid välismaalased palju karusnahka. Uute jahimaade otsimisel hakkasid Novgorodi

bojaarid ja kaupmehed tungima üha kaugemale kirdesse ning haarama enda kätte järjest uusi maid.

Põhjamaa rahvaste alistamine. Põhja-Jäämere-äärseis tundrais nomadiseerisid tol ajal nentsid, keda novgorodlased nimetasid samojeedideks (samojad). Nentside peamiseks tööks oli põdrakasvatus, abivahendiks oli ka jaht veelindudele ja polaarrebaseile. Nentsid elasid koos sugukondade viisi. Vanim sugukonnaliige oli ühtlasi šamaaniks, s. o. preestriks. Nentsid uskusid, et nende šamaanid võivad pühade tantsude ja laulude abil vaime välja kutsuda, haigusi ravida ja tulevikku ennustada.

Lõuna pool tundraid metsavööndis elasid jahipidajate komide suguharud. Võtšegda jõel (Dvina haru) elavaid komilasi venelased nimetasid sürjaniteks, ning need, kes elasid Kama jõe ülemjooksul, olid tuntud permlaste nime all.

Põhja-Uurali mäenõlvakuil elasid rahvad, keda novgorodlased nimetasid jugralasteks. Selle nimetuse all mõisteti praegusi mansilasi (voguleid) ja hantelasi (ostjakeid). Nende maa oli kuulus karusloomade külluse poolest. Novgorodlased jutustasid, et seal langeb pilvedest vihma asemel alla väikesi oravaid ja põtru, kes sirguvad suuremaks ja jooksevad iga ilmakaare poole laiali.

Novgorodi bojaarid kogusid Novgorodi kehvistu ja oma orjade hulgast väesalgad, relvastasid need omal kulul ja saatsid riisumisekspeditsioonele Põhjamaadesse. Need salgad sõudsid mööda jõge paatides, mida nimetati „uškui'deks"; salgast osavõtjaid nimetati seepärast „uškuinikuteks". Uškuinikud ründasid Põhjamaa rahvaid, riisusid neid, võtsid ära karusnahad, tõid kaasa naised ja lapsed ning müüsid neid orjadeks. Selliste abinõudega alistasid Novgorodi bojaarid Põhjamaa rahvad ning sundisid neid maksma Novgorodile makse karusnahkadega.

Mitmel korral Põhjamaa rahvad püüdsid üles tõusta. 1187. a. tapsid jugralased maha Novgorodi maksukorjajad. Mõni aasta hiljem saadeti Novgorodist jugralaste rahustamiseks välja suur sõjavägi. Jugralaste vürst jäi varitsema kindlustatud linnakesse.

Et aega venitada, saatis ta sõna Novgorodi vojevoodile: „Meie kogume raha ja soobleid ja muud vara maksumaksmiseks. Ärge hävitage oma alamaid!“ Novgorodlased nõustusid ootama, kuid sel ajal hakkas jugralaste vürsti juurde linnakesse kogunema tema kaassuguharulasi. Novgorodlaste eneste keskel oli äraandjaid, kes seisid ühenduses jugralastega. Nende kaasabil kutsus jugralaste vürst läbirääkimiste ettekäändel novgorodlased linna ning tappis nad maha. Suuri vaevu jõudsid Novgorodi väeriismed Novgorodisse tagasi. Kuid oma sõltumatust ei suutnud jugralased säilitada, sest tulid uued novgorodlaste väesalgad ning sundisid jugralasi nagu ennegi maksu maksma.

Novgorodi ühiskondlik kord. Novgorodi bojaarid haarasid Novgorodimaal ja vallutatud piirkondades enda kätte paremad tulumaad. Nad harisid neid oma talupoegade ja orjade abil. Talupojad pidid andma bojaaridele suure osa lõikusest (kuni poole — mispärast neid nimetati pooleteralisteks). Kasutades oma võimu püüdsid bojaarid takistada pooleterameeste lahkumist oma mõisadest. Jahi-, kalapüügi- ja põllutöö-saadused andsid bojaarid võlgu Novgorodi kaupmeestele ning kaupmehed müüsid need välismaale. Väikekaupmehed olid sõltuvad rikkast kaupmeeskonnast. Novgorodis oli arenenud käsitöö, kuid ka käsitöölised sattusid raskesse sõltuvusse bojaaridest ja kaupmeestest. Kehvikud palkasid end laevadele laadijateks ja sõudjateks.

Niiviisi kõik koloniaalvallutuste kasud said endile bojaarid ja kaupmehed. Bojaarid ja kaupmehed ekspluateerisid Novgorodi elanikkonna vaeseid kihte — „lihtinimesi“. Käsitöölised ja väikekaupmehed olid bojaaride ja kaupmeeste võlglased. Julm ekspluateerimine, mille alla langesid „lihtinimesed“, kutsus sageli välja nende tormiseid väljaastumisi valitsevate klasside vastu.

Vürst ja vetše Novgorodis. Rikkus võimaldas Novgorodi ühiskonna kõrgkihi poliitilise võimsuse tugevnemist. Novgorodi bojaarid ja kaupmehed piirasid tugevasti Novgorodi vürsti võimu. Vetše evis Novgorodis rohkem jõudu ja mõju kui teistes linnades, kuid vetšel olid peremeesteks bojaarid, kes juhtisid

kõiki asju. XII saj. esimesel veerandil saavutas Novgorodi vetše, juhitud bojaaridest, seda, et kõiki tähtsamaid ametiisikuid hakati valima Novgorodi bojaaride hulgast. Seesuguseile tähtsaile järeleandmistele sundisid novgorodlased vürste jõuga. 1136. a., kui Novgorodis valitses Vladimir Monomahhi pojapoeg Vsevolod Mstislavitš, puhkes avalik ülestõus. Vürstile esitati palju süüdistusi: et ta ei kaitse talupoegi, et ta sõjas esimesena põgenes lahinguväljalt. Novgorodlased vahistasid Vsevolodi ja kogu ta perekonna ja vabastasid alles kahe kuu pärast. Ta pidi Novgorodist lahkuma. Sellest ajast Novgorodi bojaaride võim suurenes väga. Ilma vürstita novgorodlased läbi ei saanud. Vürst ja tema družiina olid Novgorodile vajalikud sõjalise jõuna võitluses välisvaenlastega. Kuid iga kord, kui vürst astus „Novgorodi tahte" vastu, „tegid novgorodlased talle kummarduse", s. t. ajasid ta minema ning kutsusid valitsema uue vürsti oma äranägemisel.

Vladimiri suurvürstid püüdsid mitmel korral alistada Novgorodi oma võimule, kuid novgorodlased kaitsesid oma iseseisvust. Suurvürst Vsevolod Jurjevitši poeg Jaroslav, kes valitses Novgorodis, rikkus jämedalt Novgorodi bojaaride õigusi ning kutsus nende keskel enda vastu välja seesuguse meelepaha, et pidi 1216. aastal linnast ära sõitma. Varajane külm hävitas sel aastal lõikuse Novgorodimaal. Jaroslav Vsevolodovitš võttis enda alla Suzdalimaalt kulgeva tee ega lasknud Novgorodi mitte ühtki koormat vilja. Novgorodis puhkes nälg. Novgorodlased kogusid kokku sõjaväe Toropetsi vürsti Mstislav Ulja juhtimisel. Jaroslav aga ühines oma vennaga, Vladimiri suurvürst Jüri Vsevolodovitšiga, ning taganes Suzdalimaale. Otsustav lahing leidis aset Lipitsa jõel. Novgorodlased tulid vana kombe kohaselt hobuseilt maha, heitsid eneselt liigsed kehakatted ja jalanõud, viskusid paljajalu vaenlase kallale ja hakkasid suruma Suzdali väge. Otsustaval minutil astus lahingusse vürst Mstislav oma družiinaga ning raius kolm korda läbi vaenlase polkude. Suzdallased löödi kiirele põgenemisele. Põgenejate eesotsas olid vürstid Jüri ja Jaroslav.

Lipitsa lahing kindlustas novgorodlastele nende „vabaduste“ alalhoiu. Iga uus Novgorodisse kutsutud vürst pidi sõlmima novgorodlastega kokkuleppe, mis kohustas mitte rikkuma Novgorodi tavasid. Vürstil ei olnud õigust sisse seada uusi makse. Kogu valitsemine Novgorodi ja ta maa üle usaldati novgorodlaste poolt valitud isikuile. Vürst ei võinud neid vallandada „ilma süüta“. Vürsti družiina oli kõrvaldatud valitsemisest.

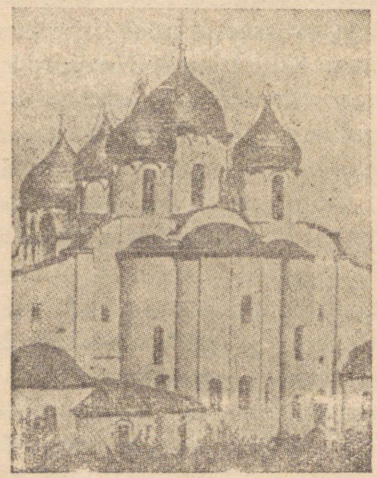

Sofia katedraal Novgorodis.
1045. a.

Vetše valis Novgorodi bojaaride hulgast possaadniku. Ilma possaadnikuta polnud vürstil õigust ei kohut mõista ega tähtsaid küsimusi otsustada. Possaadnikule valiti abiks tuhatnik, kellel lasus Novgorodi sõjaväe juhtimine ja kohtupidamine kaubanduslikes asjus. Possaadnik ja tuhatnik olid Novgorodi faktilised valitsejad.

Kõrgeimaks võimuks Novgorodis oli vetše. Vetše kutsus ja ajas minema vürste, valis ametimehi, teostas õigusemõistmist. Vetšele koguneti vetše kella helina peale. Mõnikord juhtus, et vetše koosolekud tulid ühel ajal kokku nii Kauba kui ka Sofia

poolel ja võtsid vastu vastukäivad otsused. Mõlemate vetšede kokkupõrked leidsid aset harilikult Volhovi sillal.

Vetše ei väljendanud sugugi Novgorodi elanikkonna laiemate masside nõudmisi. Vetšel korraldasid asju feodaalid-bojaarid ja osalt ka rikas kaupmeeskond. Äraostu ja kostitamiste teel kogusid bojaarid endile parteid „lihtmeestest-kisakõridest" ning nende kaasabil domineerisid vetšel. Töötavad massid olid sõltuvuses bojaaridest. Vahete-vahel Novgorodi kehvistu tõusis üles oma rõhujate — bojaaride — vastu.

Niiviisi tekkis Novgorodimaal XIII sajandiks eritüüpi feodaalriik. Suurmaaomanikud — bojaarid — liidus kaupmeeskonnaga haarasid kogu võimu endi kätte ning viisid vürsti tähtsuse äärmuseni alla. Kujunes omamoodi vabariik, milles peaosa kuulus bojaarkonnale.

Novgorodi kultuur. Novgorodi feodaalide ja kaupmeeste kätte kogunenud suured rikkused ja läbikäimine Vene maade ja välismaalastega soodustasid kõrge kultuuri loomist Novgorodis. Selle mälestusmärkidena on säilinud meie ajani kaunid ehitised, mis olid püstitatud Novgorodi vürstide, bojaaride ja kaupmeeste poolt. Üheks tähelepanuväärivamaks mälestusmärgiks XII saj. on Nereditsa kirik, mis on kaunistatud kunstilisest küljest suurepäraste seinamaalidega. Novgorodis õitses kirjandus. Siin tehti juba XI saj. katset koostada kroonika, analoogiline sellele, mis oli koostatud Kiievis. Alates XI saj. lõpust peeti Novgorodis kroonikat, millesse kirjutati üles linna tähtsaimad sündmused.

Mälestus Novgorodi endisest hiilgusest on säilinud lugulauludes „rikkast külalisest" (kaupmehest) Sadko'st ja Vassili Buslajevist. Esimeses meenutuvad rikkalik kaubandus ja Novgorodi kaupmeeste meretagused sõidud, teises — kärarikkad kokkupõrked vetšel.

Pihkva. Novgorodile alistatud linnade hulgast tugevnes XII saj. Pihkva linn. Pihkva ja Baltimaa saksa linnade vahel käis elav kauplemine. See kauplemine soodustas Pihkva bojaarkonna ja kaupmeeskonna rikastumist ja tugevnemist. Järk-järgult nad saavutasid täieliku sõltumatuse Novgorodist.

Seesmise korra poolest Novgorod ja Pihkva meenutasid Lääne-Euroopa „vabalinnu". Kuid oli ka oluline erinevus. Lääne-Euroopa linnades oli võim kaupmeeste ja suurte töökodade omanike käes. Novgorodi ja Pihkva rikkused tulid laial-

dastelt maavaldustelt, kust nad said toorainet Läänega kauplemiseks. Võim kuulus Novgorodis ja Pihkvas seepärast maaomanikele-feodaalidele (bojaaridele ja kirikule); nad jagasid ainult osaliselt võimu rikka kaupmeeskonnaga, kes etendas vahemeest nende ja Lääne-Euroopa kaupmeeste vahel.

§ 18. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XI—XII sajandil.

Gruusia XI—XII sajandil. Taga-Kaukaasia oli XII saj. Kiievi-Venega alalises läbikäimises.

XII saj. Taga-Kaukaasia maist tugevnes eriti Gruusia. Gruusias olid feodaalsuhted enam arenenud kui Kiievi-Venes. Gruusia feodaalid võtsid enestele talupoegade-kogukondlaste maad ning tegid neid endid pärisorjadeks. Feodaalid ehitasid mägedesse lossid ja valitsesid talupoegade üle. Talupoegade ülestõusud rõhujate vastu suruti maha relvastatud jõuga; „rahvas," kroonikakirjutaja-munga väljenduse järgi, „oli täidetud hirmust oma isandate ees". Ainult ligipääsmatuis mägedes säilisid veel vabade talupoegade kogukonnad.

Kuningavõimu tugevdamine Gruusias, mis algas X saj., leidis vastuseismist suurfeodaalide poolt, kes püüdsid säilitada oma rippumatust. Kuningaid toetasid väiksemad feodaalid ja kaupmeeskond. Väikefeodaalid vajasid tugevat kuningavõimu oma talupoegade sõnakuulmises hoidmiseks, kuid kaupmeeskonnale kindlustas Gruusia ühtsus võimaluse takistamatult kaubelda.

Gruusia ühinemist takistasid XI saj. alanud turkmeenide-seldžukkide kallaletungid, kes tulid Kesk-Aasia steppidest oma Seldžuki soost sultanite (valitsejate) juhtimisel (millest tuleneb nende nimi). Seldžukid vallutasid Pärsia, Mesopotaamia ja osa Väike-Aasiast.

Esimene seldžukkide laastav kallaletung Taga-Kaukaasiale (Armeeniale) toimus 1048.—1049. aastal. XI saj. 60-ndaist aastaist alates hakkasid seldžukid Gruusiale kallale tungima. „Nagu rohutirtsude parv hajusid turkmeenid üle kogu maa," jutustab pealtnägija, „nad riisusid elanikke ja tegid orjadeks.

Nad jäid siia kuni esimese lumeni, süües tühjaks maa, tappes kõiki, kes otsisid pääsemist mägedes, metsades ja koopais. Kes aga varjas end lossides, hukkus näljast ja külmast. Kui saabus jälle kevad, tulid turkmeenid uuesti. Keegi kogu maal ei külvanud ega korjanud lõikust; inimeste asemel elutsesid maal metsloomad. Elamud olid hävinud tules; jõed punetasid inimeste verest."

Edukaks võitluseks seldžukkide sissetungi vastu oli vaja tugevat riigivõimu, mis oleks liitnud omavahel killustunud feodaalvaldused. See teostus Gruusia kuninga David Ehitaja (1089—1125) ajal. David astus võitlusse feodaalidega, kes mitu korda püüdsid teda tappa. David lõi tugeva sõjaväe, ta organiseeris 5000-mehelise ihukaitseväe, tõi Kubani-äärseist steppidest üle 40 000 polovetsi ja moodustas nendest alalise sõjaväe. Ta alistas oma võimule ka Kaukaasia mägirahvad.

Ühendanud Gruusia, astus David võitlusse seldžukkidega. Seldžukid aeti Gruusiast välja. 1122. aastal läks Davidil korda liita oma valdustega Tbilisi linn, mis selle ajani oli muhameedlaste võimu all. David hakkas levitama oma võimu ka naabermaadele: alistas Azerbaidžani, käis sõjakäiguga Armeenias, kuhu kutsus teda kohalik armeenia rahvas, kes nägi grusiinlastes päästjaid seldžukkide ikkest ja teistest võõramaistest vürstidest.

David organiseeris Gruusia valitsemise tsentralistlikul alusel. Riik jaotati ringkondadeks eristavide valitsuse all. Anti välja seadustekogu. David vallandas ja määras piiskoppe. Gruusias võttis kord-korralt maad rahulik elu. Kaubandus elustus. Armeeniast asustati ümber hulk käsitöölisi. Gruusia siidikangaste kuulsus ulatus kaugele üle maa piiride. Neid veeti välja isegi Konstantinoopolisse. David ehitas uusi linnu, nende hulgas ka Gori, uuendas sildu ja akvedukte, püstitas paleesid ja muid hooneid. Oma tegevuse eest sai ta Ehitaja hüüdnime. Gruusia kroonika iseloomustab David Ehitajat järgmiselt: „Ta tõusis kõrgele üle kõigi maa kuningate; tema vasak käsi hoidis merd ning parem — puhkas jõgedel. Lahinguis ta sarnanes lõviga."

Davidi järeltulijad laiendasid oma valdusi Armeenias kuni Erzerumini. Erilise hiilguse saavutas feodaalne Gruusia kuninganna Tamara (1184—1213) ajal. Tema pidas võitlust feodaalidega ning säilitas võimu ainult vägevaimaile feodaalidele suurte järeleandmiste hinnaga, kohustudes maad valitsema koos suurfeodaalide nõukoguga.

Tol ajal Gruusia võttis enda alla laialdase maa-ala Mustast merest Kaspia mereni ja Kaukaasia mäeharjast Erzerumini. Tamara ajal liideti Gruusia külge mõned Pärsia maakonnad. Gruusia etendas suurt osa Ida-Euroopa ja Aasia riikide hulgas. Kujunesid kindlaks sidemed ka Suzdali-Venega. Tamara esimeseks meheks oli Andrei Bogoljubski poeg Jüri.

Varsti pärast Tamara valitsemist algas Gruusia langusaeg. Feodaalid tugevnesid uuesti. Kuid eriti raske hoobi andis Gruusiale mongolite sissetung.

Poeet Šotá Rustaveli. Tamara aeg oli suureks kultuuri õitsenguajaks Gruusias. Gruusia asetses Lääne- ja Idamaade vaheliste väga elavate kaubandusteede ristlemiskohal. Siin kohtusid Väike-Aasia, Pärsia ja Bütsantsi kultuuri mõjud. Noored Gruusia feodaalid sõitsid õppima Konstantinoopoli. Gruusia arhitektuuris avaldus Bütsantsi mõju, Gruusia kirjanduses — Pärsia mõju. Araablastelt tungisid Gruusiasse arsti- ja täheteaduslikud teadmised. Sellisel pinnal tekkis gruusia oma kultuur, mis omalt poolt avaldas mõju naabermaadele, eriti vene kultuurile. Haridus tegi Gruusias XII saj. suuri edusamme. Avati koole. Arenes kirjandus. Tamara ümbritseb end luuletajatega. Nende hulgas oli esimene koht suurel Gruusia luuletajal Šotá Rustaveli'l. Tema kuulsal poeemil „Kangelane tiigrinahas" on maailmakirjanduslik tähtsus.

Šotá Rustaveli sai hariduse Kreekas ning oli haritumaid Gruusia feodaale. Ta oli teenistuses kuninganna Tamara õukonnas ja kuulus kõige tulisemate kuningavõimu suurendamise pooldajate hulka. Pärimuse järgi ta aitas Tamarale palju kaasa tema võitluses tõrkuvate vasallidega ning tõmbas seega endale sellise aadli vihavaenu, et pidi eemalduma maapakku. Oma poeemi, mis on kirjutatud XII sajandi lõpul, ta pühendas Tamarale.

Rustaveli ammutas vaimustust gruusia rahvaluulest. Tema poeemis peegeldub gruusia rahva kauaaegne kangelaslik võitlus oma iseseisvuse eest pärslaste, bütsantslaste, araablaste, seldžukkide ja teiste rahvuste vastu.

Teata: pärslased me üle
iialgi ei võimu saa!

hüüab poeemi naiskangelane. Rustaveli laulis kuulsust gruusia kangelaste, kodumaa rippumatuse eest võitlejate rüütellikele kangelastegudele, õpetas olema vapper ja mitte kartma surma.

Parem hukk, kuid võitlusauga,
kui on häbi kuulsusetul teel.

Mõistes, et võitluses on vajalik ühinemine, ülistas Rustaveli sõjameeste sõprust ja vennalikkust.

Kes ei otsi teise sõprust,
enda vaenlane on see.
See, kes jätnud hädas sõbra,
maitseb häda kibedust.

Rustaveli on feodaalse killunemise tuline vastane, seepärast tema kutsus üles osutama toetust kuningavõimule. Ühes sellega ta astus välja rõhutud klasside kaitseks feodaalide omavoli vastu. Üks tema poeemi kangelasi käsib talitada oma rikkusega nii:

Neid sa kingi kodutuile ning ka orjad vabasta.
Orbudele anna küllust, kehvadele elu soodsust,
siis mind mäletavad hästi kõik, kes peavarju saand.

Rustaveli poeem on tõlgitud kõigisse tähtsamaisse keeltesse ja äratab meie päevini vaimustust.

Armeenia XI—XII sajandil. XI—XII sajandil Armeenias, nagu Gruusiaski, oli feodaalkord täiel õitsengul. Armeenia vaimulikkude ja Armeenia aadli kätte olid koondunud määratu suured maavaldused. Ühest Armeenia piiskopist kirjutasid kaasaeglased, et ta saatis iga päev künnitöödele 800 atra, igaühe ees kuus härga. Talupojad olid muudetud pärisorjadeks ning tegid teoorjuse töid.

X saj. peale algas Armeenia lagunemine mitmeks rippumatuks feodaalvürstiriigiks. Seda kasutas Bütsantsi keisririik ning, anastades üksikult ühe vürstiriigi teise järel, liitis XI saj. esimesel poolel kogu Armeenia oma valduste külge. Aga kui 1048.—1049. aastast alates Armeenia sattus seldžukkide kallaletungide alla, ei suutnud Bütsantsi valitsus teda kaitseda. 1064. a.

seldžukid vallutasid Ani. Bütsantsi sõjavägi, kes katsus tagastada Armeeniat Bütsantsi võimu alla, sai lüüa ning teda juhtiv keiser võeti vangi. Seldžukkide sissetung tabas väga raskesti rahvast. Maa laastati.

Ainult Armeenia kõrgemäelistes piirkondades säilisid väikesed feodaalvaldused. Kerjuseks muutunud rahvas päästis ennast vähe ligipäästavais mäekuristikes; siia põgenesid ka vaesunud feodaalid. Ühinedes feodaalide juhtimise all, jätkasid armeenlaste rahvamalevad võitlust väliste vaenlastega. Pikemat aega „Armeenia pojad, oma kodumaa kangelaslikud kaitsjad", sm. Stalini väljenduse järgi, kaitsesid ennastsalgavalt oma mägesid ja kuristikke. Kõigist kauem säilitas oma rippumatuse kõrgmägede piirkond Sassun.

Seldžukkide julmast laastamisest hoolimata ei jäänud armeenia kultuurielu seisma. Armeenia kunsti lähenemine vallutajate-seldžukkide kunstile soodustas kohaliku kultuuri õitsengut, mis mõjutas ka naabermaid.

Azerbaidžan XI—XII sajandil. Gruusia naabermaa Azerbaidžani põhjapoolses osas, Širvani piirkonnas, asetses XI—XII sajandil širvan-šahhide (širvani šahhide ehk kuningate) feodaalriik. XI saj. viimasel veerandil sundisid seldžukid širvan-šahhe maksma nendele maksu, kuid ei seganud end maa sisemistesse asjadesse. Gruusia kuningas David Ehitaja tegi sõjakäigu Širvanisse; sellest ajast širvan-šahhid said Gruusia vasallideks ja astusid temaga sõjalisse liitu. See liit oli põhjustatud mitte üksi Gruusia võidust, vaid ka mõlemate maade tihedaist kaubandussidemeist ja vajadusest ühineda kaitseks väliste vaenlaste vastu.

Azerbaidžani suureks kaubanduskeskuseks oli Derbendi linn Kaukasuse mäeaheliku ja Kaspia mere vahelise läbikäigu juures, mille kaudu toimusid kõik suhtlemised Põhja-Kaukaasia ja Venega. Derbendi läbikäik oli kaitstud kindlate müüridega. Tähtsaks siiditööstuse ja siidikaubanduse keskkohaks oli Šemahha.

XI saj. jõuab lõpule azerbaidžani rahvuse kujunemise protsess, mis tekkis kohalike albaani suguharude segunemise teel põhja poolt tulnud polovetsidega ja lõunast tulnud turkmeeni-

dega. Suurem osa albaanidest võttis vastu muhamedi usu; need nende hulgast, kes säilitasid ristiusu, sulasid ühte armeenlastega.

Azerbaidžani kultuurile avaldas suurt mõju naabermaa Pärsia. Azerbaidžani feodaalid kõnelesid pärsia keelt; selles keeles kirjutasid ka kõik autorid. Kuid azerbaidžaanlased tõid ka palju omapära pärsia kultuurisse. Šotá Rustaveli kaasaeglasteks olid kaks silmapaistvat azerbaidžani poeeti — Nizami ja Hakani.

Nagu Rustaveligi ülistas Nizami rüütellikke kangelastegusid ja sõjalist mehisust; aineiks olid temale legendid Makedoonia Aleksandrist ja Pärsia kuningaist. Poeemis Makedoonia Aleksandrist, mis on täis fantastilisi, muinasjutulisi üksikasju, mainitakse muu hulgas võitlust, mida ta olevat pidanud russidega: selles on kajastunud mälestus venelaste sõjakäikudest Kaspia merele X saj. Hakani, lihtsa kangru pojapoeg, puusepa ja orjatarikristlase poeg, oli hiilgav lüürik; temale kuuluvad kaunid, armastusele pühendatud värsid ja kiituseoodid, kuid tema loomingu meistriteoseks on „Vangla eleegia", kirjutatud vanglas, kuhu ta oli heidetud vihastunud širvan-šahhi poolt.

Nizami ja Hakani kirjutasid pärsia keeles, kuigi nad ei olnud Pärsiast pärit, vaid põlis-azerbaidžaanlased.

Nad aitasid palju kaasa pärsia kirjandusliku keele viimistlemisele. Nende loomingule avaldasid suurt mõju Azerbaidžani kultuurilised sidemed Gruusiaga.

Kesk-Aasia X saj. kuni XIII saj. alguseni. X saj. lõpul purustati samaniidide riik nomadiseerivate türgi suguharude poolt. Türgid segunesid kohaliku paigalelava rahvaga, mis osaliselt türgistus ja võttis omaks türgi keele. XII saj. esimesel poolel tungisid idast Kesk-Aasiasse kara-kitailased, suurearvuline rändrahvas, kellel oli kuni 40 000 kibitkat. Kara-kitailased hakkasid nomadiseerima Tšu jõe orus. Amu-Darja ja Sõr-Darja jõevahemiku paigalise rahva sõltuvus kara-kitailastest piirdus maksumaksmisega.

Horezm kujundas iseseisva riigi, kelle valitsejad kandsid horezm-šahhide, s. o. Horezmi kuningate tiitlit. Horezm-šahhid jõudsid kaitseda oma rippumatust kara-kitailastest. Läänest ründasid horezm-šahhide valdusi turkmeenid-seldžukid, kuid said lüüa. Horezm-šahh Muhamedi ajal (1200—1220) kuulus tema riigi koosseisu Jõgedevahemik (Amu-Darja ja Sõr-Darja vahel) ning Põhja- ja Ida-Pärsia.

Mongolite vallutused XIII sajandil.

§ 19. Džingis-khaani riik.

Mongolite ühiskondlik kord XII saj. ja XIII sajandi algul. XIII saj. vallutati Ida-Euroopa, Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia mongolite poolt. Mongolid elasid Sise-Aasia steppides, põhja pool Hiinat. Nad tegelesid karjakasvatusega. Liha oli nende peamiseks toiduks ja lemmikjoogiks kumõss (märapiim). Elu-ülalpidamise abivahendiks oli suurte lindude küttimine, kelle püüdmiseks korraldati haaranguid. Vilja mongolid ei külvanud ja peaaegu ei tarvitanudki. Vajadus toita suurt hulka kariloomi sundis mongoleid heade ja rikkalikkude toidumaade otsingul rändama paigast paika. Mongolid elasid liikuvais vildist kibitkais, mis edasirännakuil pandi vankreile, mille ette rakendati härjad. Edasiliikumise ajal elu kibitkas ei katkenud. Naised tegid nendes tuld ja valmistasid toitu; suits läks välja katuse avause kaudu. Kaugelt vaadates näis, nagu liiguks terve linn.

Esialgu mongolid nomadiseerisid sugukondade viisi. Kari kuulus kogu sugukonnale ning teda hoiti ühiselt. Mitu koos-elavat sugukonda moodustasid „hordi" ehk suguharu. Järk-järgult tekkis mongolite juures eraomandus kariloomade näol. Tekkis ebavõrdsus. Sõja puhuks suguharu valis juhte ehk „vägimehi". Vahva ja rikka vägimehe ümber kogunesid suured sõjameeste salgad. Sõjasalkade juhid haarasid sageli võimu oma suguharus ja said khaanideks. Khaanide, nende sugulaste ja sõjasalklaste kätte koondus suur hulk karja ja orje. Kehvikud-mongolid pidid töötama khaanide ja nende saatjaskonna kasuks: pidid hoidma nende karja, valmistama kumõssi, niitma lambaid, vanutama vilti jne.

Selle järgi, kuidas suurenes rändühiskonna laiade masside ekspluateerimine, muutusid mongoli khaanid samasuguseiks feodaalideks, nagu olid maaomanikud Lääne-Euroopas ja Venes.

Khaanidele kuulusid karjamaad ja suured karjad. Nende suguharukaaslased sattusid khaanide orjusse. Võimu alamate üle hoidsid khaanid alal oma sõjameeste abil.

Džingis-khaani riigi tekkimine. Üheks silmapaistvaks mongoli vägimeheks oli XII sajandil Jesugai, kelle sugukond nomadi-

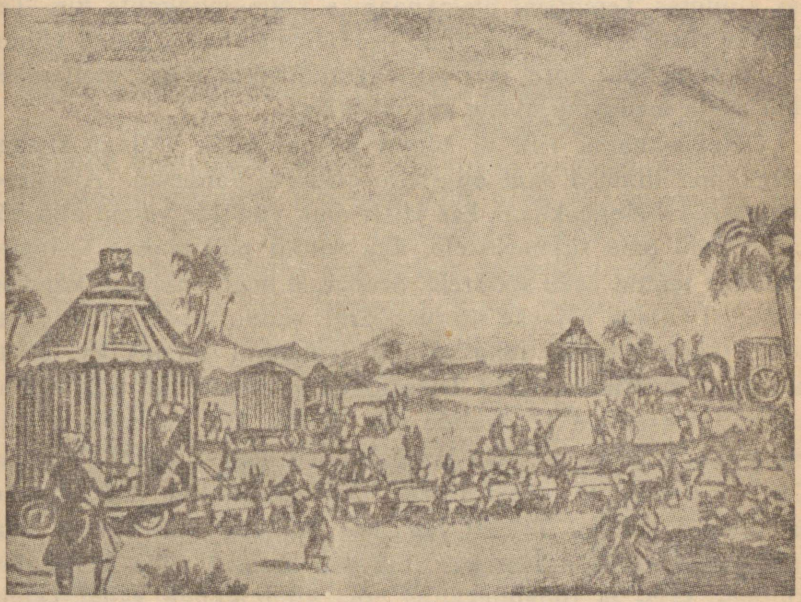

Tatarlaste veovankrid. *William of Rubruquis'i „Reisudest hommikumaile".*

seeris Taga-Baikalimaa idaosas. Ta langes võitluses naaberrahvaga — tatarlastega. Pärast tema surma ta alaealine poeg Temutšin ei suutnud hoida võimu enda käes. Isegi lähimad sugulased jätsid ta maha. Ent kui ta sirgus suureks, tõmbas ta uljus tema juurde hulga kaassõjamehi. Ta asus väikese, kuid vahva maleva etteotsa. Ühe naaberkhaani kaasabil noor Temutšin purustas tatarlased, hävitas peaaegu viimseni kõik mehed, säästes ainult alaealisi, kes olid „rattapulga pikkused",

ning naised ja lapsed tegi orjadeks. Hiljem ümberkaudsed rahvad kandsid tatarlaste nime üle sellele rahvale, kelle eesotsas seisis Džingis-khaan, ning hakkasid seda rahvast kutsuma ühtmoodi nii tatarlasteks kui ka mongoliteks. Pärast võitu tatarlaste üle hakkas Temutšin laiendama oma võimu teiste suguharude üle. 1206. aastal mongoli feodaalide nõukogu ehk kurultai kuulutas Temutšini ülemkhaaniks kõigi mongolite üle. Temutšin võttis endale uue nime — Džingis-khaan. Tema võimu all oli väga suur hord, mis oli tekkinud mitut tõugu mongolite, türkide ja mandžuurialaste suguharudest.

Džingis-khaani riik ei olnud ühtne. Kõik Džingis-khaani perekonna liikmed said enestele erilised valdused. Alistatud suguharud Džingis-khaan kas jättis oma vürstide võimu alla või jagas need oma sõjameestele. Iga valdus pidi andma Džingis-khaanile teatud arvu sõdureid. Seepärast need valdused kandsid nimetusi antava sõjaväe suuruse järgi: sada-, tuhat-, musttuhatkond (kümme tuhat) ning vasallid jagunesid sadanikeks, tuhatnikeks ja musttuhatnikeks. Tuhatnikud ja musttuhatnikud evisid võimu väiksemate feodaalide üle. Sellest killunemisest hoolimata hoidis Džingis-khaan kindlalt enda käes ülemvõimu riigis. Oma malevast ta organiseeris hästikorraldatud ihukaitseväe ja tugines sellele. Tal oli väga hea sõjavägi, kes üllatas oma lahingurivi korrapärasusega. Sõjaväed astusid välja jaotatuina kümne-, saja- ja tuhandekaupa oma kümnikkude, sadanikkude ja tuhatnikkude juhatuse all. Peajõu moodustas ambude ja nooltega varustatud ratsavägi. Hiinlastelt olid mongolid omandanud kõrge sõjatehnika. Linnade piiramisel kasutasid nad piiramismasinaid kivide ja põleva vedelikuga täidetud nõude viskamiseks ja „oinaid" müüride lõhkumiseks.

Džingis-khaani loodud riik oli sõjaline riik, tema peamiseks eesmärgiks olid sõjad ja vallutused. „Naabrite rikkus", kirjutas Engels, „äratab ahnust rahvaste juures, kellele rikkuse omandamine näib juba tähtsaima elueesmärgina. Nad on barbarid: riisumine näib neile kergemana ja auväärsemana kui visa töö. Sõda, mida enne peeti ainult selleks, et tasuda kätte kallaletungide

eest, või selleks, et laiendada territooriumi, mis oli jäänud kitsaks, peetakse nüüd ainult riisumiseks, muutub alatiseks ettevõtteks.“ [1]

Kesk-Aasia vallutamine. Ühendanud rändrahvaste suguharud, asus Džingis-khaan ümbruskonna maade vallutamisele. 1207. a. Džingis-khaani poeg Džutši alistas Lõuna-Siberi rahvad: kirgiisid Ülem-Jenisseil, burjaadid Baikali järve ümbruses ja teised. 1211. aastal algas Hiina vallutamine ning mõne aasta pärast pealetung Kesk-Aasiale. See pealetung tõi kaasa mongolite kokkupõrke horezm-šahhi Muhamediga. Muhamed ei suutnud mongoleile tugevat vastupanu osutada. Tema riik oli lõhestatud seesmiste rahutuste läbi. Selle riigi koosseisu kuuluvad mitut tõugu rahvad vaenutsesid omavahel. Sõjaülemad, ringkondade valitsejad ja kõrgema vaimuliku seisuse esindajad, hirmust kaotada oma feodaalvaldused, peaaegu kõikjal reetsid kodumaad ja andsid äraandlikult linnad käest Džingis-khaanile. Pärast esimesi kaotusi Muhamed põgenes Horezmist ja suri ühel Kaspia mere saarel. Saatuse hooleks jäetud Horezm jäi saagiks vallutajaile, hoolimata elanikkonna meeleheitlikust vastupanust. Samarkand, Buhhaara ja teised linnad vallutati mongolite poolt ning purustati hirmsasti ära. Maa laastati. Üks suuremaist paisudest (Murgabi) hävitati ning selle tagajärjel purustati täielikult Mervi linn. Kogu Muhamedi riik läks Džingis-khaani kätte. Tema võimu alla kuulus ka suur osa Pärsiast.

Sõjakäik Taga-Kaukaasiasse ja Musta mere steppidesse. Pärast seda mongoli sõjaväed Džingis-khaani väepealikute juhtimisel läksid vallutama Taga-Kaukaasiat ja Kaukaasiat. Nad laastasid Azerbaidžani, Armeenia ja Gruusia ning tungisid polovetside steppidesse. Polovetside khaanid pöördusid abipalvega Vene vürstide poole. „Kui teie meid ei aita,“ ütlesid nende saadikud, „siis meid tapetakse maha täna, kuid teid — homme.“

---

[1] Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, Marx ja Engels, Teosed, XVI köide, I osa, lk. 140.

1223. a. Vene vürstid eesotsas Kiievi vürstiga astusid välja steppi tatarlastele vastu. Tatarlased hakkasid taganema ning meelitasid Vene väe ikka sügavamale steppi. Venelased ja polovetsid läksid kuni Kalka jõekeseni, mis suubub Aasovi merre. Vene vürstide vahel puudus üksmeel. Kõige vahvam neist Mstislav Uljas koos mõnede noorte vürstide ja polovetsidega astus tatarlastega lahingusse hoiatamata teisi vürste. Algas lahing. Venelased hakkasid võitma. Eriliselt silmapaistev oli lahingus Daniel Romanovitš Galiitsiast, sellal veel täiesti nooruk. Ta sai haavata, kuid lahinguhoos ta ei märganudki haava. Kuid polovetsid ei pidanud vastu tatarlaste survele, pöördusid põgenema ning tallasid Vene väe segi. Lüüasaamine oli täielik. Mstislav ja Daniel pääsesid vaevalt põgenema. Sellal Kiievi vürst ja teised vürstid, kes ei võtnud osa lahingust, seisid kindlustatud laagris ühel naabruses asetsevaist künkaist ega liikunud paigast, kuigi nägid pealt häda. Tatarlased tungisid ka nende kallale. Venelased kaitsesid end kolm päeva, kuid olid sunnitud alla andma. Vürstidele lubati jätta elu, kuid lubadust ei peetud ning nad tapeti. Pärast Kalka võitu liikusid mongolid Volgale ning tungisid Volga bulgaaride kallale. Siin neil ebaõnnestus ning nad läksid Kazahhi steppide kaudu tagasi Mongooliasse.

Oma viimaseil elupäevil jätkas Džingis-khaan sõda Hiinaga ja vallutas Tangutimaa (Lõuna-Mongoolias).

Nii kujunes Mongoolia steppides tugev sõjariik. Kultuurmaade vallutamine ei saanud jätta avaldamata oma mõju mongolite elu-olule ja nende riigi struktuurile. Eriti tugevat mõju avaldas Hiina vallutamine. Džingis-khaan kasutas Hiina ametnike kaasabi oma hiigel-impeeriumi riigiaparaadi paremaks korraldamiseks.

§ 20. Ida-Euroopa vallutamine.

Vene maade vallutamine mongolite poolt. Džingis-khaan suri kõrges vanaduses (1227). Tema surma momendil kuulusid ta

riigi koosseisu: päris-Mongoolia, Põhja-Hiina, Lõuna-Siber, Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia.

Pärast Džingis-khaani tema riik jagunes mitmeks suureks valduseks ehk ulussiks, mis olid jaotatud tema poegade ja pojapoegade vahel. Džingis-khaani troonipärijaks, „suur-khaaniks", tunnistati tema kolmas poeg Ugedei. Tema sai valitsemiseks Mongoolia ja Põhja-Hiina. Teised Džingis-khaani perekonnaliikmed allusid Ugedeile. Džingis-khaani teine poeg Tšagatai sai endale Horezmist ida pool asetseva Kesk-Aasia, praeguse Uzbekistani, Tadžikistani ja osa Kazahstanist. Tema valdusi hakati nimetama Tšagatai ulussiks. Teiseks suureks mongoli riigiks praeguse NSV Liidu territooriumil on Kuld-hord, mille asutas Džingis-khaani pojapoeg Batu. Batu sai endale kõik maad lääne pool Irtõši jõge, „kuhu ainult ulatuvad mongoli hobuste kabjad". Batu asus sõjakäigule läänepoolsete maade vallutamiseks. Tema hord läks 1236. aastal üle Uurali (Jaiki) jõe, tungis Volga-äärsete bulgaaride maale ning laastas seda julmalt.

1237. aastal tungisid tatarlased Rjazani vürstiriigi piiresse. Killustatuna üksikuiks vürstiriigeks oli Kirde-Vene jõuetu tatari hordide vastu. Vürstid ei osanud ühineda võitluseks ühise vaenlase vastu. Vladimiri suurvürst Jüri Vsevolodovitš (Vsevolod Suurpesa poeg) keeldus aitamast Rjazani vürste. Rjazan vallutati ja põletati maha. Siis rüüstasid tatarlased Vladimiri ning hajusid naabervürstiriigesse, „niites inimesi maha nagu rohtu". Ühe kuu jooksul nad võtsid ära ja põletasid maha 14 linna, nende hulgas ka Moskva.

Suurvürst Jüri Vsevolodovitš seisis sõjaväega põhja pool Volgat avaral väljal Mologa jõe haru Siti kaldal. Tatarlased piirasid sisse ja hävitasid Vene sõjaväe (1238). Suurvürst langes lahingus. Batu tahtis minna edasi põhja poole Novgorodimaale, kuid Novgorod oli hästi kaitstud läbipääsmatute metsade ja soodega, ning Batu pöördus Volga-äärseisse steppidesse. Teel lõunasse osutas talle tugevat vastupanu Kozelski linn (Žizdra jõel), kes meeleheitlikult kaitses ennast seitsme nädala jooksul, mispärast tatarlased nimetasid seda „kurjaks linnaks". Alistanud

oma võimule polovetsid ja vallutanud Krimmi, liikus Batu 1240. aastal Kiievi peale. Vürstid jätsid Kiievi saatuse hooleks, kuid elanikud kaitsesid end mehiselt. Tatarlased piirasid linna ümber. Vankrite kägina, kaamelite karjumise ja hobuste hirnumise käras inimesed ei kuulnud üksteist. Tatarlased tagusid ööd kui päevad taraanidega müüre ning viimaks murdsid need läbi. Kuid

Vene sõjameeste relvastus XIII saj.
Ajalooline muuseum.

kiievlased jätkasid võitlust müürimurrus; olles sunnitud taganema, ehitasid nad öö jooksul kesklinna tara, ning tatarlastel tuli hommikul vallutada rünnakuga ka see kindlustus.

Pärast Kiievi vallutamist tungisid tatarlased Galiitsia-Volõõnia vürstiriiki. Daniel Romanovitš ja teised vürstid põgenesid välismaale. Vladimir, Galitš ja teised linnad võeti ära. Tatari hordid laastasid selle järel Poolat. Batu ise läks Ungarisse, purustas Ungari kuninga sõjaväed ning suundus Tšehhi-

maale. Siin ta leidis tšehhi feodaalide poolt tugevat vastupanu. Batu pöördus tagasi Volga-äärseisse steppidesse. Siin lõi ta Volga suudme lähedal üles oma laagri.

Vene rahvas oma bõliinades on säilitanud mälestuse kangelaslikust võitlusest tatarlastega. Lugulaulu-eepose kangelane Ilja Muromets vabastab Kiievi teda piiravaist tatarlastest:

Ta lööb neid, murrab, lõpuni hukkab.
Ülejäänud tatarid sealt jooksu said,
soomülkais, jõgedes uppusid kõik,
jätsid maha oma koormad ja laagrid.

Tatari ike. Batu riik sai nimeks „Kuld-hord", s. t. kuldne suguharu. Aegamööda tatarlased sulasid ühte polovetsidega, võtsid neilt omaks türgi keele ning kujundasid nendega ühise hordi, mis rääkis türgi keelt. Vene vürstid aga kohustusid maksma tatarlastele maksu ning aitama neid oma sõjavägedega. Batu andis vürstidele „jarlõkid", s.o. kirjaliku õiguse vürstiriigi valitsemiseks. Vürstid pidid minema Hordi „jarlõkkide" järele oma vürstiriigi peale. Esimesi sõitjaid oli Siti jõel tapetud suurvürsti Jüri vend Jaroslav Vsevolodovitš. Vanemuse tõttu oli tal õigus suurvürsti aule ning Batu tunnistas tema Vladimiri suurvürstiks. Teised tatarlastele alistunud vürstid jäid samuti oma vürstiriikide etteotsa. Batu juurde Hordi päralejõudmine sündis alandavate tseremooniate saatel. Khaani telgi sissekäigu ees pidid vürstid kahe tuleriida vahelt läbi minema. Tatarlased arvasid, et tuli puhastab khaani juurde minejaid kõigist kurjadest kavatsustest tema vastu. Kui keegi vürstidest keeldus täitmast seda kommet, siis tapeti ta kui kurjategija (nii tapeti Tšernigovi vürst Mihhail). Khaani telki sisse minnes pidi vürst kummarduma maani ja jääma põlvili kogu vastuvõtu ajaks.

Tähtsamaisse Vene linnadesse määras Batu baskakid (valitsejad), kes rõhusid rahvast raskete paniste võtmise ja riisumisega.

Allaheidetud maadest panise suurendamiseks suur khaan Ugedei teostas kõigis mongolitele allutatud maades rahvaloenduse. Selle loenduse alusel pandi ka Vene maad veel raskema

maksu alla. „Kes ei maksa," ütleb kaasaeglane, „see viiakse türklaste juurde, kus ta jääbki orjusse." Maksukorjajad ja nende teenrid nõudsid endile kingitusi. Rahvas pidi neid ka ülal pidama.

Rahvalaulu sõnade järgi ei olnud säästu viimaselgi vaesel. Korjaja võttis maksu kõigilt:

Kellel pole raha anda,
sellelt tema lapse viib;
kellel pole lapsukest,
sellelt tema naise viib;
kellel aga naistki pole,
selle ühes peaga viib.

Paniste andmisest olid vabad ainult vürstid ja vaimulikud. Tatari panise raskus kutsus Vene linnades välja ülestõuse, kuid vürstid, kartes kaotada oma vürstiriike, aitasid tatarlastel neid ülestõuse alla suruda.

Novgorod jäi Batust vallutamata; seepärast, kui Novgorodi ilmusid tatari saadikud maksunõudmisega, keeldusid novgorodlased sellest. Vladimiri suurvürstiks oli sel ajal Aleksander Jaroslavitš, Vsevolod Suurpesa pojapoeg. Ta oli vahva ja sõjakas vürst, kuid tatarlaste vastu välja astuda ei söandanud. Ta tuli ühes tatari saadikutega Novgorodi ja sundis novgorodlasi jõuga khaanile panist maksma. Novgorodi bojaarid leppisid vürsti ja tatarlastega kokku ning sundisid kehvistu alistuma. Tatarlased kirjutasid üles kõik linna elanikud ja panid neile maksu peale. Kogu maksuraskuse veeretasid bojaarid vaeseile inimesile, „tegid endale kergeks, aga lihtinimestele raskeks".

Khaanid vabastasid õigeusklikud vaimulikud maksust ja andsid metropoliitidele jarlõkid, mis kaitsesid nende maavaldusi. Vaimulikud sisendasid kehvikuile seepärast tatari feodaalidele alistumise vajadust. Venemaa töötav rahvas kannatas sel moel kahekordset rõhumist — tatari ja ka vene feodaalide poolt.

Kõigist Vene vürstidest ainuüksi Daniel Romanovitš Galiitsiast ei sõitnud Hordi kummardama Batud. Aga kui tuli khaanilt kuri käsk, pidi Daniel, tundes oma jõuetust, alistuma ja sõitma. Batu võttis ta vastu armulikult. „Oh, kurjem kurjast on

tatarlaste austus!" hüüab sel puhul kroonikakirjutaja. Alandusega ostis Daniel oma vürstiriigi säilitamise, kuid ei leppinud sõltuvuse olukorraga. Hordist tagasi jõudnud, hakkas ta valmistuma võitluseks, ehitama uusi linnu ja kindlustama vanu. Ta astus liitu Ungari kuningaga ja pöördus Rooma paavsti poole abi saamiseks vaenlase vastu, kes ähvardas kogu Euroopat. Et saavutada paavsti abi, nõustus Daniel isegi tunnistama paavsti Vene kirikupeaks. Omalt poolt Rooma paavst tunnistas Danieli kuningaks. Kui aga Lääne-Euroopas veenduti, et tatari hädaoht on möödunud, ei tahtnud keegi venelastele appi minna. Siis Danielgi katkestas läbikäimise paavstiga. Saanud teateid Danieli ettevalmistusest, nõudsid tatarlased, et kõik kindlustused Galiitsia-Volõõniamaal lammutataks. Kõvasti kindlustatud Holm keeldus täitmast tatarlaste nõudmisi; kõik teised kindlused lõhuti maha.

Tatarlaste laastamised panid Vene maade majandusliku arenemise kauaks ajaks seisma. „Meie isade ja vendade veri jootis maad nagu vesi," ütleb üks kaasaeglane, „paljud meie vendadest ja lastest on viidud vangi; meie külamaad on kattunud noore metsaga; meie kuulsus on närtsinud; meie ilu on hävinud; meie rikkused on saanud teiste omaks; meie töö on pärinud paganad; meie maa on saanud võõraste rahvaste omaks." Haridus ja kultuur langesid tugevasti. Vene linnade tuleleekides hävisid paljud kunstimälestused ja teosed vanemast vene kirjandusest.

Kuld-hord XIII saj. II poolel ja XIV sajandil. Kuld-hordi koosseisu kuulusid Volga bulgaaride maad, polovetsi stepid, Põhja-Kaukaasia, Horezm Kesk-Aasias ja Lääne-Siber kuni Irtõšini. Kuld-hordi khaanide alluvuses olid ka Vene vürstiriigid. Kuld-hordi pealinnaks oli Sarai (s. o. palee) Volga alamjooksul. Vangid-meistrid ehitasid Sarais tatari khaanidele toredad paleed, mille seinad olid kaetud suurepäraste värviliste kahhelkividega. Linnas oli suur turg: siia sõitsid idamaa kaupade järele vene, pärsia ja isegi lääne-euroopa kaupmehed. Sarai oli tatari feodaalidele ajutiseks asupaigaks. Teised tatarlased jätkasid nomadi-

seerivat eluviisi, karjatades oma karju laialdastes steppides Doonau suudmest kuni Kazahstanini. Khaanid ise ei elanud alaliselt oma pealinnas, vaid suurema osa aastast veetsid paigast paika rändamisega.

Kuld-hord jagunes mitmeks hordiks ehk suguharuks. Iga suguharu eesotsas olid vürstid — khaani vasallid. Ilma nende nõuandmise ja nõusolekuta ei võtnud khaanid midagi ette. Vürstid ja teised feodaalid ekspluateerisid oma kaassuguharulasi, võtsid nendelt ära kariloomi ja karjandussaadusi. Peale selle hakkasid vürstid omandama õigust korjata eneste kasuks panist mõnedelt vallutatud maakondadelt. Lõpuks paljud feodaalidest võtsid täielikuks omanduseks maid allaheidetud põllumajandusliku rahvaga; see rahvas oli kohustatud maksma feodaalidele kruntrenti ja töötama feodaalidele, kündma nende maad.

XIII saj. lõpul saavutas suure võimu vürst Nogai, kes ühendas oma valitsuse alla suure hulga nomaade. Tema pani troonile ja kukutas khaane. Pärast Nogai hukkumist tema hord lagunes.

Tatarite ülemkiht oli omandanud palju pärslastelt, hiinlastelt ja teistelt kultuurseilt Aasia rahvailt. XIV saj. tatari feodaalid võtsid vastu muhamedi usu ja levitasid seda usku tatari rahva laiades hulkades. Muhamedi usk oli tatari feodaalidele abinõuks võimualuse elanikkonna vaoshoidmiseks. Ühes sellega muhamedi usu tõttu kõvenesid Kuld-hordi sidemed kultuursete maadega Idas.

Tatarite valitsemine mõjutas mõnevõrra vene feodaalide välist elu-olu. Nad võtsid tatarlastelt omaks idamaise riietuse (sõnad bašmak, kaftan, kušak, kolpak on laenatud Idamaade keeltest), relvastuse ja nõud. Mõned tatari asutised püsisid Vene riigis kaua. Nii seadsid tatarlased sisse Venemaal „jaamad", s. o. reisimajad, kus peeti hobuseid khaani ametnike edasiviimiseks. „Postijaama kohustus ja sõit" säilis Venemaal mitme sajandi jooksul. Kuid suuremat kultuurilist mõju tatarlased-vallutajad venelastele avaldada ei saanud, sest nad ise seisid tunduvalt madalamal ühiskondlik-majanduslikul ja kultuuri-

lisel tasemel kui venelased. Sel ajal kui venelastel juba kauges minevikus oli välja arenenud põllumajanduslik kultuur, valitses tatarlaste juures veel primitiivne rändkarjapidamine. Tatarlaste rünnakud viisid põllumajanduslikud piirkonnad laostumisele ja maa üldisele majanduslikule langusele.

Tatari ike avaldus raskelt vene elu kõigil külgedel. Panised khaanide kasuks, baskakkide ja teiste khaani ametnike riisumised, tatarlaste salkade röövretked, mis toimusid esialgu peaaegu igal aastal, laostasid vene rahvast ning rikkusid maa majandusliku arenemise käiku. Marxi sõnade järgi tatari ike mitte ainult rõhus, vaid ka solvas ning kuivatas hinge enese rahval, kes oli langenud ta ohvriks. Seepärast oli vene rahva järjekordseks ajalooliseks ülesandeks vabaneda tatarlaste valitsemise alt.

§ 21. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia mongolite võimu all.

Taga-Kaukaasia vallutamine mongolite poolt. Üheaegselt Vene vürstiriikidega vallutasid tatarlased Armeenia, Gruusia ja Azerbaidžani. „Suurearvuliselt nagu rohutirtsud" hajusid tatarlased Taga-Kaukaasia ja Kaukaasia mägedes ja orgudes. Linnade vallutamisel tapeti maha kõik täisealised mehed, välja arvatud käsitöölised, kes tehti orjadeks. Naisi ja lapsi jagasid endi vahel tatari sõjamehed. Kogu maa jaotati Tatari vürstide vahel. Ligipääsmatud kindlused mägedes võtsid tatarlased enda alla. Taga-Kaukaasias osutasid kõige tugevamat vastupanu vallutajaile töötajad. Armeenia ja Gruusia vürstid, nagu Vene vürstidki, ruttasid sõitma Batud kummardama. Batu andis neile jarlõkid vürstiriikide peale, nõudes panist ja sõjamaksu. Armeenias, Azerbaidžanis ja Gruusias teostati samuti nagu Veneski rahvaloendus. Tatari maksukogujad, kaasaeglaste sõnade järgi, „nõudes üle jõu makse ja viies inimesi sellega kerjamiseni, hakkasid piinama neid ja pigistama nagu tangidega; peitupugejad püüti kinni ja surmati". Vaeseilt võeti lapsed ja müüdi välismaa kaupmeestele. Vürstid aitasid tatarlastele kaasa

ja nagu räägib kroonikakirjutaja, „riisusid ja tegid paljaks vaeseid ning nende röövitud varade eest ostsid endile kalleid riideid, riietusid nendesse, sõid, jõid ning käitusid hooplevalt.“ Armeenia ja Gruusia vaimulikud said samuti Batult vabastamise panistest ja nad toetasid ta võimu.

Gruusia kuninganna Rusudan, kuninganna Tamara tütar, pidi alaealise pojaga varjama end mägedes. Gruusia feodaalid panid tema asemele troonile ta õepoja Davidi. On teada, et hirmust langeda tatarlaste kätte Rusudan mürgitas enese. Tema poeg aga sõitis Batu juurde armu paluma. Sinna ruttas ka tema võistleja, uus Gruusia kuningas David. Batu käskis neil koos valitseda Gruusia üle.

Nõndaviisi kogu Taga-Kaukaasia oli tatarlaste võimu all. Nagu Venemaal, nii siingi kannatas elanikkond kahekordse rõhumise all — tatari ja oma feodaalide poolt.

Kesk-Aasia mongolite võimu all. Kesk-Aasia, millest suurem osa pärast Džingis-khaani surma kuulus Tšagatai ulussi koosseisu, paranes kord-korralt julmast rüüstamisest, mille tõi kaasa mongolite sissetung. Samarkandis ja Buhhaaras tekkis jälle kaubandus. Kuid ka siin mongoli valitsejate maksuvõtmised andsid end raskesti tunda. Nendest maksudest olid vabastatud ainult kohalikud feodaalid-maaomanikud: mongoli khaanid ja printsid andsid neile erilised kaitsekirjad — „jarlõkid“ — ning keelasid nende tagakiusamise. Maksude ja teoorjuse kogu raskus langes kehvistule — talupoegadele ja käsitöölistele. Nendel lasus ka tatari ametnike ülalpidamine. Käsitöölised pidid tasuta andma riigilaekasse oma tooteid: relvi, kangaid jm. Maksude ja kohustuste raskus kutsus Buhhaaras välja suure ülestõusu. Ülestõusu etteotsa astus Mahmud, käsitööline sõelade valmistamise alal, kes elas Tarabi külas Buhhaara lähedal (sellest tema nimi Tarabi). Ülestõusust võtsid osa linna käsitöölised ja ümbruskonna külade talupojad. See polnud suunatud ainuüksi baskakkide, s. t. tatari ametnike vastu, vaid ka kohalike feodaalide vastu. Baskakid aeti Buhhaarast minema. Mahmud vallutas linna ja ajas Buhhaarast välja kõik feodaalid ja rikkad. Üles-

tõusnute vastu ühinesid tatari ja Buhhaara feodaalid. Algul nad said suure kaotuse osaliseks. Kirvestega varustatud talupojad jälitasid ja tapsid põgenevaid vaenlasi. Kuid Mahmud ise langes lahingus. Hoolimata üksikuist kordaminekuist ülestõus suruti maha.

Võitlus saksa ja rootsi feodaalidega.

§ 22. Saksa feodaalide vallutused Baltimail.

Saksa rüütlite tung Itta. Sel ajal kui idast tungisid meie maale mongolite väed, kujunes talle läänest suur hädaoht saksa ja rootsi ristirüütlite poolt.

Uute maade ja pärisorjade otsingul algas saksa rüütelkond XII saj. tungi Ida poole.

Balti mere lõunarannik Vislast kuni Elbe suudmeni oli sel ajal asustatud lääne-slaavlastega. Lääne-slaavlased olid paganad. Seepärast saksa rüütlid maskeerisid oma vallutusplaanid püüdega pöörata lääne-slaavlasi ristiusku.

Sakslased tungisid slaavlaste maade kallale, ehitasid sinna lossid, mõõga ja tule abil ristisid slaavlasi ning tegid need oma pärisorjadeks. Järk-järgult vallutati sakslaste poolt kõik slaavi maad Elbest ida poole kuni Poola ja Leeduni. Slaavlased osalt hävitati ära, osalt tehti pärisorjadeks.

Pärast lääne-slaavlaste maade anastamist suunasid saksa rüütlid oma jõupingutused Läänemere lõuna- ja idarannikuile. Siin elasid leedu suguharud ja nende naabruses balti suguharud: liivlased (sellest nimetus Liivimaa ehk Livonia) ja põhja pool — eestlased (Eestimaa ehk Estonia). Nende suguharudega asustatud maad nimetati tervikuna harilikult Liivimaaks liivlaste nime järgi.

Väina jõel asetsevad maad olid sõltuvad Polotski (Vene) vürstidest, kellele elanikud maksid panist. Põhja pool asetsevad suguharud olid sõltuvad Novgorodist.

Mõõgavendade Ordu. XII sajandil tungisid saksa kaupmehed Baltimaale karusnahku üles ostma ning ehitasid endile kaubaasunduse Väina jõe suudme lähedale. Et kõvemini paigustuda võõral maal, kasutasid sakslased ära ristiusu. Liivimaale

tulid misjonärid ristiusku kuulutama. Jutlustamisel ei olnud edu. Siis kuulutasid sakslased paavsti toetusel ristisõja liivlaste vastu. Põhja-Saksa linnade kaupmehed, kes olid huvitatud Liivimaa vallutamisest, andsid ristirüütleile laevu.

Kui saabus Liivimaale määratud piiskop ristirüütlite salgaga, ütlesid liivlased temale: „Lase sõjavägi koju minna, veena sõnadega, aga mitte keppidega." Lahingus lõid saksa rüütlid liivlasi, kuid hobune viis piiskopi vaenlaste ridadesse ning ta raiuti nende poolt surnuks. Sakslased rüüstasid maad julmalt ja sundisid liivlasi end ristida laskma. Uus piiskop — Albert — nägi, et juhuslikud ristirüütlite retked ei too kaasa maa täielikku alistumist. Seepärast ta ehitas Väina jõe suudmesse kindlustatud linna Riia (1201) ning asustas selle Saksamaalt kutsutud kolonistidega. 1202. a. lubas paavst tema palve peale asutada erilise Mõõgavendade rüütliordu (seltsi), kelle liikmed pidid elama Liivimaal ja relvade abil levitama ristiusku. Seda ordut hakati hiljem nimetama Liivi Orduks. Ordu ülem kandis ordumeistri nimetust. Ordusse astusid saksa väikemõisade aadlikud, kes lootsid rikastuda võidetud maal. Rüütlid hakkasid Liivimaal ehitama losse, sunniviisil rahvast ristima ning oma pärisorjadeks tegema. Rüütlite kaitse all saksa kaupmehed asusid kauplemiseks Liivimaale ja ehitasid siin linnu. Uskumatud metsikused saatsid Baltimaade vallutamist saksa rüütlite poolt. Tungides alistamata suguharu maa-alale, jaotasid sakslased oma sõjaväe mitmeks jõuguks, mis valgusid kõikjale laiali teedel, külades ja maakondades, põletasid ja laastasid kõik, tapsid viimseni kõik mehed, viisid vangidena kaasa naised ja lapsed, ajasid ära kariloomad; elanikud põgenesid nende eest metsadesse ja talvel merejääle, hukkusid näljast ja külmast. Nii kirjeldab üks saksa ajaloolane Saaremaal saksa rüütlite poolt korraldatud tapatalguid: „Neid löödi kuni külani, põgenejaid aeti taga teedel ja majades, kisti majadest välja ja tapeti maha; ka need, kes end kaitsedes olid roninud katustele ja puuriitadele, võeti kinni ja tapeti ära... Külast väljudes aeti elanikke taga põldudel, tappes neid, ja põldusid mööda kuni nende püha hiieni,

ja see püha hiis oli niisutatud nende verega... Tapetuid oli lahingukohal üle 500, kuid palju teisi oli tapetud põldudel, teedel ja teistes kohtades."

Omavahel lahus elavad Liivimaa suguharud ei suutnud hästi organiseeritud ordule vastu panna. Sattunud raskesse orjusse, pöördusid liivimaalased abipalvega Polotski vürstide poole. Polotski vürstid rahuldusid väikese panise võtmisega liivimaalastelt, seepärast nende valitsemine, võrreldes sakslaste omaga, oli kerge. Koos liivimaalastega nad püüdsid mitmel korral vallutajaid minema ajada, kuid rüütlid olid paremini relvastatud; neil olid kiviheite-masinad, mida venelased ei tundnud. Kõik Polotski vürstide väljaastumised nurjusid.

Alistanud liivimaalased, rüütlid hakkasid laiendama oma võimu ka Vene maadele. Väga tugevat vastupanu saksa rüütleile osutas Polotski vürstiriigi elanikkond. Riia piiskop oli üksvahe isegi sunnitud Polotski vürstidele panist maksma. Hulljulges võitluses iseseisvuse eest sai eriti kuulsaks üks Polotski väikevürstidest — Vjatško. Pärast seda kui tema oma linn oli sakslaste poolt ära võetud ja maha põletatud, jätkas ta kangelaslikku võitlust. 1224. a. tungisid rüütlid Vene linna Jurjevi kallale. Selles asus vürst Vjatško. Sakslased piirasid Jurjevit piiramismasinatega, veeretasid linna juurde puust piiramistorni ning õõnestasid müürialuseid. Kui osa müüri varises maha, siis nihutati murdekoha lähedale torn. Kuid sissepiiratud keeldusid visalt alla andmast. Kui sakslased asusid rünnakule, veeretasid ümberpiiratud läbi müürisse raiutud avause tuliseid rattaid ning süütasid torni. Kuid sakslased tungisid sama avause kaudu linna. Jurjev vallutati; algas veresaun. Sakslased piirasid linna ega lasknud kellelgi lahkuda elusalt. Hukkus ka vürst Vjatško. Sakslased nimetasid Jurjevi linna Dorpatiks (praegu Tartu).

Pärast piiskop Alberti surma said sakslased korduvalt lüüa. Suure kaotuse osaliseks said rüütlid katsel tungida Leedumaale. Mõõgavendade Ordu hakkas otsima liitlasi.

Teutooni Ordu. Liivimaaga kõrvuti tegutses teine saksa ordu. Nemani ja Visla vahel asetses leedu suguharu —

preislaste — maa. Sõjakad preislased tegid rüüstavaid sõjaretki naabruses asetsevaile Poola maadele. Poola feodaalid, võimetuina toime saama preislastega, pöördusid koostöö ettepanekuga saksa Teutooni Ordu poole. Teutooni Ordu oli asutatud XII saj. võitluseks muhameedlastega Palestiinas. Teutooni rüütlid nõustusid paavsti loal meeleldi üle minema preislaste maale. Preislased elasid väikeste suguharudena, kellede eesotsas seisid omaette vanemad. Nad ei osanud ühineda võitluseks rüütlitega. Sakslased seevastu astusid välja ühendatud distsiplineeritud jõuna. Väga ruttu vallutati Preisi vürstikeste linnakesed. „XIII saj. lõpuks," ütleb Marx, „oli õitsev maa muudetud kõrveks, külade ja haritud põldude asemele tekkisid metsad ja soomülkad, inimesed osalt tapeti, osalt viidi ära, osalt olid sunnitud välja rändama Leedusse."[1]

Rüütlid ehitasid preislaste maal losse ja linnu ning hakkasid Saksamaalt koloniste kohale meelitama. Teutooni Ordule tema sõjas preislastega appi tulnud sakslased said endile maa-alad ning ehitasid uued lossid. Seepärast preislaste maale suundusid ikka uued salgad saksa koloniste. Preislaste mitmekordsed vastuhakud suruti maha, sest et nende vahel puudus üksmeel.

1237. a. mõlemad ordud (Mõõgavendade ja Teutooni) ühinesid, et koos jätkata oma vallutusi.

Mõõgavendade ja Teutooni Ordu ühinemine tugevdas väga saksa rüütleid ning kujutas suurt hädaohtu Vene maadele. Novgorod ja Pihkva olid löögi all. Neil linnadel tuli läbi pidada raske võitlus ühel ajal mitte üksi sakslastega, vaid ka rootslastega. Novgorodlased ja pihkvalased päästsid XIII saj. Vene maad saksa ja rootsi feodaalide vallutamisest.

§ 23. Novgorodi ja Pihkva võitlus rootsi ja saksa feodaalidega.

Võit rootslaste üle Neeva jõel. Rootslased püüdsid juba ammu võtta endi alla jõeteed Soome lahest Novgorodimaale. See oleks andnud nende kätte kogu kaubanduse Ida-Euroopaga.

[1] Marxi ja Engelsi arhiiv, V j., 1938, lk. 344.

1240. aastal võtsid rootslased ette sõjakäigu krahv Birgeri juhtimisel, kes sel ajal valitses Rootsi kuningriiki. Kuid vaevalt said nad Neeva jõe suudmes maale astuda, kui nende kallale tungis Novgorodi sõjavägi. Selle eesotsas seisis Novgorodi vürst Aleksander Jaroslavitš. Ta oli oma aja silmapaistvamaid vürste, ajas tatari khaanidega ettevaatlikku ja tarka poliitikat ning pani Kuld-hordi valitsejaid end austama. Ta oli vapper ja osav väejuht. „Aina võites ta oli võitmatu", ütleb temast kaasaeglane. Tema juhtimisel toimus lahing rootslastega Neeva jõel. Novgorodlased võitlesid suure mehisusega. Üks neist, Gavrila Oleksitš, sõitis vaenlast taga ajades laevalautrit mööda ratsa vaenlase laevale; koos ratsuga vette paisatuna ta ujus kaldale ning sööstis uuesti lahingusse. Novgorodlane Miša oma seltsimeestega uputas kolm rootslaste sõjalaeva. Savva tungis Birgeri telgini ning raius maha posti, mis hoidis seda ülal; telgi äkiline allakukkumine võitlejate silma all innustas Vene väge. Birger sai täieliku kaotuse, oleks ise peaaegu surma saanud Aleksandri oda läbi ning põgenes laevade juurde. Novgorodlased jälitasid taganevaid vaenlasi. Selle võidu eest Aleksander sai hüüdnimeks Nevski.

Aleksander oli võimukas vürst ja sai aru, et sõja ajal on tarvis tugevat võimu. Kuid Novgorodi bojaarid püüdsid tema võimu piirata. Seepärast varsti pärast Neeva võitu läks ta nendega tülli ning sõitis Novgorodist ära.

Sakslased kasutasid Aleksandri äraolekut, vallutasid Irboska (linn, mis kuulus Pihkva valduste juurde) ning tungisid Pihkva alla. Bojaaride hulgas linnas oli äraandjaid. Rüütlite garnison võttis linna enda alla. Pärast seda tungisid sakslased Novgorodi maa-aladele ning ehitasid sinna Koporje kindluse. Nad mängisid peremeest 30 kilomeetri kaugusel Novgorodist.

Jäälahing. Selliseil asjaoludel saatsid novgorodlased uuesti saadikud Aleksandri järele. Aleksander saabus kohe Novgorodi ühes oma družiinaga ja abivägedega Suzdalist, asus sõjakäigule ja vallutas ning rüüstas Koporje kindluse. 1242. a. läks ta Pihkva alla, tappis maha saksa garnisoni ja vabastas

Jäälahing. *Laptevi kroonikakirjutaja.*

linna. Siis tungis ta Ordu maa-aladele. Temale tuli vastu tugev Saksa sõjavägi. Rüütlid kiitlesid: „Võtame vürst Aleksandri kätega kinni!“ Esimene eelvägede kokkupõrge ei kujunenud novgorodlaste kasuks. Aleksander võttis endale soodsa positsiooni Peipsi järvel. Siin järve jääl, 5. aprillil 1242 teostus lahing, mis on tuntud „Jäälahingu“ nime all. Sakslased astusid välja oma harilikus lahingukorras — „seana“, s. o. kiiluna. Kiilu teravikuks oli raskelt relvastatud ratsarüütlite salk. Nende järel tulid jalasõdurid, kes olid varustatud odade ja mõõkadega; tagalat ja tiibu kaitses ratsarüütlite salk. Lahing oli kroonikakirjutaja sõnade järgi „äge“, jää oli üle ujutatud verega. Novgorodlased ajasid rüütleid taga 7 kilomeetri kaugusele, tapsid maha 500 rüütlit ja võtsid vangi 50. Pärast seda lüüasaamist ruttasid sakslased rahu sõlmima. Nad loobusid Pihkvast ja kõigist oma vallutustest.

Jäälahing pani seisma saksa rüütlite sissetungimise meie maale ning päästis selle Liivimaa saatusest. Rüütlid olid Vene piirilt lõplikult tagasi paisatud. Selle võiduga oli peatatud saksa feodaalide liikumine Vene maade vastu.

Leedu suurvürstiriik.

§ 24. Leedu suurvürstiriigi tekkimine.

Majanduslike sidemete arenemisega üksikute piirkondade vahel algab Ida-Euroopas XIV saj. väikeste feodaalvalduste ühinemine mitmeks suuremaks feodaalriigiks. Selle protsessi kiirendamiseks mõjus kaasa vajadus kaitseda end välisvaenlaste vastu. Nii tekkis Leedu suurvürstiriik, mis ühendas enda alla mitte ainult väikesed leedu suguharud, vaid ka naabruses asetsevad slaavi vürstiriigid.

Leedu suguharude ühinemine. Juba XII saj. jätsid leedulased maha sugukondliku korra. Nad jagunesid üksikuiks suguharudeks, millede eesotsas seisid vürstikesed ehk kunigased, kes teiste suguharu-liikmete hulgas oma rikkusega silma paistsid. Kunigased olid koondanud endi kätte hulga kariloomi ja orje ning pidasid ülal rohkearvulisi väesalku. Kunigaste ja nende väesalkade asukohtadeks olid kindlustatud linnakesed, mis paiknesid metsapadrikuis. Saksa rüütlite poolt ähvardav hädaoht sundis killustunud leedu suguharusid ühinema.

XIII saj. keskel tõusis Leedu vürstikeste hulgast esile Mindaugas. Jõu ja kavalusega eemaldas ta teised vürstikesed ning koondas enda kätte võimu kogu Leedu üle. Ta võttis ära ka mõned piiriäärsed Vene maad. Tema riigi pealinnaks oli Vene linnake Novgorodok. Et saksa rüütleid enese poole meelitada, võttis Mindaugas silmakirjaks vastu ristiusu ning andis isegi osa Leedu maid Ordule. Selle eest andis paavst temale kuninga tiitli. Kui aga Mindaugas sai tugevaks, loobus ta ristiusust ja kuningatiitlist, tungis leedulastega Ordu valdustesse ning lõi neid lahingus tugevasti. Leedulased pühitsesid võitu vanaaegse

kombe järgi vangistatud rüütlite põletamisega oma jumalate auks. Mindaugas tungis oma sõjaväega preislaste maale, rüüstas seda ja naabermaa-alasid Poolas. Teostades Leedu ühendamist, äratas Mindaugas enese vastu vaenu teistes Leedu vürstikestes, kes tapsid ta ära.

Pärast Mindaugase surma jätkus tema alatud leedu suguharude ühendamine üheks riigiks. Põhituumaks, mille ümber kujunes see riik, oli leedulaste suguharu; nendega liitusid ka teised nendega suguluses seisvad suguharud, välja arvatud preislased, kes vallutati teutooni rüütlite poolt ja saksastati.

Leedu riik tugevnes eriti XIV saj. alguses, kui tema etteotsa tõusis Gediminas (1316—1341), kes võttis endale Leedu suurvürsti tiitli. Gediminasel oli juba hästi distsiplineeritud sõjavägi, kes asendas endisi korrapäratuid väehulki. Tema sõjaväed oskasid õigesti piirata linnu, vallutada kindlustusi rünnakuga ja tarvitada piiramismasinaid. Maa kaitseks ehitati lossid saksa eeskujul.

Leedu suurvürstid, olles ühendanud Leedu, hakkasid oma võimu levitama ka naabruses asetsevaile Vene maakondadele. Nende maakondade rahvas nägi liitumises Leeduga pääsemist tatari ikkest. Juba Mindaugase ajast sattus Polotsk sõltuvusse Leedust. Gediminase ajal võeti ära Vitebski, Minski ja mõned teised maad. Pärast Gediminast sai Leedu suurvürstiks tema poeg Olgierd (1341—1377). See oli vene kroonika väljenduse järgi „meelitaja", s. o. kaval ja salalik valitseja, kes oskas kasutada asjaolusid ning osavasti teostada oma kavatsusi. Tema ajal vallutasid leedulased Kiievi-, Tšernigov-Severskimaa ja suurema osa Volõõniamaast. Pärast Olgierdi juba liideti Leedu külge Smolenski vürstiriik. Nii tekkis suur ja tugev Leedu riik, mille koosseisu kuulus palju Vene maid. Tema pealinnaks oli Vilnius.

Niimoodi XV saj. Vene maad olid jagunenud kolmeks osaks: Kirde-Vene (Vladimir-Suzdalimaa kõigi tema koosseisu kuuluvate vürstiriikidega ja Novgorodiga) oli Kuld-hordi võimu all; Edela-Vene (Kiievi, Tšernigovi, Smolenski, Polotski ja Vladimir-

Volõõnia vürstiriik) oli läinud Leedu võimu alla. Mis puutub Galiitsia vürstiriiki, siis selle vallutas XIV saj. keskel Poola. XV sajandiks idaslaavlased kujundasid kolm suurt rahvast; igaühel neist oli oma keel. Slaavi suguharud, kes elasid Volga ja Oka vahel ning põhja pool Volgat, poliitilise keskkohaga Vladimiris, kujundasid suur-vene, või nagu meie teda nimetame, vene rahvuse; need, kes elasid Pripjati ja Väina jõe vahel ning sõltusid Leedust, moodustasid valge-vene rahvuse; Lõuna-Vene maades kujundus ukraina rahvus, keskusega Kiievis.

Leedu unioon Poolaga. Olgierdi järeltulijaks Leedu troonil oli tema poeg Jagailo (1377—1392). Tema ajal Leedu ühines naaberriigi Poolaga. Selleks mõjutas mõlemaid riike vajadus ühendada oma jõud võitluseks Teutooni Ordu vastu. Peale selle Jagailo lootis sel teel kõvendada oma võimu sisemaal. Poola panid, võimetud võitlema sakslastega, tegid Jagailole ettepaneku abielluda Poola kuninganna Jadvigaga ja ühendada Leedu Poolaga üheks riigiks. Liidu suuremaks tõhustamiseks pidi Jagailo pöörama oma alamad katoliku usku, mis oli valitsevaks usuks Poolas. 1385. a. sõlmiti Leedu ja Poola ühinemise (uniooni) leping. Jagailo sai nüüd ühtlasi nii Leedu suurvürstiks kui ka Poola kuningaks.

Aga unioon leidis vastuseismist leedulaste poolt, kes ei tahtnud kaotada oma iseseisvust. Jagailo onupoeg — auahne ja andekas Vitautas — tõstis ülestõusu, et saavutada Leedu iseseisvust. Jagailo mehitas tähtsamad linnad poola garnisonidega, kuid elanikud lõid poolakad maha. Vitautas hakkas end Leedu suurvürstiks nimetama (1392—1430). Kuid tema kohustus sidemeid Poolaga mitte katkestama ja alluma Jagailole.

Saksa rüütlite purustamine. Leedu ühinemine Poolaga oli välja kutsutud peamiselt saksa rüütlite poolt ähvardavast hädaohust. Alistanud preislaste maad, püüdsid teutooni rüütlid laiendada oma võimu ka ülejäänud Leedule. Nendele tuli Saksamaalt järjest abiks uusi saagi- ja maa-ahneid seiklejaid. XIV saj. vallutasid sakslased leedu suguharu žmuudi maad, milledele nad mitmel puhul varemgi olid kallale tunginud.

Žmuudid elasid Nemani alamjooksul preislaste naabruses. Rüütlite julmused ja väljapressimised kutsusid välja rea žmuudide meeleheitlikke ülestõuse. Žmuudid ilmusid hulkadena metsadest, ründasid vastehitatud losse, põletasid need maha, tapsid ja vangistasid garnisonid. Žmuudid pöördusid Vitautase ja teiste vürstide poole abi järele. „Kuulake meid, rõhutuid ja vaevatuid," kirjutasid nemad, „Ordu on viinud meid selleni, et meie peame kas hakkama kerjama või röövima, et elu sees hoida. Kõik maasaagi ja mesipuud on rüütlid meilt ära võtnud, ei lasta meil metsloomi tappa ega kalu püüda ega kaubelda naabritega. Igal aastal viiakse meie lapsi pantvangideks, meie rahvavanemad viidi Preisimaale, teised põletati tules kogu suguvõsaga. Meenutage, et meie oleme inimesed, aga mitte metsloomad." Sakslaste pealetungimine ähvardas iseseisvuse kaotamisega kogu Leedu suurvürstiriiki ja Vene naabervürstiriike. Sakslaste suhtes Vitautas pidas kahepoolset poliitikat: kord astus ta nendega rahulikul teel lepinguisse, kord toetas ülestõusnud žmuude. Kuid sakslaste poolt ähvardav hädaoht sundis Vitautast koos Jagailoga 1410. a. avalikult rüütlite vastu välja astuma. Ühendatud sõjaväe peajõu moodustasid vene, valge-vene ja ukraina väeüksused: Smolenski, Polotski, Kiievi jt. polgud. Kohtumine vaenlasega toimus 15. juulil Grünwaldi ja Tannenbergi küla vahel. Algul oli edu rüütlite poolel. Asja päästis Smolenski sõjameeste hulljulge vaprus. Sakslased said hirmsasti lüüa, nad kaotasid 40 000 surnutena ja 15 000 vangidena. Lahingus langes ka ordumeister ise. Grünwaldi võit, mis saavutati tänu Vene vägedele, pani seisma sakslaste tungi Itta. Sellest ajast alates Teutooni Ordu hakkab järk-järgult langema ja kaotab igasuguse sõjalise ning poliitilise tähtsuse. Üheaegselt sellega langeb ka Liivi Ordu tähtsus.

§ 25. Leedu suurvürstiriigi ühiskondlik kord.

Leedu feodaalid. Leedu suurvürstiriik oli feodaalriik. Selles valitsesid suurmaapidajad. Suurimaks neist oli suurvürst. Temale kuulusid laialdased

„hospodari" mõisad. Nendes mõisades elavad talupojad tegid teopäevi suurvürsti aedades, põldudel ja metsas ning maksid suurvürstile kruntrenti rahas ja loonuses. Suurvürsti maadel elutsevad talupojad jagunesid „liikuvaiks" (sõnast käima, liikuma), s. o. juriidiliselt vabadeks, kel oli õigus mõisast ära minna, ja „sunnismaisteks" talupoegadeks, pärisorjadeks. Viimaseid püüti äramineku puhul kinni ja toodi tagasi nagu jooksikuid. Peale talupoegade elasid suurvürsti mõisades suurvürsti vabad teenijad, kes teoorjuse ja kruntrendi maksmise asemel olid kohustatud ilmuma sõjateenistusse. Järk-järgult neist teenijaist kujunes välja väikemaaomanike seisus, mida hakati nimetama poola nimega „šlahta". Suurvürsti ja suurmaaomanike kõrval olid Leedu suurvürstiriigis veel teisedki feodaalid: vürstid, panid (suurnikud) ja kirik. Oma mõisades olid need feodaalid täieõiguslikud valitsejad. Enamik nende mõisades elavaist talupoegadest olid pärisorjad ning neil ei olnud õigust minna üle teiste maaomanikkude juurde. Suurfeodaalide maadel, nagu suurvürstigi juures, elasid vabad teenijad, kes olid kohustatud „sõjateenistust hobuse ja varustusega (s. o. täies relvastuses) teenima". Niiviisi Leedu suurvürstiriigi elanikkond, nii leedulased kui ka slaavlased, jagunes teravalt kaheks klassiks: feodaalmaaomanikeks ja nende poolt ekspluateeritavaiks talupoegadeks.

Oma talupoegade ja relvastatud sõjasulaste rohkuse tõttu olid leedu feodaalid väga võimsad. Leedu suurvürst pidi arvestama nende tahet. Tema juures oli eriline suurfeodaalidest koosnev nõukogu (nimetusega „panidraada"), kes otsustas koos temaga kõik riigi asjad. Tähtsaimatel juhtudel kõik suurimad feodaalid tulid kokku ühiseks koosolekuks (seimiks).

Linnad Leedu suurvürstiriigis. Läbi Leedu suurvürstiriigi kulgev Väina jõgi oli soodsaks teeks kaubavahetuses Baltimaadega. Seepärast Leedu suurvürstiriigis oli palju rikkaid kaubalinnu. Peale Vilniuse oli esikoht vanadel Vene linnadel: Polotskil, Minskil ja Berestjel. Eriti lõi õitsele Väina jõel asetsevate linnade kaubandus pärast Grünwaldi võitu, mis avas leedu kaupmeestele juurdepääsu Läänemerele. Leedu suurvürstid said kaubandusest suurt tulu. Seepärast nad püüdsid seda igapidi arendada. Selle eesmärgiga nad vabastasid suurte linnade kaupmeeskonna paljudest kohustustest ning andsid nendele omavalitsuse. Selline kord kindlustas tulude laekumise suurvürsti laekasse.

Valge-Vene, Ukraina ja Vene maad Leedu suurvürstiriigi koosseisus. Leedu suurvürstiriik oma rahvastiku koosseisu poolest jagunes leedu ja vene maadeks (valge-vene, ukraina ja päris-vene). Kultuursemad venelased osutasid tähelepandavat mõju leedulastele. Leedulaste hulgas hakkas levima õigeusk. Riiklikud dokumendid kirjutati vene keeles. „Vene õigus" aval-

das mõju Leedu õigusele. Pärast uniooni Poolaga olukord muutus. Ühinedes Poola omadega rõhusid Leedu panid vürstiriigi slaavi soost rahvast. Katoliku usu vastuvõtmisega leedu feodaalide poolt algas õigeusu ja vene rahvusliku kultuuri tagakiusamine. Õigeusklikud feodaalid kaotasid õiguse olla riiklikel ametikohtadel Leedu suurvürstiriigis ning neid ei lastud suurvürsti raadasse. Paljud neist hakkasid poolastuma ja katoliku usku siirduma, kuid rahvas hoidis kindlalt kinni emakeelest ja oma kultuurist. Seepärast kui Kirde-Venes tekkis Vene riik, siis mitte ainult Leedu võimu all olevad venelased, vaid ka valge-venelased ja ukrainlased hakkasid taotlema ühinemist neile sugulasliku vene rahvusega.

Vladimiri suurvürstiriik.

§ 26. Kirde-Vene vürstiriigid.

Feodaalne maavaldus XIV—XV sajandil. XIV saj. algas Kirde-Vene vürstiriikide ühinemine ühtseks Vene riigiks.

XIII—XIV saj. oli Kirde-Vene elanike peategevusalaks põllutöö. Tähtsad majapidamise abiallikad olid kalandus, jahipidamine ja metsmesindus. Mõnel pool toodeti ja puhastati maa-aluseist allikaist soola; see oli kaubaartikliks kauplemises naaberpiirkondadega. Majapidamine oli naturaalne, s. o. kõik esimese järgu tarbeained (toiduained, riided, puutooted) valmistati kodus. Kaubandus oli vähe arenenud. Turult osteti peamiselt sissetoodud kaupu, mida ei olnud oma majapidamises. Kaubanduse peaartikleiks olid välismaa kaubad, mis oma hinna poolest ei olnud kättesaadavad laiadele rahvamassidele ning mida ostsid ainult feodaalid. Väheviljakad maakonnad ostsid vilja nendest maadest, kus selles oli ülejääki. Mõnes kohas sulatati soomaaki; raud ja selle saadused läksid osaliselt ka müügile. Sellega piirdusid kaubanduslikud suhted maakondade vahel. Kaubanduse nõrga arengu tõttu oli raha vähe liikvel.

XIV saj. kuulus suurem osa maad feodaalidele — ilmalikele ja vaimulikele: vürstidele, nende bojaaridele ja teenijaile, kloostreile ja teistele kirikuasutistele. Maid, mis kuulusid feodaalidele pärisomandusena, nimetati pärusmaiks, sest et need võisid päranduseena isalt pojale üle minna.

Feodaalid olid oma pärusmaades väikesiks ainuvalitsejaiks. Neil oli õigus mõista kohut kõigi nende maa-alal elavate üle, võisid karistada neid ihunuhtlusega ning isegi võtsid endile õiguse oma alamaid surmaga karistada. Nad kogusid oma pärusmaa elanikelt andameid ja võtsid makse. Kohalik vürst ei võinud segada end feodaali korraldustesse, ei võinud saata tema juurde

kedagi „ei millegi pärast" — ei oma kohtunikke ega panise kogujaid. Bojaarid ja teised feodaalid jagasid oma teenijaile maatükke „mõisadeks", s. o. kasutamiseks, sõjaväelise teenistuse eest. Sõjasulased olid feodaalidele vajalikud nii sõja puhuks kui ka pärusmaade elanike sõnakuulmises hoidmiseks.

Feodaalid püüdsid alatasa suurendada oma pärusmaid vabade talupoegade arvel. Eriti agaralt tegutsesid selles suhtes kloostrid.

Kloostrid tekkisid harilikult kõrvalistes väheasustatud maakohtades. Mungad meelitasid siia talupoegi ning nende kätega raiusid maha metsad ning lõid põllumaid. Kloostrid koloniseerisid laialdased asustamata maa-alad, soodustades maa majanduslikku arenemist. Selles seisnes tol ajal kloostrite positiivne tähtsus. Kuid kloostrite asundamistegevusega kaasnes nende talupoegade-kolonistide julm ekspluateerimine, kes asusid kloostri maadele. Kui kloostri pärusmaa naabruses leidus vabu talupoegi, siis mungad püüdsid vägivallaga võtta nende maad kloostrile, neid endid aga sunniti töötama kloostri kasuks.

Rikkad ja perekad kloostrid omandasid suure poliitilise tähtsuse. Moskva naabruses asutati XIV saj. munk Sergi Radonežski poolt Troitski klooster (kus praegu on Zagorski linn). See esialgu vaene, kõrvalises metsakolkas asetsev klooster sai Kirde-Vene kloostreist kõige rikkamaks.

Talupojad XIV—XV sajandil. Kõik tööd feodaali majapidamises tegid talupojad, kes elasid tema maa-alal. Nad ehitasid härrasmõisasse häärberid, piirasid õue püsttaraga, kaevasid tiigid, kündsid põllud, külvasid, lõikasid ja vedasid rukki härraste mõisa, niitsid heina, küpsetasid leivad, pruulisid õlle, ketrasid linu, mida jagas maaomanik nendele kätte, tegid „tõkked" (püstaiad) jõkke kalapüügi jaoks, küttisid haarangutega karusid, rebaseid, põtru jne. Sellised olid tol ajal mitmesugused teoorjuse, s. o. härra kasuks tehtavad tööd.

Peale teoorjuse maksti kruntrenti: suurtel pühadel talupojad tõid härrale, „mis kellelgi käes oli" — mune, juustu, küpsetatud leiba, kogu küla poolt toodi lehm või mitu oinast. Mõnikord

teoorjus asendus täielikult kindlaksmääratud kruntrendiga — rukki ja kaeraga. Kui omanik sõitis külla, siis talupojad pidid toitma teda ja kogu ta saatjaskonda, andma „küllalt õlut, leiba ja jooke, küllalt kala- ja lihatoitu ja hobuseile küllalt kaeru ning heina". Kõik need mitmekesised ja rasked kohustused pidid talumehed täitma nurisemata, sest feodaal oli selle maa peremees, millel nad elasid.

Viljatoomine kloostrisse.
Sergi Radonežski elulugu.

Feodaali omavoli alt ära minna oli raske. Ära minnes kaotas talupoeg kogu oma varanduse. Peale selle leppisid maaomanikud omavahel kokku, et oma isandate juurest põgenenud talupoegi vastu ei võetaks. Sageli maaomanikud hoidsid isegi vägisi talupoegi paigal. Kui talupojal siiski õnnestus ära minna, siis ta langes samasugusesse orjusse teise maaomaniku juures.

Talupojad elasid eraldi asetsevate kahe-kolmepereliste küladena. Ühineda ühiseks väljaastumiseks oli neil raske. Üksikud vastuhakukatsed summutati kergesti.

Maad, mis ei kuulunud feodaalidele, olid asustatud vabade talupoegadega. Need talupojad moodustasid kogukonnad või, nagu siis öeldi, vallad. Igal talupojal, kes kuulus valda, oli oma tükk künni- ja heinamaad, kuid metsad ja teised tagamaad olid kogu valla ühisomanduseks. Kuid ka need näiliselt vabad talupojad olid tegelikult feodaalses sõltuvuses vürstist. Nad pidid temale mitte ainult panist maksma, vaid tegema ka kõiksugu teoorjuse töid: hoidma vürsti hobuseid, niitma heina, aitama vürsti jahimehi ja kalureid, toitma mitte ainult vürsti teenijaid, vaid ka tema koeri ja jahilinde (sookoleid). Vallatalupoegi nimetati „mustadeks", see on kohustatuiks maksma andameid.

Linnad XIV—XV sajandil. Naturaalmajanduse ajastul ei võinud käsitöö ja kaubandus linnades laialt areneda. Väliskaubanduse hoidsid enda käes piiriäärsed linnad: Novgorod ja Pihkva. Teistes suurtes linnades, nagu Moskva ja Tver, olid väikesed grupid suurkaupmehi, kes rikastusid välismaa kalevite ja teiste hinnaliste kaupade kokkuostu ja edasimüümisega. Kohalikud turukesed olid omavahel nõrgalt seotud. Kuid aegamööda hakkasid majanduslikud sidemed välja kujunema. XIV saj. lõpul oli Moskva juba tähtis kaubalinn.

Jagunemine osastisriikideks. XIV saj. alguses Kirde-Vene jagunes mitmeks suureks vürstiriigiks. Kõige suuremad neist olid Tveri, Moskva, Rjazani ja natuke hiljem ka Nižni-Novgorodi vürstiriik. Igaühes neist vürstiriikidest oli kindlustanud end valitsejaks üksik vürstiperekond Vsevolod Suurpesa järeltulijaist.

Kaubandus-rahanduslike suhete nõrga arenemise juures ei olnud eri vürstiriiki kuuluvate maakondade vahel veel tihedat majanduslikku sidet. Seepärast nende vahel ei saanud kujuneda ka tugevat poliitilist sidet. Iga suur vürstiriik jagunes osastisriikideks, s. t. väikesteks valdusteks, mis kuulusid vürstiperekonna üksikuile liikmeile. Osastisriigid läksid pärimise teel isadelt poegadele üle.

Selle järgi, kuidas suurenesid vürstiperekonnad, suurenes osastisriikide arv, osastised ise aga jäid väiksemaks. Iga vürst

püüdis suurendada oma osastisriiki naabri arvel. Maade ja linnade pärast käisid vürstide vahel lakkamatud sõjad.

Vanim perekonnaliige — isa või vanim vend — kandis suurvürsti tiitlit ning loeti peavürstiks. Kuid tegelikult tema võim perekonna nooremate liikmete üle oli väga nõrk. Osastisvürstid, nagu nimetati nooremaid vürste, olid oma valdustes täiesti rippumatud. „Sina tunne oma pärusmaad, mina oma," lepiti kokku suurvürsti ja osastisvürstide vahel. Osastisvürst pidas oma osastises ise kohut ja kogus ise panist. Ainult välispoliitikas osastisvürst pidi olema „üksmeelne" suurvürstiga ning ilmuma oma sõjaväega sõja korral temale abiks.

Üksiku vürstiriigi valitsemine oli lihtne. Vürstiriigid ei olnud suured. Nii XIII sajandi lõpul Moskva vürstiriigi piirides peale Moskva ei olnud rohkem kui kolm väikest linna. Oli vürstiriike, mis koosnesid ainuüksi ühest linnakesest ja selle ümber asuvast külakonnast. Ühel kaasaegsel pildikesel on kujutatud pisitillukese Zaoserski vürstiriigi pealinn — vürsti mõis kirikuga ja küla seal juures. Iga vürst juhtis ise nii riigi asju kui ka oma majapidamist. Vürsti sõjavägi koosnes bojaaridest ja vürsti „vabadest teenijatest". Suurvürsti sõjaväe juurde liitusid osastisvürstide või nende bojaaride väed. Jalaväeks oli linna- ja külaelanikest koosnev malev.

Tähtsaimais küsimustes pidas vürst nõu bojaaridega. Seesugust nõupidamist nimetati „bojaaride duumaks".

Vürsti majapidamise eriharude juhtimine usaldati üksikuile bojaaridele. Üksikute maakondade valitsemiseks nimetas vürst asevalitsejaid. Asevalitsejad ei saanud rahalist palka, kuid nad võtsid osa tuludest endale ning nad „toideti" maakonna rahva kulul, s. t. said toiduained natuuras. Seesugust valitsemissüsteemi nimetati „söötmiseks".

Vladimiri suurvürstiriik. Rohkearvulised vürstiriigid, milledeks jagunes Kirde-Vene, olid hoopis üksteisest eraldunud. Alatine hädaoht Kuld-hordi ja Leedu suurvürstiriigi poolt sundis Vene vürstiriikide rahvast ühinema ühiseks võitluseks vaenlastega. Keskkohaks, mille ümber algas Vene vürstiriikide ühine-

mine, sai Vladimiri suurvürstiriik. Üht Vene vürstide hulgast Kuld-hordi khaan nimetas vana kombe järgi „Vladimiri ja kogu Vene suurvürstiks", ülemaks kõigist teistest, ning andis temale „jarlõki" suurvürstina valitsemiseks. Vürst, kes sai selle tiitli, liitis ajutiselt oma valduste juurde Vladimiri linna ja seda ümbritsevad maad.

Kaitsevajadus tatarlaste vastu soodustas Vladimiri suurvürsti võimu tugevnemist; tema juhtimisel tekkis vürstide liit. Liitlased kohustusid aitama üksteist tatarlaste ja teiste väliste vaenlaste vastu. Peale selle liitlased seadsid oma valdustes sisse ühesuurused tollimaksud. See andis tunnistust sellest, et juba XIV saj. hakkas feodaalvürstiriikide majanduslik eraldumine nõrgenema ning see asjaolu kergendas nende ühinemise võimalust.

§ 27. Novgorod ja Pihkva XIV—XV sajandil.

Novgorod, Marxi väljenduse järgi „Põhja-Venemaal valitsev vene peavabariik", evis erilise seisukoha Vladimiri suurvürstiriigi suhtes. Alates XIII saj. lõpust Novgorod ei valinud enam ise omi vürste. Novgorodi vürstiks loeti Vladimiri suurvürst. Asudes valitsema Novgorodi üle pidi suurvürst vana kombe kohaselt „suudlema risti" (s. t. andma vande), et ta peab kinni kõigist Novgorodi õigustest. Suurvürsti kohustused võeti kokku erilises lepingukirjas. Suurvürst ise sõitis harva Novgorodi, saatis aga sinna asevalitsejaid. Tegelikult valitsesid Novgorodi üle valitud possaadnikud ja tuhatnikud Novgorodi bojaaride hulgast.

Sel ajal omandas Novgorod üha enam aristokraatliku vabariigi iseloomu. Selle vabariigi peaks oli Novgorodi suurim feodaal — vetše poolt valitud ülempiiskop. Novgorodi ülempiiskopile kuulusid laialdased maavaldused; tal oli oma sõjavägi. Ilma ülempiiskopi nõusolekuta ei tehtud Novgorodis midagi; tema pidas läbirääkimisi välismaade saadikutega. Ülempiiskop toetas kõigi temale kättesaadavate abinõudega bojaaride võimu ja tähtsust Novgorodis.

Vetšel ajasid asju endiselt bojaarid. Kõik asjad vaadati ette-

valmistavalt läbi tähtsaimate bojaaride nõukogus, mis kogunes kokku ülempiiskopi eesistumisel. Kõrvuti bojaaridega evisid XIV — XV sajandil Novgorodis suurt tähtsust ka rikkad kaupmehed, kes rikastusid kauplemisest Hansaga ja Vene maadega. Novgorodi kaupmehed olid vahendajaiks bojaaride ja saksa kaupmeeste vahel, kelledele nad müüsid edasi bojaaridelt kokkuostetud põllumajanduslikke saadusi ja jahi- ning sõjasaaki. Seepärast rikkad kaupmehed harilikult toetasid bojaare.

Bojaaride võim suurenes selle järgi, kuidas kasvas nende rikkus. See rikkus rajanes Novgorodi elanikkonna alamkihtide ekspluateerimisele. Seepärast Novgorodis käis äge klassivõitlus. 1418. a. puhkes Novgorodis ülestõus, mis oli välja kutsutud bojaaride-liigkasuvõtjate rõhumistest. Selliseks liigkasuvõtjaks oli nähtavasti bojaar Daniel Ivanovitš Božin. Keegi Stepanko haaras ta tänaval kinni ning tõstis hädakisa: „Härrased, aidake mind selle kurjategija vastu!" Kogunes rahvahulk. Bojaar lohistati Volhovi sillale ja visati jõkke, kuid juhuslikult ta pääses eluga. Vaevalt surmast pääsenud, püüdis ta Stepanko kinni ja hakkas teda piinama. Siis hakati helistama vetše kella Kauba poolel. Rahvahulk tungis tänavale, kus elas Božin, riisus paljaks tema maja ning suundus rüüstama teiste bojaaride maju, öeldes: „Nemad on meie vaenlased." Rüüstati ka bojaaride viljaaidad. Bojaarid Sofia poolel relvastusid ning lõid pealetungijad tagasi. Mõlemalt poolt jooksis rahvas Volhovi sillale täies relvastuses nagu lahingusse; oli juba surmasaanuidki nagu sõjas. Kuid asjasse segas end Novgorodi ülempiiskop ning ruttas vaimulikkude saatel lahingupaigale. Kui Novgorodi suurimaid feodaale oli ülempiiskop huvitatud ülestõusu kõige kiiremast lõpetamisest. Tema väljaastumine päästis bojaare täielikust purustamisest.

XIV saj. keskel eraldus Pihkva lõplikult Novgorodist. Pihkvalased valisid vetšel ise oma possaadnikud Pihkva bojaaride hulgast. Ka siin, nagu Novgorodiski, käis äge klassivõitlus. Nagu Novgorod, nii ka Pihkva allus Vladimiri suurvürstile, kes saatis sinna oma asevalitsejaid.

Moskva tõus.

§ 28. Moskva vürstiriigi tugevnemine.

Moskva ja Tver XIV sajandi algul. XIV saj. esimesel veerandil puhkes kahe Kirde-Vene tugevaima vürstiriigi — Tveri ja Moskva — vahel äge võitlus Vladimiri suurvürstivõimu pärast. Neil vürstiriigel mõlemail oli kasulik geograafiline asend. Nad langesid vähem tatarlaste kallaletungide ohvriks, sest olid kagu poolt varjatud teiste vürstiriikidega; mõlemaisse neisse vürstiriigesse valgus kokku laastatud piirkondade elanikke. Seepärast nii Tveri kui ka Moskva vürstiriigis tootvate jõudude kasvamine teostus kiiremini kui teistes Kirde-Vene piirkondades.

Tver asetses Tvertsa harujõe suudme lähedal Volga jõel ning hoidis enda käes kogu kaubavedu Novgorodist Volgale, sest et Novgorodi kaupmehed sõitsid Kirde-Venesse Tvertsa jõe kaudu. Volga jõge mööda käis ka Tveri kaupmeeste kauplemine idamaadega.

Moskva asetses Oka harul — Moskva jõel. Läbi Moskva vürstiriigi kulges otsetee Volga ülemjooksult Okale. Oka jõelt võis edasi minna Doni jõe ülemjooksule ning mööda Doni võis laskuda Aasovi ja Mustale merele ja sõita Krimmi kauplema Itaalia kaubanduslikkude kolooniatega, mis sel ajal sinna tekkisid.

Moskva eeliseks oli tema keskne asukoht keset muid Kirde-Vene vürstiriike. See asukoht kindlustas talle julgeoleku mitte üksi tatarlaste, vaid ka Leedu ja sakslaste suhtes. See tegi Moskvale kergemaks kõigi Kirde-Vene killustunud vürstiriikide ühendamise.

Moskva sai eri vürstiriigi pealinnaks alles XIII saj. lõpul. Sel ajal oli Moskva vürstiriik alles üsna väike. Tema piiresse kuulus peale Moskva kaks linna — Ruza ja Zvenigorod. Moskva vürst Daniel (Aleksander Nevski poeg) vallutas 1301. aastal

Kolomna linna Moskva jõe suubumiskohal Okasse. 1302. a. omandas ta päranduse teel naabruses asetseva Perejaslavli vürstiriigi ning see tugevdas Moskvat väga. Kuid Tver oli algul ikkagi tugevam. Tveri suurvürst Mihhail Jaroslavitš sai XIV saj. algul tatarlastelt jarlõki valitsemiseks Vladimiri suurvürstina.

Tatarlased püüdsid igal viisil nõrgendada Vene vürstiriike ega lubanud ühel vürstil tugevneda teise arvel. Tol ajal Kuldhordis valitsev Uzbek oli võimsamaid khaane pärast Batud, kuid temagi kartis Vladimiri suurvürstiriigi tugevnemist. Seepärast ta toetas Mihhaili vastu Moskva vürsti Jüri Danilovitši (1303—1325). Khaan andis oma õe Jürile naiseks ning andis talle tatari sõjaväe sõdimiseks Tveri suurvürstiga. Hoolimata tatarlaste abist sai Jüri tugevasti lüüa. Vangi langes isegi ta naine, Uzbeki õde. Ta suri vangis. Jüri kasutas seda ning süüdistas Mihhaili khaani ees, nagu oleks see tema mürgitanud, ta saavutas surmaotsuse ning sai soovitud jarlõki suurvürstina valitsemiseks, kuid varsti langes ta ise ühe Mihhaili poja läbi. Uzbek karistas Jüri tapjat surmaga, kuid suurvürstitiitli andis ikkagi Mihhaili teisele pojale — vürst Aleksander Mihhailovitšile.

Ivan Danilovitš Kalita. Moskvas järgnes Jürile tema vend Ivan Danilovitš (1325—1341), keda nimetati tema rikkuse pärast Kalitaks, s. t. rahakotiks. Ivan Kalita oli kaval ja osav valitseja. Tema ei valinud abinõusid oma tahte teostamiseks. Suurt toetust andis talle kirik, kelle huvides oli feodaalse killunemise kaotamine. Tugev riik pidi kaitsema kiriku õigusi tema poolt anastatud maadele ja tema poolt orjastatud talupoegadele. Vene metropoliidid ei elanud sel ajal enam tatarlaste poolt rüüstatud Kiievis, vaid Vladimiris. Jüri Danilovitš ja Ivan Kalita oskasid meelitada metropoliit Peetri enda poole. Ta kolis Vladimirist Moskvasse ning sest ajast sai Moskva kõigi järgnevate metropoliitide asukohaks. Metropoliidi näol sai Moskva vürst endale mõjuvõimsa liitlase. Kirik kasutas kogu oma usulist mõju Moskva vürstide tugevdamiseks. Ähvardades kirikuvandega võis metropoliit sundida naabervürste alistuma Moskva tahtele. Peale selle olid kirikul laialdased

asustatud maad ning ta võis aidata Moskva vürste nii raha kui ka sõjalise jõuga.

Meelitades enda poole kirikut Ivan Kalita samal ajal ei säästnud kogutud rikkusi khaani, tema naiste ja lähikondlaste enda poole võitmiseks. Nii ta lõi endale Hordis tugeva toetajaskonna. Varsti kujunes temale juhus võtta tatarlaste abiga endale suurvürstiau. 1327. a. sõitis Tveri khaani saadik Tšolkhaan (Štšelkan, nagu teda nimetavad vene rahvalaulud) suure tatari sõjaväesalgaga. Tatarlased hakkasid linna riisuma, kuid tverlased tõusid üles. Suurvürst Aleksander ise astus ülestõusnute eteotsa. Tšolkhaan ja tatarlased tapeti maha. Ivan Kalita ruttas Hordi ja pakkus khaanile oma abi, et karistada ülestõusnuid. Suure tatarlaste sõjaväega tungis Kalita Tveri vürstiriigi piiresse ning rüüstas seda hirmsasti. Suurvürst Aleksander Mihhailovitš läks varju Pihkvasse. Metropoliit Theognost ähvardas pihkvalasi kirikust väljaheitmisega (kirikuvandega), kui nad ei anna välja suurvürsti, ning see põgenes Leetu. Pärastpoole Aleksander tuli tagasi Tveri ning oskas saavutada khaanilt andestust, kuid hiljem siiski kutsus khaan tema Ivan Kalita nõuande järgi Hordi ja käskis ära tappa.

Moskva vürst saavutas oma eesmärgi. Pärast Tveri rahustamist 1328. a. sai ta Vladimiri suurvürsti tiitli. Khaan andis temale õiguse koguda tatarlaste panist kogu Venemaalt ja tuua seda ise Hordi. Seetõttu tõusis tugevasti Ivan Kalita tähtsus teiste Vene vürstide hulgas, tal oli nende üle mõnesugune võim. Teisest küljest sai ta tatarlaste suhtes iseseisvamaks. Osa panisest hoidis ta endale ning rikastus sel moel. Ivan Kalita laiendas tunduvalt oma valdusi naabervürstide arvel. Püsivalt, põlgamata ühtegi abinõu ümardas ta oma riigi piire, kustpoolt ostes, kustpoolt jõuga võttes. Oma võimu tugevdamiseks kasutas ta osavasti ära tatarlased. Ivan Kalita — Marxi sõnade järgi — muutis khaani tööriistaks, kelle abil sai lahti kõige kardetavamaist võistlejaist ning kõrvaldas teelt igasugused võimuhaaramise takistused. Ta ei vallutanud osastisriike, kuid märkamatult pööras oma kasuks vallutajate-tatarlaste õigused.

Surres Ivan Kalita jättis maha juba üsna suure vürstiriigi. Tema vend Jüri ja ta ise lisasid isalt päritud valdustele Možaiski ja veel mitu teist linna. Nüüd kuulus kogu Moskva jõgi Kolomnast kuni Možaiskini Moskva vürstidele. Nii hakkas kogunema tulevase Vene riigi territoorium.

Ivan Kalita oli niivõrd tugev, et suutis luua teatud korra oma vürstiriigis. Kroonikakirjutaja kinnitab, et tema ajal „algas suur vaikus üle kogu Venemaa ning tatarlased lakkasid temaga sõdimast". Ka siseriigis sai julgeolek kindlamaks ning vähenesid mõrvamised.

§ 29. Võitluse algus tatarlastega.

Dimitri Donskoi. Pärast Ivan Kalita surma jätkus Moskva riigi tugevnemine. Vladimiri suurvürstiriik jäi alatiseks Ivan Kalita järeltulijate kätte. Ainult 1359. a., kui suri ta teine poeg Ivan II ning Moskva troon läks üle viimase alaealisele pojale Dimitri Ivanovitšile (1359—1389), katsusid naabervürstid alaealiselt Moskva vürstilt suurvürstitiitlit ära võtta. Kuid Moskva bojaarid saavutasid Hordis oma vürstile kinnitamise suurvürstiks, panid poisikese Dimitri hobuse selga ning astusid välja sõjakäigule tema võistleja — Suzdali vürsti vastu. Võit jäi Moskvale ning Dimitri sai Vladimiri endale.

Dimitri ajal Moskva vürstiriik saavutas suure võimsuse. Ta kindlustas tugevasti oma pealinna Moskvat, piirates selle kivimüüridega endiste puumüüride asemel. Energiliselt püüdis Dimitri alistada enesele muid vürstiriike ning „tõi kõik Vene vürstid oma tahte alla". Temal tuli pidada pikemat sõda naabruses asetsevate Tveri, Rjazani ja Nižni-Novgorodi vürstiriigiga. Dimitri vaenlased otsisid abi Leedu suurvürsti Olgierdi juurest. Olgierd tungiski Moskvani, kuid kivimüürid tegid selle võitmatuks. Suurt kaasabi osutasid Dimitrile tema vasallid, bojaarid ja vaimulikud, eriti metropoliit Aleksei.

Võtšegda komide maa külgeliitmine. Dimitri hakkas laiendama oma võimu ka mittevene rahvastega asustatud maadele.

Uuralimaal Dvina harul Võtšegda jõel ja Kama jõe ülemjooksul elasid sürjanid (komid) ning nende hõimud permlased. Nende maa oli kaetud metsadega, mis olid rikkad karusnahaloomade poolest. Komid olid osavad kütid. Nad elasid suguharudena, kelle eesotsas seisid väikevürstid. Komid olid paganad. Nende hulgas oli levinud pühade puude kultus, mille okste külge riputati loomanahakesi ja muid ohvriande. Samasugused ohvriannid täitsid pühakodasid — onnikesi, milles hoiti jämedalt väljatöötatud jumalakujusid. Vene kaupmehed käisid juba ammustel aegadel Komimaal karusnahkade järel. Vürst Dimitri toetusel üks munk, nimega Stefan, asus komisid ristiusku pöörama. Stefan hävitas paganlikud pühakojad, raius maha eriti austatava püha kase ning ehitas selle asemele kiriku. Ta leiutas sürjanite tähestiku ning tõlkis komi-sürjani keelde jumalateenistuse raamatud. Kuid see katse komi-sürjani kirjanduse loomiseks ei leidnud toetust harimata Moskva vaimulikkonna poolt. Ristiusu vastuvõtmine ähvardas komisid orjastamisega. Piiskopina nende maale määratud Stefan ehitas Võmi jõe Võtšegda jõkke suubumise kohale kindlustatud linnakese. Ümbruskonna maad ja kalapüügikohad võeti elanikelt ära ning kuulutati piiskopi omaks. Piiskop sai nagu ainuvalitsejaks kogu maa üle ning elanikkond sattus feodaalsõltuvusse temast. Koos ristiusuga levitas piiskop ka Moskva suurvürsti võimu. Moskva maksunõudjad käisid Võtšegdal ning koorisid kohaliku rahva paljaks.

Kulikovo lahing. Dimitri ajal sai Moskva suurvürstiriik nii tugevaks, et astus võitlusse tatarlastega. Selle juures Dimitri leidis toetust kogu vene rahva poolt. Sel ajal kui Moskva tugevnes, aina süvenes Kuld-hordis feodaalne killunemine. Kuldhordi riigi üksikuis osades kerkisid esile iseseisvad khaanid, kes võitlesid omavahel võimu pärast. Suurima võimu poolest kerkis tatari khaanide hulgast esile vürst (musttuhatnik) Mamai, kes valitses Hordi suurema osa üle.

1378. a. Mamai poolt saadetud tatarlaste sõjavägi tungis Rjazani maale, et minna Moskvasse, kuid sai Vože jõel kõvasti lüüa. Siis Mamai astus liitu Leedu suurvürsti Jagailoga. Suure

sõjaväega astus Mamai välja sõjakäigule. Rjazani suurvürst sõlmis liidu Mamaiga, lootes tema kaasabil hävitada Moskvat. Dimitri omalt poolt kogus 150 000-mehelise sõjaväe. Tema lipu

Kulikovo lahing. *Sergi Radonežski elulugu.*

all astus välja suur arv Vene vürste. Liitusid isegi kaks Leedu vürsti, Olgierdi pojad. Nende vägedega Dimitri ületas Oka jõe ning läks Donini. Siin ta kutsus kokku sõjanõukogu. Puhkesid

vaidlused. Ühed ütlesid: „Mine, vürst, üle Doni!“ Aga teised vaidlesid vastu: „Ära mine, sest vaenlasi on palju!“ Dimitri nõustus julgemate arvamisega. Sõjaväed läksid üle Doni jõe. 8. septembril 1380. a. suurel Kulikovo väljal, Neprjadva jõe suudmes, toimus otsustav lahing. Välja ümbritsevail künkail seisid venelased ja tatarlased. Niipea kui hommikune udu haihtus, laskusid ühed kui ka teised Kulikovo väljale. Vaimustades sõjaväge pöördus Dimitri mitte ainult vürstide ja bojaaride poole, vaid ka „nooremate (mitteaadlikkude) inimeste, talurahva poegade poole väikesest suureni“, kelledest koosnes tema sõjaväe peamine osa. Algas lahing. Veri voolas mitme versta ulatuses, hobused ei saanud astuda laipadel, sõjamehed hukkusid kapjade all, lämbudes tunglemisest. Esmalt võit kaldus tatarlastele. Kuid Vene vägedest seisis varitsussalk Dimitri onupoja Serpuhhovi vürsti Vladimir Andrejevitši ja väepealiku Volõõnia-Bobroki juhtimisel. Varitsussalk kippus lahingusse, öeldes: „Kas kaua peame siin seisma? Mis abi meist on?“ Kuid Bobrok peatas sõjamehi, sest et tuul puhus venelastele näkku. Kui tuul muutus, siis ta ütles: „Nüüd on aeg!“ Varitsusvägi sööstis lahingusse. Värskete vägede ilmumine tatarlaste selja taha otsustaval hetkel otsustas lahingu lõpu venelaste kasuks. Tatarlased hakkasid põgenema. Venelased jälitasid neid ja võtsid ära tatarlaste laagri. Võidu eest Kulikovo väljal sai Dimitri hüüdnimeks Donskoi.

Varsti langes Mamai võitluses uue khaani Tohtamõšiga. Võitnud Mamai, tungis Tohtamõš 1382. a. äkki Moskva peale. Ootamatusest rabatud, sõitis Dimitri põhja poole sõjaväge koguma. Tema järel tahtsid ka bojaarid põgeneda linnast. Siis puhkes Moskvas ülestõus. Moskvalased panid väravaile valve ega lasknud kedagi Kremlist välja peale suurvürstinna ja metropoliidi. Kui tatarlased katsetasid võtta Kremlit rünnakuga, kallasid moskvalased neid üle keeva veega, pildusid kividega ning tulistasid tulirelvadest. Tohtamõš ei suutnud Moskvat ära võtta. Pärast kolmepäevast lahingut astusid tatarlased läbirääkimistesse ning said pettuse teel Moskva kätte, olles vandega

tõotanud, et nad ei puuduta linna. Vaevalt olid linnaväravad avatud, kui tatarlased tungisid Kremli, tapsid maha tema kaitsejad, rüüstasid linna paljaks ja panid põlema. Pärast seda ebaõnnestumist pidi Dimitri endisel viisil tatarlastele panist maksma.

Nii siis Kulikovo lahing veel ei vabastanud Kirde-Venet tatari ikkest, kuid selle tähtsus oli siiski suur; ta näitas, et on võimalik purustada tatarlasi vene rahva üksmeele ja jõudude liitumise puhul. Rahvusliku iseseisvuse eest võitlemise keskuseks sai Moskva. Kulikovo lahing näitas, et Ida-Euroopas „... riigikaitse huvid türklaste, mongolite ja teiste Idamaa rahvaste pealetungi vastu nõudsid viivitamata kiiret tsentraliseeritud riikide asutamist, mis oleksid suutelised peatama pealetungi survet“[1].

§ 30. Feodaalne võitlus XV sajandi esimesel poolel.

Nižni-Novgorodi vürstiriigi külgeliitmine. Dimitri Donskoi poja — suurvürst Vassili I Dimitrijevitši (1389—1425) — ajal liideti Moskva külge Nižni-Novgorodi vürstiriik. Vassili Dimitrijevitš ostis khaanilt jarlõki selle vürstiriigi peale. Kuid Nižni-Novgorodi saatust ei otsustanud khaani jarlõk, vaid Nižni-Novgorodi feodaalid, kellele oli kasulikum teenida võimsamat Moskva suurvürsti. Niipea kui Moskva väed jõudsid Nižni-Novgorodi alla, teatasid Nižni-Novgorodi bojaarid oma vürstile: „Härra vürst, ära looda meie peale, meie ei ole enam sinu omad ega sinu poolt, vaid sinu vastu.“ Nižni-Novgorodi vürst võeti kinni ja saadeti vangi. Koos Nižni-Novgorodiga liideti ka mordvalastega asustatud maad Oka jõel.

Suurvürsti võit osastisvürstide üle Moskva vürstiriigis. Vassili Dimitrijevitš jättis oma pojale suurvürst Vassili Vassiljevitšile (1425—1462) suure ja tugeva vürstiriigi, mis oma ulatuse ja materiaalsete ressursside rikkuse poolest ületas niivõrd kõik ülejäänud vürstiriigid, et võitlusest temaga ei võinud olla juttugi.

[1] Stalin, Marksism ja rahvuslik-koloniaalne küsimus, 1939, lk. 97.

Nüüd jäi üle veel kaotada feodaalne killunemine Moskva vürstiriigi enese piirides. Vassili Vassiljevitši valitsemine on tähistatud veriste tülidega Moskva vürstiperekonnas. Tema onu, osastisvürst Jüri Dimitrijevitš, astus tema võistlejaks suurvürsti kohale. Khaan otsustas tüli Vassili kasuks. Siis puhkes avalik sõda võistlejate vahel. See võistlus kestis umbes 20 aastat. Sellest võtsid tegelikult osa Jüri Dimitrijevitši pojad Vassili Kossoi ja Dimitri Šemjaka. Moskva käis mitu korda käest kätte. Kui suurvürst oli kord palverännakul Troitski kloostris, sõitis Šemjaka sõjameeste salk roguskite alla peidetuna saanidel kloostri juurde, vangistas valve ning tungis kloostriõue. Vassili viidi Moskvasse ja torgati pimedaks, millest sai hüüdnime Pime. Ta saadeti asumisele Uglitšisse. Kuid varsti hakkasid hulkadena endise suurvürsti juurde kokku voolama tema vasallid. Pime Vassili liikus nendega Moskva peale. Šemjaka läks tema vastu sõjaväega. Tema äraolekul Vassili pooldajad tungisid Moskvasse. Šemjaka oli sunnitud põgenema. Mõne aasta pärast ta mürgitati ära. Šemjaka surmaga lõppes võitlus. Selles kodusõjas olid Vassili poolel mitte ainult ilmalikud feodaalid ja vaimulikud, vaid ka rahva alamad kihid, kes palju kannatasid feodaalsõdade all. Rahva muinasjuttudes „Šemjaka kohtumõistmisest" on säilinud mälestus Šemjakast kui rahaahnest kohtunikust-altkäemaksuvõtjast.

Vassili Pimeda võit osastisvürstide üle Moskva vürstiriigis oli väga tähtsaks etapiks feodaalse killunemise likvideerimise käigus, ilma milleta oli võimatu liita kõiki Vene maid ühiseks riigiks.

Võitlus vürstiperekonnas ei peatanud Moskva vürstiriigi edasist tugevnemist, sest et sel ajal feodaalide enamikule, eriti vabadele teenijatele ja kirikule, oli vaja tugevat riiki, kes kaitseks nende huve, kindlustaks nende maade omandiõigust, kaitseks nende maid vaenlase pealetungi eest, hoiaks nende talupoegi sõnakuulmises. Seepärast Moskva suurvürsti otsesed vasallid toetasid teda nii üksmeelselt. Kuid ka linlastele ja talupoegadele oli ühinenud feodaalriik parem kui endine feodaalne killune-

mine. Ühtne, tugev riik kindlustas neile rahu, mida ei olnud enne vürstide alatiste omavaheliste sõdade ajal.

Kaubanduse arenemine kõrvaldas aegamööda üksikute vürstiriikide majandusliku suletuse. Vajadus võidelda tatarlaste vastu ühendas vene rahva tugevaima vürsti — Moskva suurvürsti — lippude alla. Kord-korralt teostus killustunud feodaalvürstiriikide ühtesulamine ühtsesse feodaalsesse riiki.

Elu-olu ja kultuur Kirde-Venes XIV sajandil ja XV sajandi algul. Tatarlaste rüüstamine pidurdas väga tugevasti Kirde-Vene kultuurilist arenemist. Tatarlaste röövretked ja lakkamatud feodaalsõjad mõjutasid raskesti töötavate masside elu. Kuld-hordi panise talupojad ja linnaelanikud kannatasid oma feodaalide julma kurnamise all. Kõikjal valitses tugeva õigus. Feodaalid, tuginedes oma sõjasulaseile, tarvitasid omavoli ja riisusid, alistumata isegi vürstidele. Ajaloo allikad jutustavad näiteks Možaiski maaomanikust Luka Kolotskist. Ta ei olnud nimekast soost pärit, kuid rikastus, ehitas suure ja ilusa mõisa, mitte halvema kui vürsti oma, kogus maleva, pidutses, sõitis jahile, pidas palju jahikulle, koeri ja taltsutatud karusid. Ta käitus täiesti omavoliliselt. Kui Možaiski vürsti kütid sõitsid jahile, tungis Kolotski neile kallale, peksis neid, võttis neilt ära jahikullid ja koerad, vürsti saadikuile vastas kõrgilt ja karmilt. Sellise feodaalide omavoli all kannatasid kõige rohkem talupojad.

Et rahva alamaid kihte sõnakuulmises hoida, võtsid vürstid tarvitusele kõige julmemaid karistusi: peksmine nuudiga, keele või kõrvade äralõikamine, silmade väljatorkimine. Võitluses maa ja võimu pärast tarvitasid vürstid mitte vähem julmi abinõusid ka üksteise vastu.

XIV sajandist ei ole säilinud selliseid suurepäraseid kunstimälestusi ega nii suureandelisi kirjandustooteid nagu XI—XII sajandist, enne tatarlaste sissetungi. Kirjaoskajaid inimesi oli vähe. Isegi suurvürst Vassili Pime oli „raamatuvõõras ja kirjaoskamatu". Rahva hulgas valitses toores ebausk, usk nõidusse. Nõidumises kahtlustatavaid põletati tuleriitadel. Sellest hoolimata kultuurielu ei tardunud hoopis. Metropoliidi õukonnas jätkus kroonikaliste kokkuvõtete koostamise töö. Võitlus rahvusliku iseseisvuse eest leidis kajastust jutustustes, milledes kirjeldati Aleksander Nevski vägitegusid („Elukäik", s. t. vürst Aleksandri elulugu) ja venelaste võitu Kulikovo väljal („Jutustus lahingust Mamaiga"). Novgorodis, mis oli vähe puudutatud tatarlaste sissetungist, ehitati XIV ja XV saj. niihästi suurepäraste seinamaalidega kaunistatud kirikuid kui ka eraehitisi. Tähelepandav on XIV saj. Novgorodi linnuses piiskopi poolt ehitatud loss torniga. Novgorodi arhitektuurile on jätnud kahtlemata jälgi Lääne-Euroopa eeskujud.

Selle järgi, kuidas rikastus ning tugevnes Moskva, ilmnes temas ka tõus kunstide alal. XV saj. algul töötas kuulus vene kunstnik Andrei Rublev. Tema poolt maalitud ikoonid hoitakse alles meie muuseumides ning need paistavad silma haruldase värvide kooskõla ja õrnuse poolest.

Timuri riik ja Kuld-hordi lagunemine.

§ 31. Timuri riik. Usbekid.

Samarkandi vallutamine Timuri poolt. XIV sajandi teisel poolel hakkasid Kuld-hordis avalduma languse ja lagunemise tunnused. Tatari vürstid, üksikute ulusside valitsejad, lakkasid Kuld-hordi khaani sõna kuulamast. Feodaalid kukutasid mittemeeldivaid khaane ja panid asemele uusi oma tahte järgi. Sageli võitles mitu khaani üheaegselt omavahel võimu pärast. Raske löögi andis Kuld-hordile Timuri riigi asutamine Kesk-Aasias XIV saj. lõpul, mille koosseisu läks osa Kuld-hordi khaanide valdusi. Kesk-Aasias tegi feodaliseerimise protsess XIV saj. suuri edusamme. Kujunes välja feodaalne suurmaaomandus. Talupojad kandsid raskeid koormusi khaanide ja teiste feodaalide kasuks. Feodaalid astusid võitlusse khaanidega. Tšagatai ulussi idaosa eraldus ning lõi omaette riigi — Mogolistani. Lääne-Tšagatais olid ülekaalus türgi suguharud ning siin elavad mongolid türgistusid. XIV saj. keskel tõusis silmapaistvale kohale üks türgi-mongoli feodaalidest — Timur (Tamerlan). Tema ümber koondus mõnesaja-meheline sõjavägi. Ta astus sellega Samarkandi valitseja Husseini juurde teenistusse ning võttis koos temaga osa sõjakäikudest.

Samarkand oli tol ajal suur ja rikas linn käsitöölistest ja kaupmeestest elanikkonnaga. Samarkandi käsitöölised kannatasid palju feodaalide rõhumise all. 1365. a. toimus mongolite pealetung Mogolistanist Samarkandi. Timur ja Hussein põgenesid. Samarkandi linna rahvas ühines linnakaitse korraldamiseks. Linlaste etteotsa astus puuvillapuhastaja Abu-Bekr-Kelevi ja muhamedi usu kõrgema vaimuliku kooli õpilane Mauljana-zade. Linna töötava rahva abil nad haarasid võimu ning organiseerisid Samarkandi kaitset. Pärast pikemat võitlust õnnestus neil mongoleid tagasi lüüa. Saavutanud võidu, hoidis

linnarahvas võimu enda käes. Kuid järgmisel aastal Hussein ja Timur tulid tagasi. Nad meelitasid peibutavate lubadustega Abu-Bekri ja Mauljana-zade enda juurde laagrisse ja võtsid nad vangi. Abu-Bekr hukati. Mauljana-zade, kes läks üle feodaalide poole, sai armu.

1370. a. Timur kukutas Husseini ning sai valitsejaks Samarkandi, Buhhaara ja kogu maa üle Amu-Darja ja Sõr-Darja jõe vahel (Jõgedevahemik). Ta lõi tugeva sõjaväe nomadiseerivaist tšagatailastest (Tšagatai ulussi elanikest) ning asus ümbruskonna maid vallutama.

Timuri vallutused. Timur unistas ülemaailmalise impeeriumi loomisest. „Kogu asustatud maailmaosa ruum," ütles ta, „ei vääri seda, et sellel oleks kaks kuningat." Ta vallutas Horezmi. Horezmi pealinn — Urgentš — võistles kaubanduses Samarkandiga. Timur käskis Urgentši maatasa lõhkuda. Osa elanikkonnast viidi üle Samarkandi ning kohale, kus asetses Urgentš, külvati oder. Siis Timur asus teele Pärsiasse. Sõjakäik kestis viis aastat ning lõppes Pärsia vallutamisega. Sel ajal Kuld-hord ühines khaan Tohtamõši võimu all. Horezm kuulus veel äsja tema piiridesse. Tohtamõš, kasutades Timuri äraolekut, kes oli läinud sõjakäiguga Pärsiasse, tungis Horezmi. Elanikkond läks tema poole üle, kuid Timur tuli kiiresti sõjakäigult tagasi. Õiendanud arved ülestõusnud horezmilastega, läks ta põhja poole Tohtamõši valdustesse, Lääne-Siberisse, ning purustas tema.

XIV saj. lõpul tungis Timur Taga-Kaukaasiasse, rüüstas Azerbaidžani, Armeenia ja Gruusia ning piiras Gruusia kuningat Bagratit Tbilisis. Grusiinlased tegid meeleheitliku väljatungi. „Nagu kotkad kureparvele, nagu lõvi härjakarja kallale", viskusid grusiinlased vaenlaste peale, kuid tulemusteta. Hoolimata grusiinlaste vaprast vastupanust vallutas Timur Tbilisi rünnakuga. Kuningas Bagrat sattus vangi. Kuid Timur ei saanud veel lahkudagi, kui grusiinlased tõusid uuesti üles. Bagrat lubas Timurile alistada maa tema võimule, kui saab vabaduse. Timur laskis tal minna Gruusiasse, kuid Bagrat liitus seal ülestõusnutega. Kitsal kuristikuteel varitsesid grusiinlased vaenlasi ja

hävitasid nad. Siis Timur läks grusiinlaste vastu veel suurema sõjaväega. Gruusia laastati hoopis ning ta oli sunnitud alistuma.

Timuri valdused ulatusid hoopis lähedale Kuld-hordi valdustele. Tohtamõš katsus peatada Timuri edasitungi, kuid sai põhjalikult lüüa Tereki jõel (1395). Timur läks Kuld-hordi piiresse, purustas Sarai, jõudis kuni tolleaegse Vene piirilinna Jeletsini, rüüstas seda ning pöördus tagasi Taga-Kaukaasiasse. Viimaseil eluaastail tegeles Timur Pärsia lõpliku vallutamisega ning sõjakäigu korraldamisega Indiasse. Siis algas sõda türklastega, mis lõppes Türgi sultani Bajazeti vangivõtmisega.

Timur oli silmapaistev oma erakordse julmuse poolest. Ta karistas halastamatult iga vastupanekukatse eest. Tema vallutatud territooriumid muutusid kõrbedeks. Vallutatud linnade elanikkond hävitati peaaegu viimseni, välja arvatud käsitöölised, kes viidi vangi. Oma võitude mälestuseks käskis Timur püstitada kurgaanid tapetud vaenlaste kolpadest.

Timuri poolt vallutatud maadest loodi hiigel-feodaalriik. Üksikuid osi sellest riigist jagas Timur valitsemiseks oma poegadele ja pojapoegadele. Maa kuulus feodaalidele, kes ise seda ei majandanud, vaid andsid seda väikeste kruntidena talupoegadele. Talupojad pidid maksma maaomanikele kruntrenti ja tegema teoorjust.

Timuri riigi pealinn oli Samarkand. Siin Timur ehitas hulga toredaid ehitisi, millede varemed on säilinud meie päevini. Kõverate tänavate asemele käskis Timur rajada laia prügitatud tänava. Selle mõlemal küljel asetsesid poed. Korraldati linna varustamine veega. Ümber Samarkandi laotusid õitsvad aiad. Timuri ajal Samarkand kujunes suure karavan-kaubanduse keskkohaks. Ta oli suur käsitööstuse tsentrum, sest et Timur ajas Samarkandi kokku meistreid ja kunstnikke vallutatud linnadest.

Timuri järglastest oli silmapaistvam Ulugbek, teaduse ja luule kaitsja, kes Samarkandi lähedale asutas tähelepanuväärse observatooriumi, kus tehti väga täpseid arvutusi. Tema ajal elas kuulus poeet ja mõttetark Navoji, kuulsa poeemi „Farhad ja Širin“ ning teiste teoste autor.

Usbekid ja kirgiisid. Pärast Timuri surma (1405) lagunes tema riik koost. Tema pärijate vahel algasid kodusõjad. Otsustava hoobi andsid Timuri riigile usbekid.

Usbekid kujutasid endast mitmete suguharude (nende hulgas ka polovetside) ühendust, kes nomadiseerisid Kesk-Aasia steppides. Usbekid kuulusid varem Kuld-hordi koosseisu ning nimetasid endid usbekkideks Kuld-hordi khaani Uzbeki nime järgi. Peategevuseks oli usbekkidel karjakasvatus.

XVI saj. algul ühinesid usbekid khaan Šeibani valitsemise all. Tema ajal usbekid tungisid Amu-Darja ja Sõr-Darja Jõgedevahemikku, hakkasid paigustuma viljakais orgudes ning üle minema põlluharimisele. Šeibani vallutas Samarkandi (1500. a. ümber), selle järel Buhhaara ning allutas endale kõik Timuri järeltulijate valdused.

Kuid usbekkidel ei kujunenud tsentraliseeritud riiki; nende valdused jagunesid mitmeks vürstiriigiks, millede eesotsas seisid üksikud usbeki sultanid; nende vahel käisid alatised feodaalsõjad. Usbeki khaanide ajal kaotas Samarkand oma tähtsuse ning pealinnaks sai Buhhaara. Iseseisev usbeki khaaniriik tekkis XVI saj. samuti Hiivas.

Kõrvuti usbekkidega meenutatakse Kesk-Aasias XVI saj. kirgiise. Nagu oletatakse, tulid nad Kesk-Aasiasse Jenissei ülemjooksult. Osa kirgiise jäi Jenisseimaale veel kuni XVII saj. Kesk-Aasias elasid kirgiisid praegusel Kirgiisi NSV territooriumil.

§ 32. Volgamaade rahvad tatarlaste võimu all.

Kaasani khaaniriik. XV saj. Kuld-hord lagunes mitmeks iseseisvaks khaaniriigiks. See oli põhjustatud feodaalsuhete arengust Kuld-hordi üksikuis piirkondades. Kohtadel tugevnesid feodaalid, kes ekspluateerisid kohalikku põllumajanduslikku ja rändkarjamajandusest elatuvat rahvast. Nad taotlesid enestele poliitilist rippumatust Kuld-hordist. Timuri sissetung oli viimaseks hoobiks, millest Kuld-hord enam ei suutnud toibuda.

Kama Volga jõkke suubumiskoha lähedal, kus kunagi asetses Bulgaaria riik, tekkis XV saj. Kaasani khaaniriik. 1437. a. üks Kuld-hordi khaane Ulu-Muhamed, venna poolt omast riigist väljaaetuna, tungis oma hordiga Vene aladele ning väljendas valmisolekut suurvürst Vassili Pimeda teenistusse ületulekuks. Tema ettepanekuid ei võetud vastu. Siis ta läks üle Volga ning võttis enda alla bulgaarlaste linnakese Kaasani, tappes seal valitseva väikevürsti.

Uue khaaniriigi pealinn — Kaasan — seisis järsul künkal Kasanka jõe kaldal ning oli kaitstud mitte ainult puuseintega, vaid ka ümbritsevate soodega. Pärast Kesk-Volgamaade vallutamist tatarlaste poolt Kaasanimaa põliselanikud — bulgaarlased — segunesid vallutajatega ning moodustasid khaaniriigi rahvastiku põhituuma, mis hiljem täiendus tatarlaste juurdevooluga teistest tatarlaste maadest. Eralduvalt stepirajoonidest, kus valitses rändkarjapidamine, oli Kaasanimaal juba bulgaarlaste ajast elanike peategevusalaks põlluharimine. Volga ja temasse suubuvad jõed olid kalarikkad ning ümbruskonna metsad olid rikkad karusnahaloomade ja mesilaste poolest. Kalapüük, küttimine ja metsmesindus olid seepärast ka väga tähtsad majapidamisharud. Rohked karjamaad võimaldasid pidada suurt arvu kariloomi. Karjamajanduse saadused olid kaubaartikleiks. Kuulsad olid Kaasani ümbertöötatud nahad, mis läksid väljaveoks. Väljaveoobjektiks olid ka orjad. Kaasani tatarid korraldasid sõjaretki naabruses asetsevaile Vene piirkondadele ning võtsid rohkesti vange. Osa neist vangidest pidi harima tatari feodaalide põlde, ülejäänud müüdi kohalesõitnud kaupmeestele. Igal aastal peeti Volga Kaubasaarel laata. Siia sõitsid kokku vene kaupmehed, samuti ka kaupmehed Pärsiast, Buhhaarast ja Hiivast.

Kaasani khaaniriigis kuulus võim feodaalidele-maaomanikele. Nende eesotsas seisis khaan; temale allusid bekid (vürstid) ja aadlikud ehk tatari keeles mursad. Feodaalide hulka kuulus ka muhamedi usu vaimulikkond. Ülemvaimulik kandis „seid'i" nimetust. Vaimulikkond oli Kaasanis väga võimas. Isegi

khaan tuli hobuselt maha, kui seid vastu tuli. Khaan ja teised feodaalid kogusid „lihtrahvalt" jassakki (panist) raha, mee ja teiste produktide näol.

Oma olemasolu esimesil aastail oli Kaasani khaaniriik küllalt tugev riik. Kaasani khaan Ulu-Muhamed vallutas ajutiseks isegi Nižni-Novgorodi. Suzdali juures lõid Kaasani tatarid tugevasti Moskva suurvürsti Vassili Pimedat ning võtsid tema enese vangi. Vassili Pime vabastati ainult suure lunaraha eest. Kuid viimaks seesmised tülid nõrgestasid väga Kaasani khaaniriiki. Kaasani feodaalide vahel polnud üksmeelt ning nende vahel käis äge võitlus võimu ja jassaki pärast. Omavahel vaenutsevate feodaalide grupeeringud panid ametisse ja kukutasid ebameeldivaid khaane. Seda võitlust kasutasid Kaasani khaaniriigi vaenlased: Moskva ja Krimm. Nad segasid end tema asjusse ning panid Kaasani troonile oma käsilasi.

Volgamaad Tatari võimu all. Tatarlaste võimu all olid ka põliselt Kesk-Volgamail elanud mordvalased, marid, udmurdid, ja tšuvašid. Kõik need rahvad läksid juba tol ajal üle põlluharimisele, kuid küttimine ja metsmesindus etendas veel ikka nende majapidamises olulist osa. Alistanud need rahvad, panid tatarlased neile peale jassaki nugisenahkade, mee ja raha näol. Maridel, tšuvaššidel, mordvalastel ja udmurtidel oli sugukondlik kord juba lagunenud; nende üle valitsesid suguharu väikevürstid. Need väikevürstid tataristusid ruttu, sulasid ühte tatari feodaalidega ning koos nendega kurnasid oma kaassuguharulasi.

Tatari khaanidele allusid ka baškiirid, kes nomadiseerisid Belaja ja Ufa jõe ümbruses. Baškiiride peategevuseks oli karjandus. Eluülalpidamise abivahendiks oli neile küttimine. Nad maksid tatari khaanidele jassakki nugisenahkadega.

Nogai-hord. XV saj. alguses tekkis Volga ja Jaiki (Uurali) jõe vahel suur iseseisev oma vürstide poolt valitsetav hord. Seda hordi hakati nimetama Nogai-hordiks, sest et selle koosseisu kuulusid mõned suguharud, kes kunagi allusid Nogaile. Nogailased jätkasid tegelemist karjakasvatamisega ja nomadiseerivast

eluviisist kinnipidamist. Hord jagunes väikesteks ulussideks, millede eesotsas seisid vürstiperekonna liikmed peaaegu rippumatute valitsejatena; üht vürstidest loeti peavürstiks.

§ 33. Krimmi khaaniriik.

XV saj. tekkis Krimmis iseseisev khaaniriik. Tatarlastele kuulus Krimmi poolsaare põhjapoolne stepiline osa. Stepiosast mägedega eraldatud rannik oli anastatud itaallaste poolt. Pärast ristisõdu said kaks võimsat Itaalia kaubavabariiki — Veneetsia ja Genua — tähtsaimate Idamaile viivate kaubateede valitsejaiks. Veneetsia ja Genua kaupmehed tungisid Mustale merele ning vallutasid tähtsaimad Krimmi sadamad, surudes kreeklased sealt välja. Musta mere turgude pärast tekkis Veneetsia ja Genua vahel võitlus. Võitis Genua, kelle võimule alistusid tähtsaimad Krimmi rannaäärsed linnad. Genua kolooniate keskuseks oli Kaffa (praegune Feodosia), kus siiamaani on säilinud genualaste müüride ja tornide varemed. Genualased olid sunnitud Krimmis tunnustama Kuld-hordi khaanide ülemvõimu, kuid säilitasid oma seesmise iseseisvuse ning laiendasid oma võimu kogu Krimmi lõunarannikule tema mitut tõugu rahvastikuga (kreeklased, itaallased, armeenlased, juudid, tatarlased jt.).

Krimmi tatarlased tegelesid esialgu ainult karjandusega. Oma karjadega rändasid nad kaugel väljaspool poolsaart. Kuid kõrvuti karjakasvatusega arenes neil järk-järgult ka põlluharimine. Tatari khaanid hakkasid endile võtma maid Krimmi põliselanikelt ja ka oma kaassuguharulastelt, kes olid paigustunud poolsaarel. Feodaalide maa-aladel elavad tatari talupojad pidid maksma neile kümnist ja tegema teoorjuse töid. Kristlased ja juudid maksid kruntrenti.

XV saj. tugevnesid Krimmi tatarlased sedavõrd, et valisid endile oma khaani Hadži-Girei, keda loeti Džingis-khaani järeltulijaks. Pärast tema surma (1466) algas ta poegade vahel võitlus võimu pärast. Võitis tark ja andekas Mengli-Girei, kuid

temagi ei kindlustunud korraga troonile. Üks Krimmi suurfeodaal läks temaga tülli ning kutsus türklasi appi. Mengli-Gireiga olid liidus genualased. 1475. a. ilmus Türgi sõjalaevastik Krimmi rannikuvetesse ning purustas Kaffa ja teised genualaste kindlused. Mengli-Girei võeti vangi ja viidi Konstantinoopoli. Ülejäänud genualased sulasid ühte Krimmi tatarlastega.

Sultan lõi Krimmis Türgi vasall-khaaniriigi. Kokkuleppel Krimmi feodaalidega pani ta khaaniks Mengli-Girei (1479—1515). Krimmi khaanid olid kohustatud oma vägedega esimesel kutsel ilmuma abiks sultanile. Sultan pani oma garnisonid Kaffasse ja teistesse tähtsaimaisse Krimmi mereäärseisse linnadesse.

Mengli-Girei astus tihedasse liitu Moskva suurvürsti Ivan III-ga ning tema abiga purustas oma vaenlase — Kuld-hordi khaani. Liidus Moskvaga pidas Mengli-Girei visa sõda Leeduga ning mitmel korral teostas rüüsteretki Ukrainasse; ta vallutas ning pani põlema Kiievi ning tungis sügavale Leedu vürstiriigi piiridesse. Poola kuningad, kes ühtlasi olid Leedu suurvürstid, maksid igal aastal Mengli-Gireile ja tema järeltulijaile suurt panist, et hoiduda nende retkedest. Ka Moskva vürstid saatsid Krimmi iga-aastasi „meeldetuletusi", s. t. kingitusi. Krimmi khaani pealinnaks sai Bahtšisarai, s. t. „aedade loss". Luksuslikud lossid ja purskkaevudega ilustatud aiad andsid linnale nime.

Mengli-Girei asutas Bahtšisarais kooli. Õppimine selles küll piirdus ainult muhamedi usu vaimulike raamatute uurimisega. Hiljem Krimmis ilmusid oma õpetlased, ajaloolased ja luuletajad.

Krimmi khaaniriik oli kõige tugevam tatarlaste khaaniriik Ida-Euroopas. Ta püsis alles kuni XVIII saj. lõpuni.

§ 34. Siberi khaaniriik. Kasahhid.

Lääne-Siberi rahvad XV sajandil. Uuralist ida pool Toboli jõe ümbruses elavad tatarlased lõid omaette Siberi khaaniriigi. XVI saj. sai selle pealinnaks linn, mis asetses Toboli jõe suudmes

ja mida venelased nimetasid „Siberiks". Siberi khaaniriik ei olnud ühtne riik. Ta jagunes suureks hulgaks väikesteks vürstiriikideks ehk ulussideks. Ulussi väikevürstid säilitasid suurel määral oma iseseisvuse.

Siberi tatarlased tegelesid karjandusega ja osalt ka põlluharimisega, kuid nende maa pearikkuse moodustas kallihinnaliste karusloomade — sooblite, nugiste, kobraste, oravate jne. — küllus. Jahipidamine andis Siberi tatarlastele kasuliku kauba vahetuskauplemiseks Aasia kultuursemate maade — Buhhaara ja Hiivaga. Siberi tatarlased hankisid karusnahku ka oma naabruses asuvate jahipidamisest elatuvate rahvaste riisumisega, kellelt nad kogusid panist (jassakki) karusnahas.

Tura ülemjooksul ja sellest põhja pool elasid mansid (vogulid) ja Irtõši alamjooksul ja Obil — hanted (ostjakid). Mõlemad need rahvad jagunesid väikesteks suguharudeks, kellede eesotsas seisid väikevürstid. Manšid elatusid jahipidamisest. Igal suguharul oli oma metsaala, kuhu ehitati püügiaiad põtrade tabamiseks ja seati üles iselaskjad. Mõnedes manši suguharudes leidusid juba (alles väga nõrgad) põllupidamise ja karjakasvatuse alged. Hanted elatusid peamiselt kalapüügist. Need hanted, kes elasid tundras, kasvatasid põhjapõtrade karju.

Manšid ja hanted olid paganad: hantede juures valitses karu kultus, keda nad pidasid oma esivanemaks. Seepärast kui karu tapeti, siis sooritati tema juures püha tantsu lauluga, et „lunastada oma süüd".

Tatarlased alistasid manšid ja hanted ning sundisid neid maksma jassakki karusnahkadega. Sõja puhul pidid voguli ja ostjaki väikevürstid tulema oma sõjameestega abiks tatarlastele.

Hantedest põhja pool rändasid tundrais nentsid (samojeedid) oma põdrakarjadega. Kevadeks nad rändasid Obi kaldale kala püüdma. Ääretuis tundrais olid nentsid kättesaamatud vallutajaile ning seepärast nad ei sattunud tatarlaste võimu alla.

Kazahhi-hordi asutamine. XV saj. keskel tekkis ida pool Uuralit, praeguses Kazahstanis, teine riik — Kazahhi khaaniriik. Selle koosseisu moodustanud rändrahvad kuulusid varem

usbeki suguharude liitu. 1456. a. nad eraldusid usbekkidest ning asutasid iseseisva hordi. Oma nime said kasahhid just sellepärast, et nad eraldusid usbekkidest (sõna „kazahh“ tähendab türgi keeles „oma rahvast eraldunud inimene“).

Vene rahvusliku riigi loomine.

§ 35. Vene riigi territooriumi kujundamine.

Kirde-Vene ühinemine. XIV saj. alates muutusid majanduslikud sidemed üksikute Vene vürstiriikide vahel tihedamaks. See soodustas nende järk-järgulist liitumist üheks rahvuslikuks Vene riigiks. Ühinemise protsess kiirendus vajadusest organiseerida ühisel jõul kaitset tatarlaste ja teiste väliste vaenlaste vastu.

Vassili Pimeda poja Ivan III (1462—1505) ajal liitis Moskva suurvürstiriik enda külge peaaegu kõik Kirde-Vene iseseisvad maad.

Maade hulgast, mis selle ajani säilitasid oma sõltumatuse, oli kõige laialdasem Novgorodimaa, mille koosseisu kuulusid määratu suured koloniaalvaldused. Novgorodi valitsesid ikka veel vetše ja valitud possaadnikud ja tuhatnikud. Novgorod sõlmis suurvürstidega lepinguid, kuid Novgorodi bojaarid nägid väga hästi, et nende vabadustele saabub lõpp. Novgorodi bojaaride hulgas oli grupp, kes oli valmis Leeduga ühinema, et säilitada oma endised õigused. Selle partei eesotsas seisis rikas ja mõjukas Boretskite perekond. Üks neist oli Novgorodi possaadnikuks. Võitlust Moskvaga juhtis tema ema, energiline Martha Boretski. Boretski pooldajad karjusid sageli vetšel: „Meie ei taha kanda Moskva suurvürsti pärusmaa nime! Meie oleme vabad inimesed, meie ei taha kannatada Moskva ülekohut, tahame olla kuningas Kasimiri poolt."

1471. a. Novgorodi bojaarid andsid end reetlikult Leedu suurvürsti Kasimiri võimu alla (kes oli ühtlasi ka Poola kuningas). Vastupidi sellele Novgorodi kehvistu seisis ühinemise eest Moskvaga, kellega Novgorod oli seotud ühise keele ja kultuuriga.

Ivan III asus suure sõjaväega sõjakäigule Novgorodi vastu. Otsustavas lahingus Šeloni jõel sai Novgorodi vägi lüüa. Novgorodi käsitöölistest sõdurid, kes vaevalt püsisid otse adra eest võetud hobuste seljas, hakkasid korratult põgenema. Linnas tuli toidupuudus ning kõige vaesem rahvas sundis bojaare astuma läbirääkimistesse suurvürstiga. Ivan III katkestas sõjategevuse tingimusel, et talle makstaks kontributsiooni. Novgorodlased kohustusid lõpetama liidu Leeduga. Kaotusest hoolimata säilitas Novgorod oma endised „vabadused".

Ivan III. *Kaasaegne prantsuse gravüür.*

Kuid Novgorodis jätkusid rahutused. Kaotanud partei hakkas õiendama arveid Moskva „sõpradega" ning need otsisid tuge suurvürsti juurest. 1477. a. saatis Moskva partei saadikud suurvürsti juurde tervitama teda „isevalitsejana". Sellist tiitlit novgorodlased ei andnud suurvürstidele seni kunagi. Ivan III kasutas seda juhust, et nõutada endale samasugust „isevalitsemist" Novgorodis, nagu see oli temal Moskvas, s. o. piiramatut võimu. Kui aga Novgorodi vetše ei nõustunud Ivan III nõudmistega, liikus ta uuesti Novgorodi peale ja piiras selle ümber. Sel korral novgorodlased ei katsunudki vastu panna. 1478. a. jaanuaris pärast pikki läbirääkimisi olid nad sunnitud vastu võtma kõik suurvürsti tingimused. Vetše kaotati: possaadnikute asemel pidid hakkama valitsema suurvürsti asevalitsejad; üsna suur osa Novgorodi feodaalide maist läks üle suurvürstile. Novgorodi vabariik lakkas olemast. Novgorodi vabaduse sümbol — vetše kell — võeti maha ja viidi ära. Suur hulk Novgorodi bojaare ja kaupmehi (nende hulgas

ka Martha Boretski) asustati ümber Moskva riigi linnadesse ning nende asemele toodi moskvalasi. Novgorodi bojaaridelt äravõetud maadele paigutas suurvürst Moskva riigi teenistuslasi. Pihkvas säilisid veel mõned vihjed iseseisvusele, sest ta aitas Moskvat sõjas Novgorodiga.

Selle järel liideti Tveri vürstiriik, kes kord võistles Moskvaga. Tveri vürst Mihhail Borissovitš astus, nagu Novgorodki, ühendusse Poola kuninga ja Leedu vürsti Kasimiriga. Ivan III kasutas seda ning piiras Tveri ümber. Mihhail põgenes öösel Leetu ning tema bojaarid astusid võitja teenistusse (1485).

Rjazani riik sattus samuti vasallsõltumusse Moskvast. Niiviisi Ivan III ajal kujunes Kirde-Venes endiste iseseisvate maade asemele ühtne rahvuslik Vene riik.

Vene vürstiriikide ühendamine Moskva ümber teostus mitte ainult relvajõuga. See ühinemine oli ette valmistatud turustamissidemete kasvamisega Vene maade vahel. See kiirenes sellega, et hädaoht tatarlaste, leedulaste ja teiste vaenlaste poolt sundis kogu vene rahvast ühinema ühiseks kaitseks. Võrreldes feodaalse killunemisega oli ühtse feodaalse riigi loomine positiivseks nähtuseks, sest et seesugune riik antud ajastul kindlustas maa tootvate jõudude edaspidise arenemise.

Vene rahvuslik riik ühendas vene rahvuse. Vene rahvale sugulaslikud valge-vene ja ukraina rahvas ei saanud vabaneda Leedu ja Poola võimu alt ega asutada oma rahvuslikku riiki. Pärastpoole nad ühinesid vene rahvaga ühtseks tsentraliseeritud mitmerahvuseliseks riigiks.

§ 36. Vabanemine tatari ikkest. Ivan III vallutused.

Tatari ikke kukutamine. Ühendanud enda ümber ülejäänud Kirde-Vene vürstiriigid, sai Moskva niivõrd tugevaks, et otsustas lõplikult kukutada tatari ikke. Ivan III kasutas osavasti ära Hordi killunemise. Ta astus tihedasse liitu Krimmi khaani Mengli-Gireiga. Igal aastal saatis Ivan III Krimmi saadikuid

kingitustega khaanile, tema naistele ja suuremaile feodaalidele. Kasutades Kuld-hordi nõrkust lakkas Ivan III tatarlastele panist maksmast.

Kuld-hordi khaan Ahmat astus liitu Leedu suurvürstiga ning 1480. a. asus sõjakäigule, et sundida Moskvat panist maksma. Suurvürst läks oma sõjaväega Oka jõele tatarlaste vastu. Kuid Ahmat, kes ootas abi Leedu vürstilt, liikus jõe ülemjooksu suunas, Leedu piiri poole. Ivan III-l oli sellal tüli oma vendadega, kes ähvardasid ülestõusuga. Suurvürst ruttas Moskvasse. Ent sõjaka hoiakuga moskvalased nõudsid, et ta viibimata sõjaväe juurde tagasi läheks. Siis leppis Ivan III vendadega ära ja pöördus sõjaväe juurde tagasi.

Mõlemad sõjaväed, tatarlaste ja venelaste oma, seisid teineteisega vastamisi Oka harujõe Ugra vastaspoolseil kaldail. Ei venelased ega tatarlased läinud üle jõe. Ahmat oli valmis leppima, kuid nõudis endiselt panist. Rostovi piiskop Vassian pöördus Ivani poole kirjaga, milles veenis teda mehiselt seisma tatarlaste vastu ning mitte kuulata argpükse, kes soovitavad reeta isamaad vaenlastele. Nii venis aeg kuni esimeste külmadeni. Kui Ugra jõele tekkis jää, käskis Ivan oma sõjavägedel taganeda, et anda lahingut soodsamail seisukohtadel. Kuid khaan ei söandanud minna pealetungile. Tema sõjavägi kannatas külma ja toiduainete puuduse all. Peale selle veel Ivan III liitlane Krimmi khaan Mengli-Girei ähvardas Kuld-hordi selja tagant ning Leedu suurvürst, kes lubas abi, pettis Ahmatit. Seepärast Ahmat taganes Moskva riigi piiridest. Koduteel ründasid teda Siberi ja Nogai tatarlased ning ta sai surma.

Nii tehti lõpp tatari-mongoli ikkele, mis sajandeid rõhus vene rahvast. Päästnud oma iseseisvuse tatarlaste eest, sai Vene rahvuslik riik, kes oli ühendanud üksikud Vene vürstiriigid, võimaluse edasiseks poliitiliseks ja majanduslikuks kasvamiseks ja kindlustumiseks.

Äsja nii võimsa Kuld-hordi lagunemine jätkus. 1502. aastal ta purustati lõplikult Krimmi tatarlaste poolt. Kuld-hordi ase-

mele Volga alamjooksule tekkis väike khaaniriik, mille pealinn oli Astrahan.

Pealetung Põhjamaade ja Volgamaade rahvaile. Liites Vene maid ja kaitstes neid vaenlaste vastu vallutas Ivan III samaaegselt ka maid, mis olid asustatud teiste rahvastega. Pärast Novgorodi vallutamist võttis ta enda alla ka Novgorodile kuuluvad kolooniad. 1472. a. tungis Moskva sõjavägi Permimaale. See oli maa, kus asusid komi-permjakid. Moskva sõjaväed võitsid permjakkide vürstid, võtsid ära tähtsamad linnakesed ja põletasid need maha. Permimaa pidi tunnustama Moskva suurvürsti võimu.

Mitu korda võeti ette sõjakäike Jugramaa vallutamiseks Uurali taga. 1500. a. Moskva sõjaväed valgusid üle Uurali mägede. Mägedes langesid nende kallale nentsid, kuid nad purustati ja neilt võeti ära 200 põhjapõtra. Edasi sõitsid Moskva vojevoodid põtradega, lihtsõjamehed aga — koertega. Nende vastu väljaastunud jugralaste vürstid võideti ning nad kohustusid maksma panist.

Ivan III sundis Kaasani khaaniriiki tunnustama oma vasallsõltumust Moskvast. Ta segas end khaanide nimetamisse Kaasani troonile ning kaasanlased ei võinud midagi teha ilma Moskva loata.

Sõda Leedu- ja Liivimaaga. Vabanemine tatari ikke alt võimaldas Ivan III asuda Leedu poolt äravõetud maade järk-järgulisele tagasivõtmisele. Leedu feodaalide rõhumise all kannatasid vene vürstid, kes olid Leedu võimu all. Mitmed neist koos oma vürstiriikidega tulid üle Moskva poole. 1500. a. puhkes seepärast avalik sõda Leeduga, mis kestis kolm aastat. Moskva väed said leedulaste üle mitu hiilgavat võitu. Liivi Ordu astus Leeduga liitu. Saksa rüütlid käisid mitu korda Pihkva all, kuid said Vene vägedelt tugevasti lüüa. Rahulepingu järgi Leeduga liideti Moskva valduste külge põline Vene piirkond — Severskimaa koos Tšernigovi linnaga. Liivi Ordu kohustus maksma Moskva suurvürstile iga-aastast panist, kuid ei täitnud seda lubadust.

§ 37. Vene riigi sotsiaalne ja riiklik struktuur XV sajandi lõpul.

Kaubanduslik-rahanduslike suhete arenemine. Vene rahva ühendamine ühtseks riigiks oli võimalik ainult mõningate, kuigi nõrkade kaubanduslike sidemete olemasolu tõttu Vene maade vahel.

Vene riigi majandus XV saj. lõpul oli jäänud põhiliselt naturaalmajanduseks. Kuid kaubanduslik-rahanduslike suhete arenemine sel ajastul toimus palju intensiivsemalt kui varem. Üksikute linnade ja maakondade vahel tekkis elavam kaubanduslik läbikäimine. Moskvas tekkis suur kaubanduslik tsentrum, tekkisid kauplused ja kaubahoovid, s. t. hoovid, kus peatusid „külalised" ehk kaupmehed. Ümbruskonna maadest veeti toiduaineid Moskvasse müügile. Üks välismaalane, kes külastas Moskvat Ivan III ajal, kirjeldab elavalt talvist turgu: Moskva jõe jääl kaupmehed „seavad üles oma poode mitmesuguste kaupadega", siia „veetakse iga päev kogu talve jooksul vilja, liha, sigu, puid, heinu ja muud vajalikku moona; novembri lõpul kõik ümbruskonna elanikud tapavad lehmi ja sigu ning veavad need linna müügile. On armas vaadata sellele hoopis paljaks nülitule ja jääl tagumistel jalgadel istuvale tapetud loomade määratu suurele hulgale". Niiviisi ei toodetud siis igas üksikus majapidamises enam kõiki produkte, vaid neid omandati ka turult. Kaubanduslik-rahanduslikele suhteile viitab ka see, et maaomanikud XV saj. lõpul ja XVI saj. algul enam ei rahuldunud oma talupoegadelt kruntrendi produktides saamisega, vaid nõudsid neilt ka raha (raharent).

Kaubanduse arenemine aitas suurendada kaupmeeskonna tähtsust linnades. Juba XIV saj. lõpust alates mainitakse Moskvas gruppi rikkaid kaupmehi-surožilasi (s. t. kaubitsejaid Suroži ehk Sudaki linnaga Krimmis) ja kalevikaupmehi. Peale kaubitsemise tegelesid rikkad kaupmehed liigkasuvõtmisega; paljud osastisvürstid, isegi Ivan III vennad, olid nende võlglased. Kaupmeeskond oli huvitatud feodaalsõdade lõpetamisest ja kõi-

kide Vene maade ühendamisest, sest et see oleks kergendanud kaubanduslikku läbikäimist maa üksikute osade vahel.

Mõisnikud ja talupojad. Majapidamine feodaalsetes pärusmõisades jäi naturaalseks. See kohandus ikka veel raskelt turu nõuetega. Raha oli riigis vähe. Vajades raha laenasid maaomanikud seda rikastelt kaupmeestelt, kuid peamiselt siiski kloostreilt, kes annetuste korjamise ja liigkasuvõtlike operatsioonidega kogusid endile suured ressursid. Kindlustuseks panditi maad, mis võla tasumata jätmise puhul läksid kloostrite valdusse. Suured pärusmõisad laostusid ja killunesid. Peamist sõjajõudu ei moodustanud nüüd enam suurmaaomanikud, kes uues olukorras ei jõudnud pidada omal kulul suuri sõjasalku, vaid väheste maade omanikud. Enamik selliseist väikesist maaomanikest oli suuremate feodaalide vasallideks ning evis maad, mille sai nendelt oma teenistuse eest. Nende nn. teenistuslaste peahulga moodustasid suurvürsti õukonda kuuluvad teenistuslased ehk aadlikud. See nimetus oli levinud kõigile väikesile maaomanikele, kes teenisid suurvürsti sõjaväes. Raha vähesuse tõttu suurvürsti laekas ei saanud aadlikud rahalist palka. Rahapalga asemel andis suurvürst aadlikule väikese maakrundi, mis kuulus tema valdusesse senikaua, kui ta seisis sõjateenistuses. Kui aadlik lahkus teenistusest, kaotas ta maa. Aadlikule või mõnele teisele teenistuslasele antavat maatükki, selle eristamiseks omanikule täieliku eraomanduse õiguse alusel kuuluvast pärusmaast, nimetati „mõisaks" ning teenistuslast, kelle käes oli mõis, nimetati „mõisnikuks".

Sel viisil aadlikud moodustasid laia väikemaaomanike kihi (hiljem hakati nimetama „mõisnikeks" ülepea kõiki maaomanikke). Mõisnikul oli õigus koguda kruntrenti tema maal paiknevailt talupoegadelt ning sundida neid tegema teoorjust.

Feodaalkorra juures ei olnud talupoeg kunagi vaba. Feodaal hoidis teda sunniviisil oma maa peal, häbenemata tarvitada isegi avalikku vägivalda. Eriti raske oli feodaali maalt lahkuda „põliselanikel", s. t. talupoegadel, kes juba ammu elasid teatud pärusmõisas. Kuid ka teiste talupoegade ühe peremehe juurest teise

juurde ülemineku vabadus oli piiratud, sest tava nõudis, et nad võisid ära minna ainult pärast kõigi põllutööde lõppu, talve alguses, kui vili oli juba veetud härraste mõisa.

Pärast seda kui oli kujunenud tugev tsentraliseeritud riik, mis kaitses feodaalide huve, tahtsid aadlikud seda korda seadustada ning sel viisil veel tugevamalt kindlustada oma võimu talupoegade üle.

Et kindlustada mõisnikke pärisorjadest töökätega, andis Ivan III 1497. a. seaduse, mille järgi talupojale oli lubatud maaomaniku juurest ära minna ainult pärast kõigi põllutööde lõppu. Kogu riigi jaoks oli määratud üks talupoegade „ümberasumise" tähtpäev — „jüripäev", s. t. 26. november vana kalendri järgi. Talupoeg võis peremehe juurest ära minna nädala jooksul enne jüripäeva ja nädal pärast jüripäeva. Kuid enne ta pidi peremehega arved õiendama — maksma „koha" eest, s. o. talu eest, mida ta kasutas. Ka enne 1497. a. oli talupoegadele väga kitsendatud ühe peremehe juurest teise juurde ülemineku õigust; uus seadus kõvendas veel rohkem neid kitsendusi. Moskva riik oli feodaalriik. Seepärast ta aitas mõisnikele talupoegade orjastamises igapidi kaasa.

Rohkearvuline aadel omandas suure poliitilise tähtsuse riigis. Mitte evides oma maad, olid aadlikud täielikus sõltumuses suurvürstist, kellelt nad said mõisu ja kes andis neile võimaluse ekspluateerida talupoegi. Seepärast suurvürst evis aadlike näol truid teenijaid; tuginedes nendele sai ta kindlustada oma võimu.

Valitsemine ja sõjavägi. Pärast seda kui eraldunud feodaalvürstiriigid olid ühendatud ühtseks feodaalriigiks, organiseeriti valitsemine Moskva suurvürstiriigis uutele alustele. Ivan III ajal oli kogu valitsemine koondunud suurvürsti enese kätte.

Kõik endised iseseisvad vürstid läksid nüüd üle Moskva suurvürsti teenistusse ning said rippumatuist isevalitsejaist suurvürsti bojaarideks. Kõige nimekamad neist said suurvürsti duuma liikmeiks, s. t. nõukogu liikmeiks, kellega koos ta valitses. Endised vürstid ja teised bojaarid jaotati teenistusse mitte nende

teenete järgi, vaid suguvõsa tähtsuse järgi ehk — nagu siis öeldi — „tõu järgi". Kõige nimekamad bojaarid said kõrged ametikohad. Suurest soost bojaar ei võinud teenida vähem tähtsa inimese juhtimisel ega isegi ühesugusel ametikohal vähem nimeka inimesega. Sellist korda nimetati „ametikohaõiguseks". Ametikohaõigus tõi riigile väga palju kahju. Andekate ja tarkade inimeste asemel oli tarvis määrata kohtadele nimekamaid, kuigi vähe asjatundlikke isikuid. Määramiste juures sõjakäigu puhul või mõnele teisele teenistusalale algasid tülid kohtade pärast, kuid see mõjus kahjustavalt asjadele. Ametikohaõigus oli suurvürsti poolt järeleandmiseks suurfeodaalidele. See segas tugevasti asjade õiget käiku riigis.

Uutesse vallutatud maakondadesse määras suurvürst oma asevalitsejad. Asevalitsejad valitsesid nende kätte usaldatud maakondade üle, teostasid kohtumõistmist ning kogusid makse. Selle eest neid vana tava järgi „toideti" elanikkonna kulul. Kuni Ivan III ei olnud andamid asevalitseja heaks millegagi piiratud. Tema määras täpse toitmise normi natuuras või rahas ning samuti määras kindlaks kohtulõivud ja kaupadelt tollimaksud. Moskvasse loodi erilised asutised — „prikaasid", mis juhatasid mitmesuguseid riigivalitsemise alasid, näiteks sõjaasjandust (Razrjadnõi prikaz), rahandust. Valitsemises evisid suurt tähtsust suurvürsti djakid, s. t. kirjutajad, kelledel lasus kogu jooksev töö. 1497. a. Ivan III andis välja „Sudebniku", s. o. seadustekogu, mis määras ära valitsemise ja kohtupidamise korra riigis.

Ivan III ajal loodi tugev sõjavägi. Võimu ja ressursside koondumine ühte kätte võimaldas tunduvalt tõsta sõjatehnikat. Loodi suurtükivägi; Lääne-Euroopast kohalekutsutud meistrid valasid suurtükke. Sõjaasjanduse korraldus kontsentreeriti. Sinnamaani iga vürst ilmus oma sõjaväega kohale suurvürsti kutsel. Seesugusel kokkukorjatud sõjaväel oli palju puudusi. Vaenlase äkilise kallaletungi puhul oli seda raske kokku saada. Iga kord tuli kokku leppida üksikute vürstidega. Puudus juhtimise ühtsus. Iga väeosa astus eraldi välja oma „lipu" all. Selle järgi, kuidas Ivan III kaotas üksikuid vürstiriike, ta liitis väed või, nagu

siis nimetati, „mõiskonnad“ suurvürsti mõiskonnaga. Nii sai kokku üsna suur „mõisnikest“ sõjavägi. Mõisnikkude põhimassiks olid väikemaaomanikud. Mõisnikkude koosseisu täiendati bojaaride teenijate ja vabade inimestega.

Kuid endistest vürstidest suurbojaarid säilitasid ka omad väikesed sõjaväed, kellega koos nad sõja puhul liitusid mõisnike väeosadega.

Moskva rahvusvaheline seisukoht. Ivan III ajal evis Vene riik silmapaistva seisukoha muude Euroopa riikide hulgas.

Vene sõjavägi XVI sajandil.
Herbersteinist.

Saksa keiser pakkus Ivan III isegi kuningatiitlit, kuid Ivan teatas, et ta ei vaja kellegi kinnitamist. Moskvaga algas suhtlemist ka Rooma paavst, kes tahtis Ida-Euroopat allutada oma mõjule. Algasid elavad läbikäimised Moskva ja Lääne-Euroopa kaubanduslike maadega, eriti rikka Veneetsia vabariigiga. Veneetsia saadikud ja kaupmehed sõitsid alatasa Moskvasse Musta mere ja Krimmi kaudu. Suurvürst vajas Euroopa tehnikuid. Veneetsia kaudu ta tellis arhitekte, suurtükimeistreid ja teisi spetsialiste.

1453. a. vallutati Konstantinoopol Türgi sultani poolt, ning Bütsantsi keisririik langes. Veneetsia vabariigi ja Rooma paavsti

kaastegevusel teostus Ivan III abiellumine viimase Kreeka keisri vennatütre Sofia Palaiologosega. Nii Veneetsia kui ka paavst lootsid selle abielu tõttu suurendada oma mõju Moskvas, kuid Ivan III ei lubanud välismaalaste vahelesegamist Vene riigi asjusse.

Krimmi kaudu Ivan III astus läbikäimisse Türgiga, kuhu hakkas sõitma vene kaupmehi. Kujunesid kindlaks ka suhtlemised Pärsiaga. Tveri kaupmees Athanassi Nikitin jõudis pärast pikki seiklusi isegi Indiasse (1467—1472). Ta jättis järele tähelepandava kirjelduse oma „käigust kolme mere taha" (s. o. Kaspia, India ja Punase mere taha). Athanassi Nikitin oli esimesi eurooplasi, kes oli tunginud Indiasse.

Suurvürsti võim. Niiviisi muutus Ivan III ajal Moskva suurvürstiriigi seisund täielikult. Enne oli see ainult üheks riigiks Kirde-Vene paljude vürstiriikide hulgast. Nüüd ta muutus ühtseks ja tugevaks riigiks, mis ühendas peaaegu kogu vene rahvast ja oli saanud rahvuslikuks Vene riigiks. Ka suurvürstivõimu iseloom muutus. Ivan III ajal pandi alus isevalitsusele, s. o. suurvürsti piiramatule võimule. Enne oli Moskva suurvürst „esimene võrdsete seas", tugevaimaks paljude Vene vürstide hulgast. Nüüd ta sai ainsaks kogu Kirde-Vene „isandaks". Mõnikord ta isegi tituleeris end tsaariks. Pärast Konstantinoopoli vallutamist türklaste poolt hakkas Ivan III vaatama enesele kui Kreeka keisrite otsesele järglasele. Ta võttis oma riigi vapiks Bütsantsi keisrite vapi kahepealise kotka kujutusega. Pidulikel puhkudel istus Ivan III troonil, mis oli kaetud kalliskividega, ja kandis krooni või, nagu seda nimetasid venelased, „Monomahhi mütsi" (pärimuse järgi see oli pärandamise teel saadud Vladimir Monomahhilt, ent Monomahh ise olevat selle saanud Kreeka keisrilt, kes kandis sama hüüdnime).

Suurvürst püüdis oma pealinna välja ehitada suure toredusega. Enne Ivan III Moskva koosnes peaaegu eranditult puumajadest. Isegi suurvürsti palee oli puuehitis.

Ivan III hakkas juurde meelitama välismaa arhitekte ja meistreid. Nende hulgas oli kuulus itaalia arhitekt Aristoteles

Fioravanti; tema tutvustas venelastele täiuslikumate ehitustehniliste võtete ja mehaaniliste abinõude rakendamist. Välismaalt kutsutud meistrid ehitasid praegugi alles olevad Kremli müürid tornidega, kivist peakirikud, toreda Kremli palee, millest siiamaani on säilinud „Punane trepp" lõvikujudega ja suurepärane „Serviline palee". Kõrvuti itaalia kunstnikega töötasid pealinna kaunistamise kallal ka Pihkva meistrid.

Ühtse riigi loomine eraldunud vürstiriikide asemele tõi kaasa feodaalsõdade lõppemise vürstide vahel ning võimaldas Kirde-Venel kukutada tatari ikke.

Kuid endised iseseisvad vürstid ei leppinud kohe oma valitsejaõiguste kaotamisega. Neid ei rahuldanud lihtbojaari seisukoht suurvürsti juures. Nad tahtsid osa võtta valitsemisest ning nõudsid, et suurvürst kuulaks nende nõuandmisi. Niikaua kui Ivan III oli ümbritsetud vanade, temale ustavate bojaaridega, kuulas ta meeleldi nende arvamisi ning lubas vastu vaielda. Nüüd tekkis õukonda hulk uusi bojaare endistest osastisvürstidest. Ivan III ei usaldanud oma eilseid vaenlasi ning uued bojaarid allusid vastu tahtmist suurvürstile. Suurvürst hakkas eemalduma bojaaridest. Ta jäljendas Kreeka keisreid, kes käitusid uhkelt ja ligipääsmatult. Bojaarid, kes ei alistunud suurvürstile, hukati või saadeti asumisele. Bojaarid pidasid sündinud muudatuses süüdlaseks suurvürstinna Sofiat. „Niipea kui tuli siia suurvürstinna Sofia oma kreeklastega," ütlesid bojaarid, „algasid kohe suured korratused."

Suurt osa suurvürsti võimu tugevdamises etendas kirik. Vaimulikkond toetas Vene maade ühendamist ühtseks riigiks. Ta õpetas, et suurvürst saab oma võimu jumalalt. Omalt poolt Ivan III andis kirikule igasuguseid õigusi, kindlustas tema maavalduste puutumatuse ning kiusas julmalt taga „ketsereid", s. o. inimesi, kes julgesid arvustada õigeusu kiriku õpetust. Selle tasuks läks kirik meeleldi suurvürsti teenistusse.

Ivan III taotles ettevaatlikult, kuid püsivalt Vene riigi tugevnemist. Üksikud ebaõnnestumised ei ehmatanud ega peatanud teda. Ta tegutses targalt, arvestavalt ja kindlalt. Peent poliitikat

pidas ta tatari khaaniriikidega, kihutas osavasti Krimmi ja Siberi tatarlasi Kuld-hordi vastu ning tarvitas vastumeelselt relva. Karm oma vasallide suhtes, hoidis ta võimu kindlalt käes ning oskas sundida ennast kartma.

Vene riigi tugevnemine Vassili III ajal. Kirde-Vene vürstiriikide ühendamine Moskva ümber viidi lõpule Ivan III poja Vassili III (1505—1533) poolt. Tema ajal liideti 1510. a. Pihkva. Vassili kutsus Pihkva possaadnikud ja „paremad inimesed" Novgorodi nende poolt asevalitseja vastu tõstetud kaebuste arutamise ettekäändel ning areteeris nemad. Siis saabus Pihkvasse suurvürsti djakk ning teatas vetšel kõrgelt „astmelt" (tribüünilt) suurvürsti nõudmised, et vetšet Pihkvas ei tohi olla ja et linna ühes eeslinnadega hakkavad valitsema suurvürsti asevalitsejad. Vetše kell võeti maha. Kuni 300 pihkvalaste perekonda saadeti elama Moskvasse ning nende asemele saadeti Pihkvasse Moskva mõisnikud. Vassili ajal liideti ka Rjazan lõplikult. Viimane Rjazani vürst talus vastumeelselt sõltuvust Moskvast ning astus ühendusse Krimmi khaaniga. Moskvasse kutsutud Rjazani vürst võeti kinni, kuid ta põgenes Leetu. Tema vürstiriik langes Moskva riigi koosseisu (1521). Nii ühines Moskva juhtimisel kogu Kirde-Vene.

Vassili III asus ka Leedu suurvürstide poolt anastatud maade tagasivõitmisele. 1514. a. ta piiras sisse Smolenski ja asus linna pommitama. Pärast suurtükkidest antud kolme kogupauku ilmus vene laagrisse suurvürsti juurde saatkond, eesotsas Smolenski piiskopiga, kes palus: „Ära hävita linna, vaid võta rahuga." Nii liideti Vene riigiga muistne Vene linn Smolensk.

Vene riigis eneses suurvürsti võim suurenes väga palju. Tema oli nüüd „isand isandaile kogu Venemaal". Endised osastisvürstid pidid nüüd teenima teda „tema täie tahtmise järgi". Vassili III, nagu kirjutavad välismaalased, võimu poolest „ületab kogu maailma kõik monarhid", ta käsutab „takistamatult kõikide elu ja varanduse üle". Moskvalased „tunnustasid avalikult, et valitseja tahe on jumala tahe". Vassili III kõrvaldas bojaarid valitsemisest. Ta ei sallinud vastuvaidlemist nende

poolt ning kui keegi neist söandas rääkida talle vastu, siis ta kihutas tema duumast sõimuga minema. Kõik asjad ta otsustas koos kahe-kolme usaldusaluse isikuga, peamiselt temale kõigis asjus sõnakuulelike djakkide hulgast.

Üks Vassili III kaasaeglane, munk Filofei, esitas oma läkituses suurvürstile kujuneva isevalitsusliku korra ideoloogia. „Moskva," kirjutas tema, „on suurte maailmapealinnade, muistse Rooma ja teise Rooma — Konstantinoopoli järglane; Moskva on kolmas Rooma, aga neljandat Roomat ei saa olla."

Vene riigi laienemine ja tema muutumine mitmerahvuseliseks riigiks.

XIII peatükk.

Ivan IV valitsemisaeg.

§ 38. Bojaaride valitsemine. 1550. a. reformid.

Bojaaride valitsemine. Vassili III suri 1533. a., jättes trooni kolmeaastasele pojale Ivanile. Tema alaealisuse tõttu hakkas valitsema riiki ta ema Helene Vassiljevna Glinski (1533—1538). Vassili surma tahtsid kasutada tema vennad osastisvürstid, et tagasi saada osa endisest iseseisvusest. Kuid vürstinna Helene, energiline ja kindel naine, surus maha kõik need katsed. Rahustanud osastisvürstide vastuhaku, valitses Helene täie võimuga. On andmeid, et Helenet vihkavad bojaarid mürgitasid tema.

Suurvürstinna Helene ootamatu surm vabastas bojaaride käed. Troonil oli 8-aastane poisike. Bojaarid ruttasid võimu endi kätte haarama; kuid nende vahel puudus üksmeel. Vürstid Šuiskid ja Belskid algasid ägedat omavahelist võitlust. Šuiskid, kogunud kokku oma pooldajad, tungisid Kremlisse, väevõimuga murdsid sisse paleesse ning vahistasid oma vastased. Kuid ka Šuiskid ei püsinud kaua võimu juures. 1543. a. käskis 13-aastane Ivan oma onude, vürstide Glinskite ässitusel tappa Andrei Šuiski, ning võim läks üle Glinskitele. Umbes 9 aastat kestis bojaaride valitsemine. Bojaarid olid kindlaks kujunema hakanud riigivõimu tsentralisatsiooni vastased. Nad jagasid linnu ja valdkondi oma sugulastele ja poolehoidjaile „toidustamiseks“; nende poolt määratud asevalitsejad riisusid rahvast. Kasutades võimulagedust ja segadust tegid Kaasani tatarlased rüüsteretki Vene maadele.

Sellises bojaaride tülide õhkkonnas kasvas suurvürst Ivan üles täielikus „hoolimatuses“. Ta oli bojaaride vahel toimuvate vastikute stseenide, kakluste ja vägivalla pealtnägijaks. Kuid samal ajal oli väike Ivan ülihästi teadlik tema poolt kantava suurvürsti aukraadi tähtsusest. Lapsena, kui ema elas, pidulikel puhkudel, kirikusse minnes ja saadikute vastuvõtmisel nägi ta end ümbritsetavat hiilguse ja kummardustega. Pärast ema surma samad bojaarid, kes, tema sõnade järgi, harilikul ajal ei hoolitsenud isegi tema toidu ja riietuse eest, osutasid temale paraadijuhtudel orjameelset austust. Ivan õppis vara lugema ning luges palju. Kirikuraamatuist ja ajaloolisist teoseist lõi ta endale kujutluse valitsejast, kes evib kogu võimutäiuse. Suurt mõju avaldas temale ses suhtes metropoliit Makari, selle aja kohta haritud inimene, kes oma kirjanduslikes töis jutlustas samu ideid. Kasvatuse tingimused ja teda ümbritsev metsikus arendasid noores Ivanis julmust. Arveõiendus Andrei Šuiskiga osutas poisikesele tema võimu kogu ulatust. Sellest ajast, kroonika sõnade järgi, „hakkasid bojaarid hirmu tundma valitseja ees“.

Moskva ülestõus 1547. a.
Nikoni kroonika.

1547. a. võttis 17-aastane Ivan pidulikult endale tsaari tiitli (tiitel „tsaar“ tuleneb Rooma keisrite nimetusest „tseesar“ ning on tähenduselt võrdne sõnaga „keiser“). Selle aktiga rõhutati Vene riigi tähtsust teiste Eu-

roopa riikide hulgas ja Vene tsaari võimu piiramatust siseriigis.

Tagasiminek mõnede feodaalse killunemise aja vanade valitsemisviisi nähtuste juurde, mis toimusid pärast Helene Glinski surma, mõjus raskelt laiade rahvamasside olukorrale. See kutsus 1547. a. Moskvas välja ülestõusu Glinskite vastu. Ajendiks oli suur tulekahju, mis hävitas suure osa linnast. Moskva elanikud olid juba Glinskite ja nende käsilaste rõhumisest viidud meeleheitele. Moskvalased süüdistasid tulekahju tekkimises oma rõhujaid ning karjusid, et tsaari vanaema, vürstinna Anna Glinski, on nõiduse teel süüdanud Moskva. Üks Glinskitest tapeti, teised põgenesid. Tsaar ise peitis enese oma külas Vorobjovos (praegustel Lenini mägedel).

Mõisnikkonna nõudmised. Kui ülestõus oli alla surutud, moodustas tsaar uue valitsuse, kes pidi korra jalule seadma. Mitte usaldades bojaare pani tsaar valitsuse etteotsa mitte väga nimeka, kuid targa ja osava mehe — Aleksei Adaševi. Mõjuka tsaarikoja preestri Silvestri abiga lõi Adašev endale tugeva partei, kuhu astusid ka mõned suurbojaarid, ning selle toetusel viis läbi rea reforme. Oma pooldajaist ta moodustas „valitud raada", s. t. „lähedase duuma", ilma kelleta noor tsaar midagi ei otsustanud. „Valitud raada" järjekordseks ülesandeks oli tugeva võimu loomine.

Selleks oli tarvis rahuldada teenistuslaste peamassi — väikeste aadlikkude-mõisnikkude nõudmisi. Teenistuslaste nõudmised leidsid sel ajal väljendust mõisnik Ivan Peresvetovi teoseis. Peresvetovi arvates peab tsaar hoolitsema peamiselt „sõdurkonna", s. o. mõisnikkonna eest. Ta peab kindlustama teda maa ja rahapalgaga. Et aga maast oli puudus, siis pidi asuma „paradiisiäärse maakese" — Kaasani khaaniriigi — vallutamisele. Mõisnikkonna kindlustamiseks rahapalgaga soovitas Peresvetov keskendada kõik riigitulud tsaari laekasse ja selleks kaotada „toitmised"; kohtu tegevuse korraldamiseks oli tarvis koostada seadustik ning panna kehtima kõige karmimad karistused altkäemaksuvõtmise eest. Kõiki neid

korraldusi võis läbi viia ainult tugeva võimu olemasolu ja feodaalse killunemise viimaste jäänuste kaotamise tingimusel. Aga et selle vastu hakkavad võitlema „laisad rikasmaod" — bojaarid, siis Peresvetov soovitas nende vastupanu alla suruda „hirmuga", s. t. terroriga, sest et, tema sõnade järgi, „ilma sellise hirmuta õigust riigis jalule seada ei saa ". Seesugune oli mõisnikkonna programm. Osa bojaarkonnast sai aru vajadusest teha mööndusi. See osa liitus Adaševi ümber ning aitas tal läbi viia rea abinõusid, mis pidid tugevdama tsaari võimu, samaaegselt ka rahuldama mõisnikkonna elulisemaid vajadusi.

1550-ndate aastate reformid. Kõigepealt asuti valitsemise reorganiseerimisele. Seda põhjustasid mitte üksi mõisnikkonna nõudmised, vaid peamiselt just riigis ilmnev tugev rahulolematuse kasvamine endiste valitsemisviiside vastu, mis leidis väljenduse Moskva ülestõusus 1547. a. Valitsevaid klasse ähvardas rahva pahameele hädaoht. On teada, et 1549. a. oli Moskvas kokku kutsutud sobor, s. t. vaimulike, bojaaride ja mõisnike nõupidamine, millel arutati abinõusid maa rahustamiseks. 1550. a. anti välja uus Sudebnik, mis määratles kohtupidamise korda ja karistusi altkäemaksuvõtmise eest.

Juba Ivan IV noorpõlves olid röövlite kinnipüüdmise asjad ära võetud asevalitsejate menetlusest, kes selliseist asjust tegid endile tuluallika, ning olid usaldatud erilistele gubá vanemaile (sõnast gubá — ringkond). Ringkonna vanemad valiti maakonna rahva poolt kohalike mõisnike hulgast. Faktiliselt kogu valimiste asi oli koondunud mõisnike kätte. See andis mõisnikele suure võimu maakonnas elavate talupoegade üle.

1555. a. suure surve tõttu kohtadelt kaotati hoopis „toitmised". Asevalitsejad asendati rahva poolt valitavate peade ja kohtumeestega. Need pead ja kohtumehed mõistsid kohut linlaste ja „mustade", s. t. riigitalupoegade üle ning kogusid neilt paniseid. Talupojad, kes elasid feodaalide maa-aladel, allusid maaomanike kohtumõistmisele. Tulud hakkasid laekuma vahetult riigikassasse. See abinõu, vastates täielikult Peresvetovi soovidele, oli üsna suureks sammuks valitsemise tsentraliseerimises.

Üheaegselt võeti tarvitusele abinõusid mõisnike teenistusliku olukorra parandamiseks ja nende võitlusvõime tõstmiseks. 1555. a. avaldati „Sõjateenistuse seadustik"; määrati kindlaks mõisa normaalsuurus (150 ha ümber), millelt mõisnik pidi ilmuma sõjateenistusse „hobuse seljas ja täies relvastuses". Kui teenistuslane evis rohkemal määral maad, siis ta pidi vastavalt oma mõisa või pärusmaa suurusele sõjateenistusse andma teatud arvu orje.

Et kindlustada mõisnikke tööjõuga, kinnitas Sudebnik 1550. aastal keeldu talupoegadel lahkuda maaomanike juurest muul ajal kui ainult jüripäeval. Kõik nimetatud abinõud tehti väike- ja keskfeodaalide (mõisnike) huvides. Ühes sellega need abinõud suurendasid tsaarivõimu.

§ 39. Tsaar Ivan IV vallutused.

Volga-äärsete khaaniriikide vallutamine. Ivan IV valitsemise alguseks oli kogu Kirde-Vene juba ühendatud. Tema ajal algab naaberrahvaste allaheitmine ja nende maade vallutamine ning rahvusliku Vene riigi muutmine mitmerahvuseliseks riigiks. Vassili III valitsemise ajal vabanesid Kaasani tatarlased Krimmi khaani toetusel sõltuvusest Moskvast. „Valitud raada" asus Kaasani khaaniriigi täielikule vallutamisele. Peale vajaduse kindlustada mõisnikke maa ja pärisorjadega sundisid selleks veel teised põhjused: Kaasani tatarlased korraldasid alatasa rüüsteretki piiriäärseile Vene maadele, rüüstasid neid ja viisid kaasa suure arvu vange. Peale selle Kaasan oli Volga võtmeks veeteele, mis viis Kaspia merele ja teedele Uurali taha. 1550. a. võeti ette suur sõjakäik Kaasani vastu, mis lõppes ebaõnnestumisega. 1551. a. kevadel ehitati Svijažski linn maride maal, Volga mägispoolel, Kaasani linna vastas. Mägismaa marid, kes selle ajani maksid jassakki Kaasani khaanidele, olid sunnitud alistuma Moskva tsaarile. Järgmisel aastal Moskva väed, baseerudes Svijažskil, läksid üle Volga ja piirasid Kaasani

ümber. Tatarlased osutasid meeleheitlikku vastupanu, kuid jõudude ebavõrdsus oli liigagi silmanähtav. Vene sõjavägi koosnes 150 000 mehest ning oli hästi varustatud artilleeriaga. Välismaa inseneride kaasabil suruti Kaasan kaevikute rõngasse, ta müüride juurde nihutati liikuvad tornid, müüride alla kaevati õõnestusi. Tatari sõjaväge oli linnas ainult 30 000 meest. Partisanisalkade toetusel, kes tungisid Vene vägedele selja tagant peale, pidas Kaasan vastu poolteist kuud. Lõpuks lasti müürid õhku. 2. oktoobril 1552. a. vallutati Kaasan rünnakuga. Meeselanikud tapeti peaaegu viimseni maha. Naised ja lapsed tehti orjadeks. Kuid võitlus ei lõppenud ka pärast Kaasani langemist. Kohalikud elanikud — tatarlased, marid, udmurdid, tšuvašid. mordvalased — jätkasid vallutajaile vastupanu osutamist. Ülestõusnud lõid rängasti Moskva vägesid ning isegi võtsid vangi nende vastu saadetud vojevoodi. Alles pärast viieaastast võitlust õnnestus kohalikke feodaale äraostmise teel meelitada Vene tsaari poole. Endise Kaasani khaaniriigi maad jagati Moskva teenistuslastele ja vaimulikkonnale. Elanikkond muudeti pärisorjadeks. Volga-äärsete maade talupoegade ekspluateerimisest võtsid osa ka tatari feodaalid, kes säilitasid osa oma maadest ning olid tunnistatud võrdseiks Moskva mõisnikega. Sel viisil Volga-äärsete maade töötavad massid sattusid kahekordse — Moskva ja kohalike feodaalide — rõhumise alla. Kaasani vallutamisega alistusid ka baškiirid.

1555. a. tunnustas Siberi khaaniriigi valitseja Jediger end Moskva vasalliks ning kohustus maksma Moskva tsaarile igaaastast panist.

1556. a. tuli järg Astrahani kätte: Moskva teenistuslased kihutasid kohaliku khaani minema ja võtsid linna endi alla. Sel viisil oli Volga kogu ulatuses Moskva käes.

Astrahani liitmine avas tee Kaspia-äärseisse maadesse. Kasutades Põhja-Kaukaasia vürstide omavahelisi tülisid, käskis Ivan IV ehitada Tereki jõele linna, kuid Türgi pealesurumisel otsustas selle maha jätta; vene kasakad, s. o. vabad teenistuslased ei alistunud sellele otsusele ja elasid Terekil edasi.

Pärast Kaasani ja Astrahani allaheitmist jäi vallutamata veel Krimmi khaaniriik. Igal aastal tegid Krimmi tatarlased rüüsteretki piiriäärseisse Vene maakondadesse ning viisid tuhandeina kaasa vange, keda müüdi edasi Türgimaale. Et kindlustada lõunapiire nende retkede vastu, ehitati kindlustatud liin, niinimetatud Tuula „tõkete joon", mis koosnes reast metstõkkeist, kindlustest ja teistest kunstlikest kindlustustest.

Tatarlaste järele valvamiseks saadeti steppi väesalgad või, nagu neid nimetati, staniitsad ning korraldati steppi valvepunkte. Harilikult staniitsa sõdur luuras vaenlase tulekut kõrge puu otsast; puu all seisid staniitsa sõduri seltsimehed saduldatud hobustega. Niipea kui kaugemal oli märgata tolmupilve, mis tähendas tatarlaste ratsaväe lähenemist, kihutas selle teatega üks staniitsa sõdureist järgmise valvepunkti juurde, kust anti teade jälle edasi. Nii jõudis teade tatarlaste tulekust väga ruttu Moskva ning võimaldas kiiresti vägesid tatarlastele vastu saata.

XVI saj. 50-ndate aastate lõpul asus Moskva valitsus pealetungile Krimmi vastu. Vene väed laskusid laevadel alla mööda Doni ja Dnepri jõge ning laastasid Krimmi rannikut. 1558. a. alanud sõda Baltimaade pärast takistas kasutamast saavutatud edu.

Liivi sõja algus. Elulised vajadused sundisid Moskvat otsima väljapääsu Läänemerele. Moskva vajas ligipääsu merele nii kaubanduse arendamiseks kui ka kultuuriliste sidemete loomiseks Lääne-Euroopaga. Liivimaa ja Leedu poolt merest äralõigatuna sõltus Moskva oma suhtlemises Lääne-Euroopaga faktiliselt neist kahest riigist, kes olid huvitatud Vene riigi mahajäämise säilitamisest ning takistasid kangekaelselt Lääne-Euroopa spetsialiste ja tehnikuid sõitmast Vene tsaari juurde.

Pärast lüüasaamist Grünwaldi juures käis saksa rüütelkond üha rohkem alla ega suutnud enam säilitada oma valduste iseseisvust. Valitsemine Liivimaa üle tähendas valitsemist Läänemere üle. Seepärast küpses kokkupõrge Liivimaa pärast naaberriikide Leedu, Rootsi, Taani ja Vene riigi vahel.

1558. a. jaanuaris algas Ivan IV sõjategevust Liivimaa vastu

Mõne kuu pärast vallutati Narva, mis oli Liivimaa tähtsamaid sadamaid. Selle järel langes Tartu, muistne Vene linn Jurjev. „Germaanlaste linnad" andsid üksteise järel alla Moskva vojevoodidele. Moskva vägede hoopide all lagunes Liivimaa. Erutatud Vene relva võitudest, segasid naaberriigid end Liivimaa asjusse: Tallinn andis end Rootsi alla, Saaremaa — Taani alla, ülejäänud Liivimaa osa andis end Poola kuninga ja Leedu suurvürsti Sigismund-Augusti alla. Liivi ordumeister säilitas ainult Kuramaa, nüüd juba Poola kuninga vasallmaana. Nii lakkas olemast kunagi Venemaad ähvardanud saksa ordu selle löögi tagajärjel, mis talle oli andnud Ivan IV. Liivimaa jagunemine tekitas viivituse sõjategevuses, ja see asjaolu kajastus raskesti Vene riigi sisemises seisukorras.

§ 40. Opritšnina.

Opritšnina loomine. Tsaar Ivani arvamise järgi ei pidanud „valitud raada" sõda Liivimaaga küllalt energiliselt. Lahkuminekud tsaari ja „valitud raada" vahel algasid juba varsti pärast Kaasani vallutamist. Adaševi parteisse kuuluvad bojaarid püüdsid piirata tsaari võimu. Adašev koos papp Silvestriga pidasid kõigis asjus nõu oma pooldajate-bojaaridega ilma tsaari teadmata. See katse piirata tsaari võimu väikese bojaaride grupi huvides leidis suurt vastuseisu teenistuslaste seisuse laiemate ringkondade poolt.

1560. a. algul eemaldati Adašev Moskvast ja määrati lihtsaks vojevoodiks ühes Liivimaa vallutatud linnas, kus ta varsti suri. Üheaegselt saadeti Silvester kloostrisse. Algasid nende poolehoidjate hukkamised. Paljud neist põgenesid Leetu Vene riigi vaenlaste juurde. Põgenenute hulgas oli vürst Kurbski, silmapaistev väejuht, kelle tsaar määras Liivimaal tegutseva väe ülemaks. 1564. a. Kurbski, olles saanud lahingus lüüa, murdis truudust ning Sigismund-Augustiga varem tehtud kokkuleppe järgi põgenes Leetu. Leedus sai Kurbski reetmise eest helde

tasu (suured maavaldused) ning nimetati ühe armee komandöriks, kes tegutses oma kodumaa vastu. Kurbski reetmine tõi kaasa uusi hukkamisi.

Bojaaride reetmised ja ebaõnnestumised Liivimaal tegid eriti teravaks tsaari kätte võimu koondamise, bojaaride opositsiooni ja feodaalse killunemise igandite täieliku likvideerimise küsimuse. Neid eesmärke taotles riigivalitsemise reorganiseerimine, mille Ivan IV teostas 1565. a. algul. Mitte usaldades end ümbritsevat bojaarkonda, sõitis tsaar äkki erilise mõisnikest väesalga kaitsel Moskvast ära. Ta jäi peatuma kindlustatud Aleksandri alevikus ning saatis sealt metropoliidile läkituse, milles loetles bojaaride reetmisi ja tegi etteheiteid vaimulikkonnale selle eest, et see on äraandjate kaitseks välja astunud. Tsaar teatas, et ta loobub troonist. Erilises läkituses Moskva kaupmeeskonnale ja rahvale kirjutas tsaar, et temal „nende peale mingit viha ei ole". Moskva linlaste survel saadeti Aleksandri alevikku vaimulikest ja bojaarest koosnev saatkond palvega, et tsaar ei loobuks troonist. Ivan IV nõustus, kuid nõudis endale suuri volitusi võitlemiseks bojaarkonnaga. Pealinna elanikkond, hirmutatud võimuhaaramise võimalusest bojaaride poolt, tervitas uue korra loomist riigis ja terrorit bojaarkonna vastu.

Kogu riigi territoorium jagati kaheks osaks: maiskonnaks, milles valitsemine jäi bojaaride duuma kätte, mis töötab tsaari juhtimisel, ja opritšninaks, s. t. tsaari isiklikuks valduseks. Opritšnina valdusesse kuulusid paremad, riigi keskuses asetsevad või suurt kaubanduslikku tähtsust evivad piirkonnad. Moskva linn oli jagatud maiskonna ja opritšnina vahel. Paralleelselt eksisteerisid opritšnina ja maiskonna bojaarid ja vojevoodid ning prikaasid, milledest ühed valitsesid maiskonda, teised — opritšninat. Opritšnina pealinnaks oli Aleksandri alevik, kus tsaar tundis end suuremas julgeolekus. Opritšnina pidi lõplikult murdma suurfeodaalide võimsuse ning looma väikemõisade aadlikest kaadrid, kelledele võiks tugineda tugev keskvõim.

Suurfeodaalid, eriti osastisvürstide järeltulijad, ei olnud

veel kaugeltki kaotanud oma poliitilist mõjuvõimu. „Riik", mainib Lenin, „oli jagunenud üksikuiks maiks, osalt isegi vürstiriikideks, mis olid säilitanud endise autonoomia elavaid jälgi eriti valitsemises, mõnel juhtumil oma sõjaväed (kohalikud bojaarid käisid sõjas oma väeosadega), erilised tollipiirid jne."[1]

Selline olukord ei olnud kooskõlastatav kujuneva tsentraliseeritud feodaalriigi huvidega. Seepärast eemaldati opritšnina territooriumilt kõik vürstid ja bojaarid. Nende pärusmaad võeti „valitseja jaoks". Vastutasuks anti nendele teised maad, kuid kaugeltki mitte samaväärtuslikud, teistes piirkondades, kus neil ei olnud mingeid poliitilisi sidemeid. Nende endised pärusmaad jagati väikeaadlikele, kelledest formeeriti eriline „opritšnikute" korpus. Opritšnina peameheks pandi Maljuta Skuratov, kellel oli suur tsaari usaldus. Opritšnikute peaülesandeks oli feodaalse killunemise jäänuste väljajuurimine. Opritšnikuid värvati väikemõisade aadlist, kes enda huvides toetas tsaari tema võitluses bojaaride vastu. Opritšnikute abil teostas tsaar julmima terrori bojaaride vastu. Ivan IV hukkas halastamatult oma vaenlasi, hävitas feodaalide kõrgemad kihid, ta ei hukanud üksi neid „kogu suguga", koos väikeste lastega, vaid ei säästnud isegi nende teenreid ja talupoegi.

Suuremate ilmalikkude ja vaimulikkude vasallide katsed ühineda võitluseks tsaari vastu lõppesid ebaõnnestumisega. Metropoliit Filipp, kes kuulus nimekasse Kolõtševite suguvõssa, katsus bojaaride eest välja astuda, kuid tagandati ja saadeti kloostrisse, kus ta salaja surmati. 1567. a. ümber tekkis suur bojaaride vandenõu, kuid see avastati ning sellest osavõtjad hukati. Vandenõuga liitus Novgorod, kus veel olid elavad endise poliitilise iseseisvuse traditsioonid. Osa novgorodlasi ühes ülempiiskopiga oli valmis reetma ning end Leedu alla andma. 1570. a. jaanuaris korraldas tsaar suure karistusekspeditsiooni Novgorodi vastu. Viie nädala jooksul opritšnikud piinutasid novgorodlasi ja uputasid neid Volhovis. Linn riisuti paljaks. Novgorodist

[1] Lenin, Teosed, I kd., lk. 73.

läks tsaar Pihkva vastu, riisus selle paljaks, kuid julmi hukkamisi siin ei teostanud.

Opritšnina vastas väike- ja keskaadli klassihuvidele. Opritšnina abil aadlikud suurendasid oma maavaldusi, sest et bojaaridelt konfiskeeritud pärusmaad jagati neile. Aadlikud kasutasid opritšninat ka talupoegadele surve avaldamiseks. Opritšnikud vedasid talupoegi võõrailt maa-aladelt omadele, rikkudes isegi määrusi, mis olid antud Sudebnikus, mille juures võeti tarvitusele otsene vägivald, põletades maha nende talupoegade elumajad, kes ei tahtnud vabatahtlikult üle minna.

Tsaari isevalitsusliku võimu kindlustamine. Suurte feodaalide laostamine ja osaline hävitamine tõi kaasa tsaarivõimu suure tugevnemise ja isevalitsusliku korra kehtimapanemise.

Opritšnina all kannatada saanud bojaaride meeleolu väljendajaks oli vürst Kurbski. Vürst Kurbski algas Leedust kirjavahetust Ivan IV-ga. Ta süüdistas tsaari, Kurbski arvates, otstarbetus julmuses ning püüdis õigustada bojaare, keda süüdistati reetmises. Tsaar peab valitsema koos bojaaridega ning kuulama nende nõuandeid, — veenis Kurbski tsaari.

Oma vastuseis Ivan IV tõendas, et tsaarivõim on seatud jumalast. Osutada tsaarile sõnakuulmatust on suurim patt, kõik tema alamad on tsaari orjad, kellele ta võib osutada armu, kuid keda tal „on vabadus" ka hukata. Igasugune katse tsaarivõimu piirata — on roim, sest et see nõrgestab riigikaitset.

Võitlus feodaalide keskel avaldas rasket mõju kõigile rahvakihtidele. Ebasoosingusse langenud bojaaride maade rüüstamisel kannatasid esijoones talupojad. Sõjakäiguga Novgorodi vastu kaasnes seesugune maa rüüstamine, millest talupoegade majapidamine pikal ajal ei suutnud paraneda. Üks sõjakäigust osavõtja, opritšninas teeninud sakslane Heinrich Staden kiitles, et asus Novgorodi sõjakäigule ühe hobusega, kuid jõudis tagasi 49 hobuse ja 22 koorma kokkuriisutud varandusega.

Liivimaal elasid Ivan IV sõjaväed üle nurjumisi. 1571. a. teostas Krimmi khaan Devlet-Girei ootamatu rüüsteretke. Khaan tungis takistamatult Moskvani, põletas maha kogu linna, välja

arvatud Kreml, ning viis kaasa määratu suure arvu vange. Kui Devlet-Girei teisel aastal katsus korrata retke, peatati ta Oka jõel „maiskondlike" vojevoodide poolt, kes ka päästsid Moskva teiskordsest rüüstamisest.

Tsaar mõistis, et on vaja ühendada kõik feodaalid võitluseks väliste vaenlastega. Opritšnina oli selleks ajaks oma töö juba teinud. Feodaalse killunemise jäänused olid hävitatud. Bojaarkond oli küllaldaselt nõrgestatud. Opritšnina sai mitte ainult tarbetuks, vaid ka kahjulikuks. Opritšnikute keskel leidus äraandjaid. Algasid opritšnikute eneste hukkamised. 1572. a. kaotati opritšnina.

Hoolimata oma negatiivseist külgedest aitas opritšnina kaasa riigivõimu tsentraliseerimisele. „Ikkagi praegune Vene vürst," Stadeni sõnade järgi, „on saavutanud selle, et kogu tema riigis on üks usk, üks kaalusüsteem, üks mõõt! Ainult tema üksi valitsebki. Kõik, mida ta käsib, täidetakse, ning kõik, mida ta keelab, jääb tõesti keelu alla. Keegi ei vaidle talle vastu: ei vaimulikud ega ilmalikud."

Isevalitsus soodustas tsentraliseeritud feodaalriigi tugevnemist ning suurendas ta kaitsevõimet. Seepärast võrreldes endise killunemisega oli see positiivseks nähtuseks. Isevalitsusliku korra kehtimapanemine vastas feodaalide klassi suurema osa huvidele. Väike- ja keskaadel võis saavutada võimu talupoegade üle ja oma maavalduste suurendamist ainult tsaari piiramata isevalitsejavõimu abil. Seepärast aadel hävitas halastamatult kõik, mis takistas isevalitsusliku võimu loomist.

Isevalitsuslik kord oli samuti ka kaupmeeskonna huvides, sest et feodaalse killunemise jäänused takistasid kaubanduse arenemist riigi eri piirkondade vahel. Seepärast kaupmeeskond toetas energiliselt kõiki tsaari algatusi riigi ühtsuse kõvendamise suunas.Teiselt poolt tugev riik soodustas uute turgude vallutamist idas ja läänes. Isevalitsuslik riik loodi töötavate talupojamasside arvel. Talupojale tõi isevalitsus pärisorjuse surve kõvenemist; see lubas aadlikel veel tugevamini kinnistada talupoegi omal maal.

§ 41. Liivi sõja lõpp.

Liivi sõja käik. Rootsi, Poola ja Leedu vahelesegamine Liivi sõtta tegi olukorra Baltikumis liiga keeruliseks. Moskval ei tulnud nüüd enam võidelda nõrga Orduga, vaid kolme tugeva riigiga. Sellest hoolimata saavutasid Moskva sõjaväed 1563. a. üsna suure edu: Polotsk, suurim linn Väina jõel, ühe endise Vene vürstiriigi kunagine keskus, andis alla. Kuningas Sigismund-August pöördus Moskva valitsuse poole rahuettepanekuga ning nõustus ära andma kõik Vene vägede poolt vallutatud linnad ja maad Liivimaal, kuid Moskva valitsusel ei olnud kalduvust rahu sõlmimiseks. Ivan IV-ndat toetas Maakogu (valitsevate klasside esindajate kogu), mille ta kutsus kokku 1566. a. Maakogust võtsid osa kõrgemad vaimulikud, pealinna ametiasutistes teenijad, Leedu piiri äärsete maakondade mõisnikud ja suurkaupmeeskond. Maakogu nõudis sõja jätkamist kuni kogu Liivimaa liitmiseni Venega. Ainult vaherahu sõlmiti.

Hädaoht Moskva poolt sundis Leedut ja Poolat veel kõvemini liituma. Lublini seimil (1569) sõlmiti uus unioon, mille järgi Poola ja Leedu ühinesid Poola-Leedu kuningriigiks valitava kuninga võimu all. Leedu suurfeodaalid ei astunud meeleldi seda sammu, mis ähvardas neid nende õiguste kärpimisega, kuid neil, nende eneste sõnade järgi, „oli vaenlane seljas". Peale selle nad ei leidnud ka toetust mitte ainult valge-vene ja ukraina feodaalide poolt, kes allusid Leedule, vaid ka oma šlahta (aadli) poolt. See šlahta soovis lähenemist Poolaga, sest et arvestas Poola abi Moskva vastu. Leedu šlahta püüdis samuti saada kõiki õigusi, mis olid poola šlahtal. Lublini unioon kõvendas tublisti Poola-Leedu sõdivat poolt võitluses Liivimaa pärast.

Energiline Stephan Báthory, kes valiti 1576. a. mõlemate riikide — Poola ja Leedu — poolt kuningaks (pärast Sigismund-Augusti surma), reorganiseeris lühikese aja jooksul sõjaväe. Ta lõi väljaõpetatud jalaväe saksa ja ungari palgasõdureist ja samuti ka hea suurtükiväe ning muutis Poola-Leedu kaitsetaktika ründavaks pealetungiks.

1579. a. ilmus Báthory ootamatult Polotski alla. Peale peaaegu kuu aega kestnud vastupanu vallutati Polotsk. Báthory ei piirdunud venelaste poolt äravõetud linnade tagasivõtmisega; ta läks ka üle Vene riigi endise piiri, kuid seal ta edu katkes.

Ivan IV saatkond Saksa riigipäevale Regensburgis. *Saksa koloreeritud gravüür XVI saj.*

1581. a. sügisel piiras ta 100 000-mehelise sõjaväega Pihkvat, ning piirates linna kaevikutega asus seda pommitama. Kui müürisse oli lõhutud avaus, asusid piirajad rünnakule ning vallutasid kaks torni. Venelased lasksid ühe neist õhku ning teisest lõid vaenlased välja. Poolakad taganesid suure kaotusega. Piiramine võttis veniva iseloomu ning Báthory lõpuks ei suutnudki Pihkvat vallutada.

Üheaegselt Ivan IV-l tuli pidada sõda ka Rootsiga, kes samuti avaldas pretensioone Liivimaa peale ja oli võtnud Tallinna

enda alla. Vene vägede katsed Tallinna vallutamiseks lõppesid nurjumisega. Rootsi sõjaväed sõdisid Vene-Karjala piirides ning vallutasid Vene linnu. Sel viisil Ivan IV tabasid äpardused igal frondil.

Rahu sõlmimine. Pihkva mehine kaitse võimaldas alustada rahuläbirääkimisi. Vaherahu Poolaga sõlmiti 1582. a. Ivan IV loobus kõigist vallutustest Liivimaal, Báthory andis tagasi tema poolt vallutatud Vene linnad. Järgmisel aastal sõlmiti vaherahu ka Rootsiga, tema poolt vallutatud Vene linnade (Jam, Koporje, Ivangorod) temale jätmise hinnaga. Niiviisi ei andnud 25-aastane sõda (1558—1583) Baltikumi ranniku pärast mingeid tulemusi. Ilmnes Vene riigi põline mahajäämine, kuid ikkagi see sõda näitas Lääne-Euroopale uue riigi jõudu.

Ivan IV. *Saksa gravüür XVI sajandist.*

Ivan IV. Ivan IV suri aasta pärast sõja lõppu, 1584. a. Ta oli andekas ja tark inimene. Oma aja kohta oli ta hea haridusega, armastas ja oskas kirjutada, tal oli terav ja peen mõistus. Nii sise- kui ka välispoliitikas märkis ta tabavalt ja õigesti oma eesmärgid ning ülesanded ja taotles neid visaduse ja püsivusega. Tema mõte hädavajadusest vallutada Venemaale Läänemere rannad teeb au tema ettenägelikkusele, kuid see võis teostuda ainult Peeter I ajal. Kokkupõrkes bojaarkonnaga astus Ivan IV välja tsentraliseeritud feodaalriigi huvide kaitsjana, mille eesotsas ta seisis. Ta kirjutab Kurbskile: „Kes suudab pidada sõda vaenlaste vastu, kui riik lõhkeb kodustest sõdadest?“ Ivan IV läks ajalukku hüüdnimega „Julm“. Kaasaeglasi

hämmastas eriti tema julmus, mis ilmnes juba lapseeast peale ning kasvas bojaaride vastu käiva ägeda võitluse tingimustes. Võitlus arendas temas ka haiglast umbusklikkust. Tasakaalutu ja äkiline Ivan IV ei andnud alati enesele aru oma tegudest. Vihasööstus ta tappis oma vanema poja, tsareevitš Ivani, lüües teda sauaga. Ivan IV valitsemine, hoolimata kõigist tema iseloomu tumedaist külgedest, on väga tähtsaks perioodiks Venemaa ajaloos. Tema ajal Vene riik likvideeris feodaalse killustumise jäänused ning sulas kokku ühtseks tugevaks riigiks, mis on võimeline end kaitsema väliste vaenlaste vastu. Rahvalauludes ja muinasjuttudes on säilinud mälestus Ivan IV kui julmast tsaarist, kes karistas äraandjaid-bojaare.

§ 42. Lääne-Siberi rahvaste vallutamine XVI sajandi lõpul.

Stroganovide valdused. Ivan IV valitsemise viimaseil aastail algas Lääne-Siberi vallutamine Vene riigi poolt. Pealetungi alustasid soolasuurtööstурid Stroganovid. Kuus aastat pärast Kaasani vallutamist (1558) hankisid nad Moskva valitsuselt loa Kama jõe äärsete maade vallutamiseks. Põliselanikke manše (voguleid) välja surudes, hakkasid Stroganovid asutama soolapuhastuse tööstusi ja asustama siia pärisoriseid talupoegi, kes töötasid tasuta nende soolatööstustes. Oma valduste kaitseks ehitasid Stroganovid kindlustatud tõkkeid, varustasid neid suurtükkidega ja palkasid sinna „tahtjaid inimesi". Tsaarilt said Stroganovid rea õigusi, mis tegid nad täieõiguslikeks isevalitsejaiks oma pärusmaadel. Mitmel korral manšid ja teised rahvad, kellelt Stroganovid võtsid ära nende tööndusliku tagamaad, tungisid nende asulate kallale. Oli juhtumeid, kus nad ühinesid Stroganovi talupoegadega võitluseks ühiste ekspluteerijatega. Selles võitluses manši-vogulitele andsid toetust nende hõimud, kes elasid ida pool Uuralit.

Siberi khaaniriigis valitses tol ajal mitte enam Moskva tsaari vasall ning maksumaksja Jediger, vaid khaan Kutšum, kes tappis

Jedigeri ning vallutas Siberi. Kutšum püüdis tugevdada Siberi khaaniriiki. Tema ajal pandi kehtima muhamedi usk, mis pidi khaani võimu tugevdama. Kutšum püüdis laiendada oma valdusi ka Uuralist lääne poole.

Jermaki sõjakäik. XVI saj. elas Doni jõe äärseis steppides Vene riigi piiril palju vabu kasakaid. Need olid peamiselt talupojad ja orjad, kes olid ära põgenenud feodaalide surve alt. Nende hulgast värbasid Stroganovid teenistuslaste salku nii oma valduste kaitseks kui ka nende laiendamiseks kaugemale ida poole. 1581. a. saatsid Stroganovid palgatud kasakate väeosa Uurali taha ataman Jermak Timofejevitši juhatusel, varustades neid toidumoona, relvade ja venedega. Väeosa sõudis Kama jõe haru Tšussovajat mööda üles ning, olles veetnud talve laagris, vedas kevadel vened ühele Tura jõe harule, mis suubub Toboli jõkke. Maa oli väheasustatud, kasakad liikusid edasi peaaegu takistuseta. Sõudes Turalt Tobolile astusid nad Siberi khaaniriigi piiresse. Esimese tõsisema vastupanu leidsid kasakad Siberi khaaniriigi pealinna lähedal, Toboli jõe ühinemiskohal Irtõšiga. Siin Kutšum valmistas kindlustatud metstõkke ning kogus tatarlastest ja nendele alluvaist manšidest (vogulitest) ja hantedest (ostjakitest) suure sõjaväe, kes võttis kasakaid vastu nooleterahega. Kasakad vastasid laskmisega tulirelvadest ning asusid metskindlustust ründama. Tekkis käsitsivõitlus. Hanted ja manšid ei pidanud pealesurumisele vastu ning pöördusid esimestena jooksu, ajades segi tatarlaste read. Kasakad jälitasid ja tapsid põgenevaid vaenlasi. Pärast seda lüüasaamist jättis Kutšum maha oma pealinna ning läks lõuna poole steppi, ning Jermak kasakatega astus tühja linna. Ümbruskonna rahvas ruttas alistuma võitjale. Jermak teadis, et väikesel väeosal on võimatu püsida kaua vaenuliselt häälestatud rahva hulgas, ning saatis käskjalad Moskvasse tsaari juurde teatega Siberi khaaniriigi vallutamisest ja palvega saata abi.

Oodates abi jätkasid kasakad ümbruskonna maade allaheitmist. Odade ja mõnel juhul isegi mitte rauast, vaid luust otstega nooltega varustatud elanikud ei suutnud seista tulirelvade vastu.

Hoolimata kiirest edust kujunes Jermaki väikese väeosa olukord raskeks. Isegi tsaari väe abisalga kohalejõudmine ei aidanud. Toidumoona puudusel levis Vene teenistuslaste hulgas skorbuut. Jermak ise langes, sattudes lõksu, kuhu teda oli meelitanud Kutšum; püüdes hüpata paati komistas Jermak ja uppus Irtõši jõkke. Ellujäänud Vene teenistuslased olid sunnitud Siberist lahkuma. Tatarlased okupeerisid jälle khaaniriigi pealinna.

Lääne-Siberi külgeliitmine. Alles pärast Ivan IV surma saadeti Siberisse vojevoodid suure sõjaväega. 1586. a. ehitasid nad Tjumeni linna endise tatarlaste samanimelise linna varemeile ning algasid siit maa järk-järgulist vallutamist. Järgmisel aastal rajati Toboli jõel väike kindlustus Tobolsk, Kutšumi endise pealinna lähedal, mis oli elanike poolt lõplikult maha jäetud. Tobolsk sai tsaari valitsusvõimu keskuseks Lääne-Siberis. Järgnevail aastail vallutati ümbruses asuvad manši ja hante suguharud.

Kuid võitlus Kutšumiga polnud veel lõppenud. Ta jätkas nomadiseerimist Baraba stepis ja piiriäärsete maakondade häirimist oma retkedega. Alles 1598. a. sai Kutšum täielikult lüüa, millest ta enam ei paranenud.

Võrdlemisi kiire võit Siberi khaaniriigi üle on seletatav peale Vene vägede tehnilise paremuse veel poliitilise ühtsuse puudumisega tatarlaste hulgas. Siberi khaaniriik oli jagunenud hulgaks väikesteks, omavahel nõrgalt liidetud valdusteks. Kutšumi esimesel ebaõnnestumisel jätsid vasallid ta maha. Veel nõrgem oli side Siberi khaaniriigi ja selle võimualuste ostjaki ja voguli väikevürstidega, kes võtsid khaani sõjaväest osa ainult sundkorras ning esimesel võimalusel jooksid laiali.

Tsarismi poolt vallutatud rahvad pandi maksma jassakki, mis läks tsaari laekasse. Jassakki maksti soobli- ja teiste kalliste karusnahkadega. Peale tsaari jassaki pidid Siberi rahvad andma kingitusi vojevoodidele ja teenistuslastele. Jassaki tasumise sundimiseks võeti amanaate ehk pantvange. Valitsus kasutas ka kohalike väikevürstide äraostmist, kinkides neile igasugust tühja-tähja jassaki korrapärase toomise eest ning meelitades

neid „valitseja armuga“ — viinaga jms. Siberist tulnud nahad olid suure väärtusega. Riik müüs neid välismaale; karusnahamüük oli üheks tuluallikaks riigi sõjaliste ja teiste kulude katteks.

Koos tsaari sõjavägedega tungisid Siberisse Moskva kaupmehed. Nad viisid kaasa odavaid kaupu (kellukesi, riidereste jms.). Vahetuseks võtsid nad Siberi rahvailt hinnalist karusnahka. Kaupmehed jootsid häbematult taiga elanikke purju, et nendelt poolmuidu välja petta soobli- ja teisi nahku.

Niimoodi XVI saj. oli Moskva tsaaride võimu all peale venelaste terve rida teisi rahvaid: Kaasani ja Astrahani tatarlased, mordvalased, marid, tšuvašid, udmurdid, baškiirid ja Lääne-Siberi rahvad. Nii Vene riik hakkas kord-korralt muutuma mitmerahvuseliseks riigiks. Tugeva vene rahva juurde liideti väevõimuga teised nõrgemad rahvad.

§ 43. Kaubandus ja käsitöö Vene riigis XVI sajandil.

Ida-Euroopa ühinemine tsentraliseeritud mitmerahvuseliseks riigiks oli võimalik ainult majanduslike sidemete olemasolu tõttu maade vahel, mis kuulusid riigi koosseisu. XVI saj. on märgata kaubanduslik-rahanduslike suhete arenemist, mis valmistas ette maa majanduslikku ühinemist ning kergendas tema poliitilise ühinemise protsessi.

XVI saj. arenesid tunduvalt Vene riigi kaubandussuhted Ida ja Läänega. Kaasani ja Astrahani vallutamisega sattus Moskva kätte kogu veetee Kaspia merre. See soodustas kauplemise suurenemist Azerbaidžani, Pärsia ja Buhhaaraga.

Läbikäimine Lääne-Euroopaga oli raskendatud selle tõttu, et selle ja Vene riigi vahel asetsesid vaenulised maad — Poola, Leedu ja Saksa ordu valdused.

1553. a. inglased avastasid otsese tee mere kaudu Venemaale. XVI saj. oli Inglise kaubanduse õitsengu sajandiks. Inglise kaupmeeskond asus ägedasse võitlusse hispaanlaste ja portugallastega, kes seni valitsesid merel. Meretee Indiasse (ümber

Aafrika) oli portugallaste käes. Inglise kaupmeeskond korraldas ekspeditsiooni, et leida teed Indiasse üle Põhja-Jäämere, s. t. seda Suurt Põhja-veeteed, mis sai laevatatavaks alles Nõukogude võimu ajal. Ekspeditsiooni tabas laevahukk. Kuid üks laev kapten Chancellori juhtimisel aeti tormiga Valgesse merre Dvina suudmesse. Chancellor astus ühendusse lähima linna Holmogorõ vojevoodiga, kes informeeris Ivan IV inglise kapteni saabumisest. Chancellor kutsuti pealinna. Ivan IV taipas kogu kasu, mida annab vahetu läbikäimine ühe Euroopa rikkaima kaubandusliku maaga. Ta andis inglastele õiguse kaubelda Vene riigis kõige soodsamail tingimusil. Vene riigi oma tööstus oli nõrgalt arenenud. Inglismaalt sai Venemaa kalevit ja muid riideid, metalle ja metallitooteid, samuti ka vürtse ja muid kaupu, mis tulid Aasiast, Aafrikast ja Ameerikast. Vahetuseks Inglise kaupmehed võtsid Vene tooraineid: karusnahku, kanepit, rasva jne. ning omandasid samuti Idamaa kaupu, eriti Azerbaidžani siidi.

Inglaste järel hakkasid ka hollandlased kasutama Valge mere teed Moskvaga kauplemiseks. Varsti pärast Ivan IV surma ehitati Dvina suudme lähedale Arhangelski linn. Siin peeti igal aastal laata, kus kohtusid välismaa kaupmehed vene kaubarahvaga. Kuid Valge meri on suurema osa aastast kaetud jääga. Läbikäimised võisid toimuda selle mere kaudu ainult suvekuudel. Seepärast Venemaa püüdiski nii visalt vallutada Läänemere rannikut.

Tugevnenud kaubandussuhted Lääne-Euroopa ja Idamaaga kutsusid välja suure elavnemise Vene siseturul. Töösturid tungisid itta Uurali taha kallihinnaliste nahkade järele; korraldati mereekspeditsioone Obi lahte, et otsida soobli „pesitsemise" kohti.

Linnades ja külades oli XVI saj. levinud väikekäsitööstuslik tootmine. Suurtes linnades, nagu Novgorod ja Kaasan, leidus XVI saj. 100 käsitööstuse eriliiki. Oli meistreid, kes spetsialiseerusid kõrvarõngaste, nööpnõelte ja naelte väljatöötamises, sarafanide, mantlite ja kasuk-pihikute õmblemises jms. Kaupmehed ostsid käsitöötooteid kokku, viisid need Siberisse ning

vahetasid karusnahkade vastu, mis hiljem müüsid välismaalastele. Nii kujunesid sidemed üksikute turgude vahel, mis valmistas ette nende ühinemist üheks ülevenemaaliseks turuks.

§ 44. Elu-olu ja kultuur XVI sajandil.

Venelaste kombed XVI sajandil. Vene riik oli XVI saj., võrreldes Lääne-Euroopa maadega, kultuurilises suhtes maha jäänud. Perekonnaelus valitses karmus ja toorus. Isa oli täievõimuliseks valitsejaks mitte ainult orjade üle, vaid ka naise ja laste üle. Vähimagi süü pärast oli ta valmis lööma millega juhtus, „mööda kõrvu ja mööda nägemist, rusikaga südame alla, jalahoobiga, torkima rauast või puust asjaga".

XVI saj. koostati raamat „Domostroi", milles anti õpetusi sellest, kuidas peavad elama ja käituma valitsevaisse klassidesse kuuluvad inimesed. Suurt tähelepanu osutas „Domostroi" laste kasvatamisele ja naise õpetamisele „häile kombeile" mehe poolt, kuid abinõud, mida soovitas „Domostroi", ei erinenud palju karmist tõelisusest. Lapsi soovitati hoida ranguses: „Karista oma poega noorest east ning tema annab sulle rahu vanaduses; peksa last väsimata; kui lööd teda kepiga, siis tema sellest ära ei sure, vaid saab veel tervemaks". Samamoodi kirjutati ette kohelda ka naist: „Kui naist või poega või tütart sõnad ja manitsused ei muuda, kui ei alistu, ei kuula, ei karda ja ei tee seda, nagu mees või isa või ema õpetavad, tuleb peksta piitsaga süü suuruse järgi. See on mõistlik ja valus ja hirmutav ja tervislik." „Domostroi" oli XVI saj. kirjaoskajaile lemmikraamatuks. Ta on säilinud meieni ärakirjas, mille tegi preester Silvester oma poja jaoks.

XVI sajandi haridus ja kunst. Kirjaoskus oli väga vähe levinud venelaste hulgas. Isegi preestrite hulgas oli inimesi, kes vaevalt „komberdasid lugeda silpide haaval". Raamatud olid käsikirjalised, maksid väga kallist hinda ning olid harulduseks. Harimatud ümberkirjutajad tegid palju kirjavigu ja vigu, mis sageli moonutasid mõtte. Raamatule vaadati kui nõiduslikule, maagilisele vahendile. Nõudmist oli peamiselt igasuguste ennustamise raamatute järele. Oli levinud kõige toorem ebausk. Mööda külasid käisid ringi paljasjalgsed, poolalasti inimesed,

juuksed laiali, teesklesid langetõvehooge ning tõendasid, et nendele ilmutavad end „pühakud".

Ivan IV mõistis, et harimatuse vastu on esimese asjana vaja haridust. 1551. a. kutsuti Moskvasse kokku kirikukogu (vaimulikkonna koosolek), mille eesmärgiks oli kindlustada

Esimene Venemaal trükitud raamat „Apostol" (1564. a.).

kiriku olukorda. Koosolekul pani tsaar ette võtta tarvitusele abinõud kõige kisendavamate nurjatuste kõrvaldamiseks vaimulikkude elust (purjutamine jne.) ja hariduse levitamiseks rahva hulgas. Vaimulikele tehti ettepanek avada koole lastele kirjaoskuse õpetamiseks. Kirikukogu otsused moodustasid terve raamatu, nimega „Stoglav", kuid ellu neid otsuseid ei viidud. Ivan IV ei läinud korda koole luua, sest et Vene riigis oli liiga vähe inimesi, kes olid küllalt haritud selleks, et olla õpetajaiks.

Hariduse laiendamise eesmärgiga asutas Ivan IV Moskvasse trükikoja. Ehitati „trükkimise koda", mis laskis välja mõne jumalateenistuse raamatu. Trükikojas töötas kaks vene meistrit — Ivan Fedorov ja Peeter Mstislavets. Esimene nende trükitud raamat ilmus 1564. a. Tehnilisest küljest see oli valmistatud hästi. Kuid üldise harimatuse juures trükitud raamatud arvati olevat saatana sünnitused. Seda kasutasid poolkirjaoskamatud raamatute ümberkirjutajad, kes kartsid, et trükikunsti arenemisega nemad võivad jääda ilma oma teenistusest. Nad ässitasid üles rahvahulga, kes purustas „trükkimise koja". Ivan Fedorov koos oma seltsimehega põgenes Leetu. Nad jätkasid oma kasulikku tegevust Valge-Venes ja Ukrainas ning aitasid seal palju kaasa raamatutrükkimise arendamisele. Esimene ebaõnnestumine ei peatanud Ivan Julma ning ta asutas uue trükikoja Aleksandri alevikku.

Hoolimata laiade rahvamasside peaaegu absoluutsest kirjaoskamatusest oli XVI saj. Moskva vaimulikkude ja bojaaride hulgas ka haritud inimesi. Nende hulgast tuli mitu silmapaistvat kirjanikku. Metropoliit Makari kaitse all tekkis väike ringike, kes töötas tema tellimise peale. Koostati rida teoseid, mis pidid tooma kuulsust Moskva tsaaririigile, nende hulgas „Astme raamat" — Moskva riigi loomise ajalugu, mis algab Kiievi vürstist Vladimirist ja tema vanaemast Olgast peale ning lõpeb Ivan IV. Tsaar Ivan IV oli ise andekas kirjanik. Bojaaridest oli silmapaistvaks kirjanikuks vürst Kurbski, kes oli väga haritud inimene. Tema on kirjutanud „Moskva suurvürsti ajaloo" — mälestused Ivan IV valitsemisest, mis on kirjutatud bojaaride kaitseks ja on tsaari vastu teravasti vaenuline. Kurbski läkitused tsaar Ivanile on silmapaistvad oma aja kohta suure kirjandusliku väärtuse poolest.

XVI saj. kujuneb Moskva riigis algupärane ja selgelt rahvuslik kunst. Tolle aja ehituskunsti näiteks on Vassili Õndsa kirik, — vana vene kunsti tõeline meistriteos, mis meie ajal on muudetud muuseumiks. Selle ehitasid vene meistrid — pihkvalane Postnik Jakovlev ja Barma. Teiseks samaväärtuslikuks meistri-

teoseks on kirik Kolomenskoje külas Moskva lähedal, mis on ehitatud pisut varem. Kunstnikena olid kuulsad Pihkva meistrid. Nende loomingus tundub Lääne eeskujude mõju.

Hariduse arenemisele Vene riigis oli takistuseks see asjaolu, et ta oli Poola ja Leeduga eraldatud Lääne-Euroopa kultuursemaist maist. Poola ja Leedu feodaalid takistasid igapidi alalise läbikäimise kujunemist Vene riigi ja Euroopa vahel, kartes, et hariduse levimisega saab Venemaa liiga tugevaks.

Meie maa rahvad XVII sajandil.

XIV peatükk.

Talupoegade sõda ja võitlus Poola ja Rootsi interventsiooniga Vene riigis XVII sajandi algul.

§ 45. Vene riik talupoegade sõja eel.

Pärisorjus. XVI saj. teisel poolel muutus talupoegade seisukord väga raskeks. Vajades raha laiendasid mõisnikud mõisade külvipinda ning suurendasid talupoegadelt võetavaid rahalisi ja naturaalmakse. Varem talupoja koormuste hulk määrati tava järgi: talupoeg haris härraste põllumaad ning maksis kruntrenti „nagu vanasti". XVI saj. mõisnikud ei arvestanud enam tava, vaid määrasid ise oma talupoegade maksude ja kohustuste määrad. Tsaari käskkirjad kohustasid talupoegi kuulama igas asjas mõisniku sõna ning tegema iga tööd, milleks mõisnik neid „obrokistab" (rendiga kohustab). Liivi sõda tekitas suuri kulusid. Rahalisi makse talupoegadelt ja linnade kaubanduslik-käsitööstuslikult elanikkonnalt suurendati mitmekordselt. Püüdes pääseda raskest tööst, maksudest ja näljast, jätsid talupojad massiliselt maha oma majad ja külad ning läksid itta, Volga taha, ja veel enam lõunasse, Oka jõe taha. Seal laius peaaegu asustamata mustmulla-stepp, kus oli raske ärakaranud talupoegi kinni püüda. Talupoegade äraminekuga tühjenes riigi keskosa.

Jäädes ilma töökätest, sattus mõisniku feodaalmajapidamine väga raskesse olukorda. Vajades talupoegi, meelitasid maaomanikud neid üksteise juurest üle. Igal aastal jüripäeva eel algas võitlus talupoegade pärast. Suuremal osal talupoegadest ei olnud raha enese mõisnikust lahtiostmiseks. Siis maksid teiste mõisnikkude kiltrid nende eest kõik nendele määratud maksud ning viisid talupojad oma leivavanemate maadele. Rikkad ja võimukad maaomanikud isegi korraldasid retki oma naabrite maadele;

retketel pandi talupoegi ahelaisse ning viidi uutele kohtadele. Kesk- ja väikeaadlikud kaebasid, et nad ei saa enam oma inimestest tühjaks jäänud mõisadest sõjateenistust täita.

1581. a. keelas tsaar Ivan IV ajutiselt „kuni valitseja käskkirjani" talupoegade kohavahetuse jüripäeval. Aastaid, millal oli keelatud talupoegade kohavahetus jüripäeval, hakati nimetama „keeluaastaiks" (sõnast „zapoved" — keeld). Talupojad kinnitati veel kõvemini mõisniku maa külge.

Kasakad. Doni alamjooksul elasid juba XV saj. kasakad. Sõnaga „kasakad" hüüti türgi keeles vabu, oma rahvast eraldunud inimesi. Vene ärakaranud talupojad ja orjad, kes asusid Donimaale, hakkasid ka end nimetama kasakaiks. Vene elanikkonna juurdevool Donimaale suurenes eriti XVI saj. lõpul, ühenduses pärisorjusliku surve suurenemisega Vene riigi keskosades. Lindudest rikas stepp ja kalarikkad jõed võisid toita Donil võrdlemisi suure elanikkonna. Kasakad tundsid siin end julgeina mõisnike ja tsaari vojevoodide omavoli eest. Põlluharimisega nad ei tegutsenud, vili veeti sinna Vene linnadest.

Kasakad tegid röövretki tatari ja türgi valdustesse Aasovi ja Musta mere rannikuil ning õnnestumise korral võtsid kaasa hea saagi. Mõnikord kasakad riisusid ka vene kaupmehi Volga jõel. Kõik üldised küsimused, mis puutusid sõjakäikudesse, saagijagamisse ja läbikäimisse Moskvaga, otsustasid kasakad koosolekul, mida nimetati „ringiks". Neil koosolekuil valisid nad ka oma ülemad — atamanid.

Tsaar Fedor Ivanovitš. Pärast tsaar Ivan IV Julma surma jäid tema poegadest elavatena järele: Fedor — esimesest naisest Anastassia Romanovist, ja alaealine Dimitri — viimasest naisest Maria Nagoi'st. Tsaariks sai Fedor Ivanovitš (1584—1598). Tsareevitš Dimitri koos oma ema ja sugulaskonna Nagoidega saadeti väikesse Uglitši linna, mis anti väikesele vürstile „osastiseks".

Tsaar Fedor oli haiglane ja nõrga mõistusega inimene, täitsa võimetu maa valitsemiseks. Päevade kaupa ta palvetas kirikuis, armastas helistada kirikukelli või vaadelda, kuidas narrid tegid

lõustu ja kaklesid tema ees. Rahva hulgas räägiti avalikult, et uus tsaar on — „loll". Võimu ja valitsemise riigi üle haarasid enda kätte tsaari sugulased ja temale lähedal seisvad bojaarid. Nende hulgast kerkis kiiresti esile bojaar Boris Fedorovitš Godunov.

Godunovide suguvõsa ei kuulunud oma põlvnemiselt väga vanasse aadlisse. Boris Godunov lähendus tsaarile Ivan IV viimaseil eluaastail, peamiselt sugulussidemete tõttu. Fedor Ivanovitš oli abielus Godunovi õe Irinaga. Boris Godunov evis väga suuri vaimuandeid, kuid ta ei olnud saanud (oma aja kohta) head haridust. Ta ei pidanud kinni, nagu suurest soost bojaarid, kõigest vanaaegsest ega võõristanud välismaalasi. Boris Godunov eemaldas kõigepealt tsaarikojast need bojaarid, kes olid takistuseks tema võimule. Omas majas lõi ta korra, mis meenutas tsaaripalee elu, ning võttis ise vastu välismaa saadikuid.

Fedori viimaseil eluaastail juhtis Boris Godunov kõiki asju riigis. Tema peamiseks mureks oli riigivõimu kindlustamine aadlikkude huvides. Boris Godunov mõistis kiriku tähtsust selles asjas. Venemaa õigeusklikku kirikut valitses Moskvas elav metropoliit. Kõrgeimaks Vene kiriklikuks võimuks oli Konstantinoopoli patriarh. Patriarhid elasid Türgi sultanile alistatud maal. XVI saj. lõpul hakkasid nad sõitma Moskvasse „armuandi" paluma — rahas või sooblinahkades. Boris Godunov kasutas Konstantinoopoli patriarhi Jeremiase „armuanni" järele tulekut ning saavutas temalt nõusoleku eripatriarhaadi loomiseks Vene kiriku jaoks. 1589. a. sai esimeseks Vene patriarhiks Boris Godunovile lähedal seisev metropoliit Hiiob.

Eriti tülitas valitsust mõisnikkude talupoegadega kindlustamise küsimus, sest talupoegade äraminek oma maaomanike juurest jätkus. Ärakaranud talupoegade tagasitoomiseks pidi mõisnik tõestama, et kinnipüütud talupoeg enne põgenemist tõesti elas tema maa peal. Selle ülesande kergendamiseks teostati uus maade ja elanikkonna üleskirjutus, mis viidi lõpule 1592.—1593. a. Kõiki sel üleskirjutamisel teatud mõisniku järgi

raamatusse sissekirjutatud talupoegi hakati lugema tema pärisorjadeks. 1597. a. anti välja käskkiri, mis määras viieaastase tähtaja ärajoosnud talupoegade otsimiseks (ülesnuuskimiseks). Viie aasta jooksul leidmata jäänud talupojad jäid elama uutele kohtadele.

XVI saj. teisel poolel elanikkonna laostumise tagajärjel paljud vaesunud inimesed laenasid raha tingimusel, et protsentide maksmise asemel töötavad ja teenivad laenuandja majapidamises. Niisuguseid sõltuvaid inimesi nimetati „võlaorjadeks". Pärast oma isanda surma lasti nad vabaks. Selle poolest nad erinesid täielikest orjadest, keda anti pärandusena edasi. Varem vaba inimene, kes töötas teise juures toidu ja riietuse eest, võis igal ajal peremehe juurest ära minna, kui ta ainult ei andnud enese kohta „sõltumuse kirja". See kord tühistati. 1597. a. käskkirja kohaselt iga vaba inimene, kes töötas teise juures toidu ja riietuse eest üle kuue kuu, sai tema orjaks. Sel viisil Boris Godunov kõvendas mõisnike huvides veel rohkem talupoegade ja orjade pärisorist sõltumust.

Vene riigi majanduslikuks arenemiseks ja tema poliitilise olukorra kindlustamiseks oli vaja vallutada Läänemere rannik. See oleks andnud võimaluse jalule seada palju soodsamaid suhtlemisi Lääne-Euroopa maadega. Pärast Venele ebaõnnestunud Liivi sõda võttis Rootsi enda alla Venemaale lähima Läänemere rannikuosa. Rootsi lõikas Venemaa ära merest, majanduslikest ja kultuurilisist sidemeist Lääne-Euroopaga ning sellega põhjustas Vene riigi mahajäämist.

1590. a. algas sõda Rootsiga väljapääsu pärast merele. 1595. aastal sõlmitud rahulepingu järgi vanad Vene maad Soome lahe ja Laadoga järve ääres (Ivangorod, Jaama, Koporje, Karjala) läksid jälle Vene riigi külge.

Tsaar Boris Godunov. Tsaar Fedor Ivanovitš suri 1598. a. Tema surmaga lõppes Vene tsaaride dünastia, mis põlvnes Rjurikust.

Tsaari noorem vend, tsareevitš Dimitri, kes elas emaga Uglitšis, hukkus 15. mail 1591. a. Selle päeva hommikul mängis

üheksa-aastane Dimitri ühes omavanustega lossi õuel noaga „torkamist" amme ja lapsehoidja järelevalvel. Nende jutustuse järgi juhtus Dimitrile peale tulema langetõve-hoog ning mahalangemisel ta kukkus kõriga noale, mida hoidis käes. Naiste kisa peale jooksis välja tsareevitši ema Maria Nagoi. Ta hakkas karjuma, et Dimitri tapsid Godunovi poolt saadetud inimesed. Kokkujooksnud rahvas tappis Moskva djaki Bitjagovski ja veel mitu inimest. Moskvast saadeti kohale uurimiskomisjon eesotsas vürst Vassili Ivanovitš Šuiskiga, kes tunnistas, et tsareevitš ise haavas ennast surmavalt. Tsaarinna Maria Nagoi pühitseti nunnaks, tema sugulased ja paljud uglitšlased saadeti asumisele omavoli ja mässu pärast. Rahva keskel levis kuuldus, et tsareevitš tapeti Boris Godunovi korraldusel. Võimatu on kindlaks teha tsareevitš Dimitri surmajuhtumi kõigiti usaldusväärset tõelist põhjust; kas ta hukkus õnnetu juhtumi tagajärjel või tapeti salaja kohale saadetud isikute poolt, — on teadmata.

Pärast tsaar Fedori surma ei olnud Boris Godunovil, kes toetus aadlile, kardetavaid võistlejaid. Kokkuastuv Maakogu, kus arvuline enamus kuulus aadlikele ja kaupmeeskonnale, valis Boris Godunovi Moskva tsaariks. Saades tsaariks jätkas Boris Godunov Ivan IV poliitikat riigikorra kindlustamise suunas. Tema jälitas samuti nimekate vürstide ja bojaariperekondade järeletulijaid. Ta kartis eriti surnud bojaari Nikita Romanovitš Zahharjini poegi või, nagu neid nimetama hakati, Romanoveid. Romanovid olid tsaar Fedori sugulased ning vanemal neist, Fedor Nikititšil, oli palju poolehoidjaid aadlikkude ja osa linnarahva hulgas. Boris Godunov kasutas pealekaebusi Romanovite vastu, süüdistas neid kurjasepitsuses tsaari vastu ja saatis kõik vennad asumisele Põhja-Venemaale. Vanem neist, Fedor Romanov, pühitseti mungaks „vanakese Filareti" nime all. Boris Godunov pühitses võitu oma vastaste üle bojaaride laagrist. Kuid sel ajal hakkas tõusma uus ähvardav hädaoht — talupoegade liikumine.

1601. a. algas maal nälg. Vihmad ja varased sügisekülmad hävitasid lõikuse. Järgmisel kevadel taliviljapõldudel rukis ei

tärganud üldse. Talupoegadel polnud isegi seemet uue külvi jaoks. Nälgiv rahvas toitis end rohu ja kasekoorega. Terved külad surid välja. Isegi Moskva tänavail vedeles koristamata laipu. Hirmus nälg kestis kolm aastat (1601—1603). Mõisnikud, kloostrid ja kaupmehed, kelledel olid suured viljatagavarad, kasutasid kõrget viljahinda ning teenisid suuri varandusi. Bojaarid ja aadlikud ei tahtnud toita oma teenijaskonda, mis koosnes orjadest, ning ajasid selle enda juurest minema. Kartes näljarahutusi käskis Boris Godunov jagada vilja kroonu viljaaitadest. Kuid vili ei sattunud mitte niivõrd näljaste, kui jagajate eneste kätte. Riigi viljatagavarasid polnud küllaldaselt, et toita kõiki näljaseid, kuid maaomanikel, nende hulgas ka patriarhil, olid terved aidatäied vilja, kuid nad ootasid, et viljahind tõuseks veel kõrgemale.

Näljased talupojad ja orjad hakkasid kogunema salkadeks ning tungima mõisnike ja kaupmeeste kallale. Teised läksid Donimaale või Ukraina piiri äärseisse linnadesse. 1603. a. suur salk talupoegi ja orje Hlopko Kossolapi eestvedamisel jõudis juba pealinna ümbrusse. Tekkis äge lahing, milles tsaari vojevood Ivan Basmanov sai surma. Suure vaevaga õnnestus tsaari vägedel ülestõusnud talupoegi pealinna alt eemale paisata. Üleni haavades Hlopko Kossolap võeti vangi ning suri varsti. Paljusid vangivõetud talupoegi ja orje poosid tsaari vojevoodid üles teeäärsete puude otsa. Nad tahtsid julmade hukkamistega hirmutada rahvamasse.

§ 46. Poola panide katse orjastada Vene riiki. Vale-Dimitri I.

Poolakate käsilane Vale-Dimitri I. Poola ei olnud rahuldatud Liivi sõja tulemusest. Üsna varsti pärast vaherahu sõlmimist Moskvaga töötas Stephan Báthory välja uue Moskva riigi vallutamise plaani. Pärast Stephan Báthory surma (1586. a.) ei lubanud Poola siseolud alustada avalikku sõda. Seepärast uue kuninga Sigismund III ajal otsustas Poola kasutada Vene riigi nõrgenemist ja rahva alamkihtide viha Boris Godunovi

valitsuse vastu. Selle eesmärgiga Poola nihutas esile isehakkaja — Vale-Dimitri I.

Kuuldus, et tsareevitš Dimitri ei olnud tapetud Uglitšis, vaid pääses ja elab Poolas, hakkas levima varsti pärast Borisi tsaariks saamist. Sel ajal Ukrainas ühes lossis, mis kuulus pan Adam Wisniowieckile, ilmus mees, kes nimetas end Ivan IV pojaks Dimitriks. Kuuldes isehakkaja ilmumisest Poolas, teatas Moskva valitsus, et Vale-Dimitri pole keegi muu, kui endine munk Grigori Otrepjev, kes põlvneb Kostroma väikeaadlist. Nooruses ta hulkus mööda kloostreid, käis mõnikord Moskvas, kuid siis põgenes koos kolme mungaga Poolasse. Vale-Dimitri isiku küsimus pole veel nüüdki lõplikult selgitatud.

Teade Vale-Dimitri ilmumisest võeti Poola panide poolt vaimustusega vastu. Vale-Dimitri viidi üle Wisniowiecki sugulase, vojevood Jüri Mniszeki juurde, kes elas Samboris. 1604. a. kevadel kuningas Sigismund III võttis Vale-Dimitri Krakovis vastu. Pärast läbirääkimisi panidega otsustati mitte alustada avalikku sõda Vene riigi vastu, vaid lubada kõigil soovijail šlahtitšitel astuda Vale-Dimitri väkke. Kõik ettevalmistused sõjakäiguks tehti Samboris. Selle organiseerijaiks olid Poola suurmagnaadid, kes ihkasid uusi maadevallutusi. Nendega liitusid meeleldi väikešlahtitšid, kes unistasid rikkast saagist Venemaal.

Vale-Dimitri andis laialdasi lubadusi kuningale ja panidele. Ta võttis vastu katoliku usu ning kohustus alistama vene rahvast rooma kirikule. Kuningale lubas ta anda Smolenski ja Severski-(Tšernigovi-)maa. Mniszekite perekonnale tahtis Vale-Dimitri anda valitsemiseks Novgorodi ja Pihkva piirkonnad, samuti ka anda neile raha ja aardeid tsaari laekast. Selle tingimusega Jüri Mniszek andis nõusoleku oma tütre Marina abiellumiseks Vale-Dimitriga; Marina pidi saama Vene tsaarinnaks.

1604. a. hilissügisel läks Vale-Dimitri koos 4000-mehelise Poola väesalga ja mõnesaja vene kasakaga Kiievi lähedal üle Dnepri. Esimesed linnad alistusid Vale-Dimitrile peaaegu vastupanuta. Tema juurde kogunesid kasakad, ärakaranud talupojad, orjad, väiksemad teenistuslased — kõik, kes polnud rahul

Boris Godunoviga. Petetud talupojad esmalt uskusid, et Vale-Dimitri on tõesti Ivan Julma poeg, ning lootsid, et ta vabastab neid pärisorjusest. 1604. a. lõpul läks tsaari sõjavägi päästma Novgorod-Severski linna, mis oli ümber piiratud poolakate ja Vale-Dimitri poolt. Selle linna lähedal toimus suur lahing, mis ei andnud otsustavat tagajärge. Püüdes mööda minna tsaari vägedest, suundus Vale-Dimitri Sevski poole. 1605. a. jaanuaris Dobrõnitši küla juures Sevski lähedal löödi Vale-Dimitri vägi puruks ning ta põgenes ülejäänud vägedega Putivli.

Võidust hoolimata halvenes Boris Godunovi seisund üha, sest et paljudes kohtades tekkisid uued ülestõusjate salgad. Tsaari armee peajõud olid kinni väikese kindluse Kroma piiramisega, milles asus üks Doni kasakate salk, kes oli üle läinud Vale-Dimitri poole. Kuid tsaari sõjaväed keeldusid sõdimast ning paljud sõjamehed lahkusid sõjaväest ja läksid koju.

1605. a. aprillis suri äkitselt tsaar Boris Godunov. Tsaariks kuulutati tema alles väga noor poeg Fedor. Boris Godunovi surm kiirendas Vale-Dimitri võitu. Järelejäänud tsaari sõjaväed, eesotsas Peeter Basmanoviga, läksid Kroma juures üle Vale-Dimitri poole.

Bojaarid nägid ette nende poolt vihatud Godunovide peatset kadu. Seepärast nad kiirustasid teostama riigipööret surmast pääsnuks peetava tsareevitš Dimitri kasuks, et hiljem haarata võimu enda kätte. Vürst Vassili Ivanovitš Šuiski taganes oma endistest tunnistustest tsareevitš Dimitri surma kohta Uglitšis ning hakkas rääkima, et tsareevitš on elus ja liigub pealinna poole. Kui Vale-Dimitri käskjalad jõudsid tema kirjaliku läkitusega rahvale Moskvasse, puhkes linnas ülestõus. Tsaar Fedor Borissovitš ja tema ema tapeti. Leidmata enam vastupanu, jõudis Vale-Dimitri Moskva alla ning 1605. a. juunis marssis Vene pealinna. Ees sammusid võitjaina Poola sõjaväe salgad.

Vale-Dimitri Moskvas. Pärast seda kui Vale-Dimitri oli poolakate abiga kätte saanud tsaaritrooni, paljastas ta varsti oma tõelised eesmärgid. Talupojad ei saanud mingit kergendust. Ärajooksnud talupoegi, välja arvatud need, kes jooksid

ära nälja-aastail, kui neil polnud endisel kohal võimalik ennast toita, hakati tagasi saatma oma endiste mõisnikkude juurde. Šlahtitšid, kes tulid koos Vale-Dimitriga, kutsusid välja vene rahva üldise pahameele. Nad käitusid ülbelt ja toorelt. Vale-Dimitri ümbritses end palgalise välismaalastest valvega. Ta saatis palju raha Poolasse. Moskvas nuriseti avalikult tsaari üle.

1606. a. kevadel sõitis Moskvasse Marina koos määratu suure saatjaskonnaga ja uute poola šlahtitšite sõjasalkadega. Pärast Vale-Dimitri ja Marina pulmi algasid kärarikkad pidustused, mis kestsid mitu päeva. Purjus šlahtitšid lubasid endale uusi ulakusi. Viha poolakate vastu, kes talitasid jultunult Vene pealinnas, küündis selle määrani, et iga päev võis oodata rahva ülestõusu.

Rahva rahulolematust kasutasid bojaarid. V. I. Šuiski eestvõttel nad lõid vandenõu.

1606. a. kevadel sõitis Moskvasse Marina koos määratu suure ning lühikese aja pärast kumises ärev alarmikell üle kogu pealinna. Moskvalased karjusid üksteisele: „Minge leedulaste kallale, tapke leedulasi!" („leedulasteks" venelased nimetasid poolakaid). Vale-Dimitri sai hädaohust teada alles siis, kui rahvahulk oli täitnud lossiesise platsi. Katsudes põgeneda hüppas ta aknast välja, kuid sai kukkumisel raskesti vigastada. Ta leiti üles ja tapeti ära. Mõne päeva pärast põletati Vale-Dimitri laip ära; laiba tuhk pandi suurtükki ja lasti välja selle ilmakaare suunas, kust Vale-Dimitri oli tulnud. Vahepeal ründasid rahvahulgad mitmes kohas Moskva linnas oma majadesse sulgunud Poola pane ja šlahtitšeid. Moskvalased ründasid nugade ja kividega maju, mis olid hästirelvastatud poolakate poolt muudetud väikesteks kindlusteks. Umbes 2000 poola šlahtitšit ja sõdurit löödi maha, ülejäänud andsid alla.

Bojaarid kartsid rahva ülestõusu ning kiirustasid seda peatama. Ennekõike oli neil tarvis taastada tsaarivõimu. Seepärast tõstsid nad tsaariks bojaari V. I. Šuiski, kes põlvnes vanast vürstisoost. Bojaarid ei tahtnud tsaari valimiseks Maakogu kokku kutsuda, sest nad kartsid, et suurem osa aadlikke ja ees-

linnade inimesi asub Maakogus bojaaride vastu. Seepärast sündis Vassili Šuiski tsaariks kuulutamine ilma igasuguse valimiseta. Tema nimi hüüti välja 19. mail Kremli ette kogunenud rahvahulgale, kelle seas oli palju Vassili Šuiski pooldajaid.

Sel viisil poolakate katse panna Moskva troonile oma käsilast lõppes täieliku nurjumisega: vene rahvas ei lasknud seda sündida.

Tsaar Vassili Šuiski (1606—1610). Tsaariks saades andis Vassili Šuiski lubaduse valitseda maad ühel nõul bojaaridega. Koostati „ristisuudlemise kiri" (vanne), mille järgi tsaar ei tohtinud kedagi surma mõista ja ilma bojaaride duuma nõusolekuta ära võtta varandust süüdimõistetu sugulastelt. Linnadesse saadeti läkitused, milledes Šuiski tõendas oma õigusi tsaari troonile. Rikkad bojaarid ruttasid enda kätte võtma paremaid ja tulusamaid ametikohti.

Vassili Šuiski tsaariks saamine kutsus välja uue rahulolematuse puhangu üle maa. Aadlikud ei tahtnud leppida võimu haaramisega bojaaride poolt. Moskvas eneses tekkisid rahutused vaese agulirahva hulgas. Kartes pealinnas ülestõusu korraldasid bojaarid kiiresti Kremlit kaitseks; selle seintele seati üles suurtükid, lõhuti ära alaline sild, mis oli ehitatud kindluse värava juurde üle vallikraavi.

§ 47. Talupoegade ülestõus Bolotnikovi juhtimisel.

Bolotnikovi liikumine. Vassili Šuiski valitsemise ajal puhkes lahti kogu Vene riigi pinnal talupoegade sõda. See algas sügisel 1606 edelapoolseis linnades, kuhu kogunes hulk ärakaranud talupoegi ja orje. Nendega liitusid kasakad ja väiksemad teenistuslased. Oka alamjooksust ida pool tõusis koos venelastega üles ka mordva rahvas. Lõuna pool puhkes ülestõus Astrahanis. Loode pool Moskvat levis liikumine Tveri, Pihkva ja Novgorodi maades. Niiviisi üsna suur osa riigist oli lühikese ajaga haaratud rahva ülestõusu laia vööndiga.

Üleskerkiv liikumine kandis üksikute kohalike väljaastumiste iseloomu. Sel ajal kui ülestõus ühes rajoonis alles algas, see teises rajoonis juba lõppes. Seepärast ülestõusnud said harva anda abi üksteisele. Kõige tugevam oli talupoegade, orjade ja kasakate liikumine Ivan Bolotnikovi juhtimisel.

Noores eas oli Bolotnikov bojaari ori. Ta põgenes kasakate juurde Donimaale, kuid sattus tatarlaste kätte vangi, kes müüsid ta türklastele. Mõnd aega töötas Bolotnikov aerutajana galeeril, kus tema, nagu teisedki vangid, oli needitud ahelatega pingi külge ja kus teda „ergutati" piitsaga. Kuid Bolotnikovil õnnestus vabaneda Türgi vangipõlvest. Pärast seda, läbides mitmeid Euroopa maid, jõudis ta Vene riigi piirile. Sel momendil edelapoolseis piiriäärseis rajoonides algasid ülestõusud Šuiski vastu. Bolotnikov astus ülestõusnute etteotsa. Kaasaeglaste jutustuse järgi ta oli kõrget kasvu, evis suurt füüsilist jõudu ning paistis silma kartmatuse ja vahvusega. Välismaalased nimetasid Bolotnikovi julgeks ja kogenud vägilaseks. Lahinguis tsaari vägede vastu ilmutas ta suuri sõjalisi andeid.

Kõikjal, kuhu ilmusid Bolotnikovi salgad, tõusid talupojad üles mõisnike vastu ja liitusid ülestõusnutega. Tema poole läksid üle ka linna kehvikud. Bolotnikovi armee lähenes Putivlist ruttu Moskvale Kroma, Serpuhhovi ja Kolomna kaudu, purustades teel tsaari väehulki. Jeletsis leidsid ülestõusnud suured relvatagavarad, mis olid sinna muretsetud Vale-Dimitri I poolt. Teel Moskva poole liitusid Bolotnikoviga bojaaride valitsusega rahulolematud Tuula aadlikud, eesotsas Istoma Paškoviga; vennad Prokopi ja Zahhar Ljapunovid tõid endaga kaasa Rjazani mõisnikud. Võttes hulka aadlike salgad sai Bolotnikovi armee küll arvukamaks, kuid vähem ühtlaseks.

1606. a. oktoobri keskel jõudis Bolotnikov Moskva alla. Pealinn oli hästi kaitstud kolme kivimüüri reaga. Bolotnikov ei suutnud seda rünnakuga vallutada; algas piiramine. Bolotnikov kirjutas ja levitas rahva hulgas üleskutseid, mida siis nimetati „meelitavaiks" (sõnast „prelštšatj" — meelitama) kirjadeks. Nendes ta kutsus talupoegi ja orje üles hävitama bojaare ja mõis-

nikke ning lubas anda talupoegadele maa, mille feodaalid olid enda kätte kiskunud. Aadlikud, kes olid Bolotnikovi armees, mõistsid, et talupojad, s. t. nende klassivaenlased, on neile hädaohtlikumad kui bojaaride valitsus. Rjazani aadlikud koos vendade Ljapunovidega läksid üle Šuiski poole.

Detsembri algul tsaari sõjaväed, saades suuri lisavägesid, ründasid Bolotnikovi laagrit Kolomenskoje küla juures Moskva all. Kui lahing oli täies hoos, läksid Tuula aadlikud, kes tegutsesid Istoma Paškovi juhtimisel, samuti üle Šuiski poole ning kergendasid oma reetmisega tsaari sõjavägede võitu. Bolotnikov läks oma sõjavägede riismetega lõuna poole ja kindlustus Kalugas. Tsaar Vassili Šuiski, püüdes aadlikke enda poole meelitada, pikendas tähtaega, mille jooksul võis põgenenud talupoegi taga otsida, 5-lt aastalt kuni 15. aastani. 1607. a. kevadel alustas suur tsaari armee Kaluga piiramist, kuid Bolotnikovile tulid abiks värsked ülestõusnute salgad. Šuiski väed said lüüa ning lõpetasid piiramise. Bolotnikov siirdus Tuulasse, kus ühines värskete kasakate salkadega. Nende hulgas oli uus isehakkaja, kes nimetas end Fedor Ivanovitši pojaks Peetriks. Tegelikult tsaar Fedoril poegi ei olnud.

Sama aasta suvel kogus Šuiski uue suure armee.

Neli kuud kaitses Bolotnikov Tuulas end vaenlase vastu, kes arvuliselt mitmekordselt ületas Bolotnikovi sõjaväe. Näljast ja laskemoona puudusest hoolimata võtsid ümberpiiratud iga päev ette julgeid väljatormamisi ning tekitasid tsaari armeele suuri kaotusi. Tsaari vojevoodid kartsid, et nende sõjaväed ei kannata välja talvist piiramist. Siis ehitati Tuula lähedusse pais, mis peatas Upa jõe jooksu. Vesi tungis linna ning ujutas üle viimased toidu- ja püssirohu-tagavarad. Alles pärast seda piiratud astusid läbirääkimisse allaandmise üle. Tsaar Vassili Šuiski lubas lasta kõiki ülestõusnuid vabadusse. Kuid ta ei pidanud seda lubadust. Ivan Bolotnikov saadeti põhja poole, Kargopoli linna, ning uputati seal. Palju ülestõusust osavõtnuid tehti orjadeks ja pärisoristeks talupoegadeks ning jagati aadlikele.

Bolotnikovi ülestõus, nagu kõik muudki talupoegade ülestõusud feodalismi ajajärgul, lõppes ülestõusnute lüüasaamisega. Talupoegade ülestõusud neil aegadel kandsid stiihilist iseloomu; talupojad ja orjad olid halvasti relvastatud, ei olnud sõjaliselt välja õpetatud ning ei suutnud välja kannatada kauast võitlust paremini organiseeritud ja relvastatud tsaari sõjavägedega. Talupojad tundsid feodaalvõimu ebaõiguslikkust ja raskust, kuid ei teadnud, millega seda asendada. Seepärast nad uskusid seda, et „hea" tsaar võib parandada rahva olukorda.

Bolotnikov hukkus, tema väesalgad valgusid laiali, kuid ülestõus Šuiski vastu jätkus. Veel sel ajal kui Bolotnikov seisis Moskva all, tõusid Volgamaal üles tsarismi poolt orjastatud rahvad — mordvalased ja marid (tšeremissid). Ühinedes vene talupoegade ja bojaaridega nad piirasid ümber Nižni-Novgorodi. Tsaari sõjaväed, olles toime saanud Bolotnikoviga, lõid ülestõusnud linna alt tagasi. Kuid sügisel 1608. a. olid kogu Volga keskjooksu maad uuesti haaratud ülestõusust.

§ 48. Poola ja Rootsi pealetung Vene riigile.

Uus Poola käsilane Vale-Dimitri II. Äpardumised Vale-Dimitri I ei lõpetanud Poola vallutushimulisi tegutsemisi. Juba Vale-Dimitri I surmasaamise päeval lasksid poolakad Moskvas lendu kuulujutu, nagu oleks tema asemel tapetud teine inimene. Aga esialgu poolakad ei võinud saata Vene riiki uusi sõjavägesid, sest Poolas eneses osa šlahtast tõusis üles kuninga vastu, nurisedes kuninga katsete pärast piirata šlahta vabadusi. 1607. a. ülestõusnud šlahta lõödi puruks kuninga sõjavägede poolt. See võimaldas Sigismund III pöörduda uuesti Vene asjade juurde. 1607. a. sügisel ilmus Moskva riigi piiril uus Poola käsilane, kes jällegi oli võtnud endale tsareevitš Dimitri Ivanovitši nime, — Vale-Dimitri II. Keegi ei teadnud, kes ta tõepoolest oli. Poolakad saatsid uuele Vale-Dimitrile suured sõjajõud, mis olid kogutud kuninga loal. Nende hulgas olid ka Poola regu-

laarväed. Leedu kantsleri sugulane Jan Sapieha tõi kaasa sõjasalga, arvult 7500 meest (jala- ja ratsaväge). Hetman Rožinski tuli 4 tuhandest sõjamehest koosneva väesalgaga. Vale-Dimitri II juurde kogunesid ka Doni ja Zaporožje kasakate salgad.

1608. a. kevadel löödi tsaari väed kahepäevases lahingus Bolhovi all puruks. Vale-Dimitri II peajõud suundusid Moskva poole Kaluga ja Možaiski kaudu. Nad tegid katse vallutada Moskvat, kuid löödi tagasi. Siis poolakad ehitasid pealinna lähedal Moskva jõe kõrgel kaldal Tušino küla juures kindlustatud laagri. Selle Tušino laagri nime järgi Vale-Dimitri II hakati nimetama „Tušino tsaariks" või „Tušino vargaks". (Varasteks nimetati Moskva-Venes kõiki kurjategijaid.)

Tušinos Vale-Dimitri II sõjavägi, mis koosnes peamiselt poolakate ja kasakate salkadest, seati korda. Kasakaid hakkas juhtima Ivan Zarutski, sünnilt šlahtitš, kuid sõjalise tegevuse korraldamise ja üldjuhtimise jätsid poolakad enda kätte.

Moskva seisukord läks väga raskeks. Linnas algas nälg. Rahulolematus tsaari vastu suurenes. Isegi paljud bojaarid ja aadlikud, nähes ette Vassili Šuiski peatset langemist, läksid Tušino laagrisse. Seal nad said Vale-Dimitri II ametlikud kirjad mõisade ja teiste tasude kohta. Mõned bojaarid käisid mitu korda üle Moskvast Tušinosse ja tagasi. Sääraseid inimesi nimetati „ülejooksikuiks".

Piirates Moskvat hakkasid Tušino väesalgad pealinna juurest igale poole laiali valguma. Kangelaslikku vastupanu Poola vallutajaile osutas Troitse-Sergijevi klooster (70 km Moskvast, praegu Zagorsk), mille kõrgete kindlustatud müüride taga paotas end ümbruskonna talupoegadest elanikkond. Taludes ägedat pommitamist suurtükkidest lõid kloostri kaitsjad mehiselt tagasi kõik vaenlase rünnakud ja väljatungidel tekitasid temale suuri kaotusi. Seevastu tušinlastel läks korda saavutada tähelepandavaid tulemusi Volga ülemjooksul. Rikkad Volga-äärsed ja põhjapoolsed linnad — Jaroslavl, Vologda, Kostroma ja teised tunnustasid Vale-Dimitri II võimu. Nende kohtade elanikkond ei teadnud veel, mida kujutab Tušino tsaarikese

võim. Paljud arvasid, et nad võitlevad vihatud bojaaride tsaari vastu „tsareevitš Dimitri“ eest.

Partisanisõda poolakate vastu. Aegamööda tuli pettus avalikuks. Linnades võtsid poolakad kaupmeestelt kaubad ära ning panid raskeid makse elanikkonna peale. Külades tušinlaste salgad riisusid talupoegi, võtsid ära vilja ja heina, tapsid elanikke, põletasid hooneid. Panid võtsid enestele Vene linnu „palgaks“, s. t. kogusid nendest sissetulekuid enda kasuks. Talupojad külades ja väikekäsitöölised, teenistuslased ja kauplejad linnades hakkasid ise võitlema vallutajate vastu. Tekkisid talupoegade sõjasalgad, keda juhtisid kas talupojad ja orjad ise või sõjaväelised teenistuslased. Nad tungisid julgesti hästirelvastatud Poola sõjavägede kallale. 1608. a. lõpust peale tõusis juba kõikjal üle maa partisanisõda.

Tsaar Vassili Šuiski, veendudes selles, et tema üksi ei saa toime tušinlastega ja rahutustega riigis, pöördus Rootsi kuninga Karl IX poole abipalvega. Sõlmitud lepingu järgi anti Rootsile Käkisalmi (Keksholmi) linn ühes maakonnaga. Rootsi omalt poolt lubas saata Vassili Šuiskile sõjalist abi, et välja ajada Poola väesalgad ja jalule seada tema võim riigis. Tegelikult ootas Rootsi ammu soodsat juhust, et vallutada piiriäärseid Vene maid ja uuesti Venemaad merest ära lõigata. Sõlminud Vassili Šuiskiga kasuliku liidu, saatis Rootsi kuningas kevadel 1609 Novgorodisse tugeva väesalga Jakob de la Gardie' juhatusel. Väesalk koosnes 15 000 palgasõdurist — rootslastest, sakslastest, inglastest, šotlastest, prantslastest jt. Sellega liitus tsaari õepoeg M. V. Skopin-Šuiski ühes vene sõjameestega. Vene-Rootsi väesalk läks Novgorodist Tveri kaudu Moskva poole, vabastades teel tušinlaste poolt vallutatud linnad.

Poola sõja algus Vene riigiga. Vene rahva vastupanu poola anastajaile näitas panidele ja šlahtale, et nende poolt isehakkajaile ülesnäidatud toetus ei saavuta eesmärki. Samal ajal oli aga Venemaa mitmeaastasest sõjast laastatud. Vassili Šuiski valitsus püsis vaevalt. Poola šlahta otsustas seepärast, et on saabunud soodus moment Vene riigile lõpliku löögi andmiseks. Senaa-

torid soovitasid kuningal mitte lasta mööda minna juhust Poola riigi valduste suurendamiseks. 1609. a. varakevadel algasid ettevalmistused sõjaks. Suve jooksul tungisid Poola väesalgad Vene piiriäärsete maade kallale ning riisusid Valge-Vene talupoegi. Sügisel läks suur Poola armee kuningas Sigismund III eesotsas üle piiri ja alustas Smolenski linna piiramist.

Pärast seda kui Poola algas Vene riigiga avalikku sõda, polnud Vale-Dimitri II talle enam tarvilik. Seepärast kutsus Sigismund III poolakaid, kes teenisid Vale-Dimitri II, oma armeesse Smolenski alla. Samal ajal, 1609. a. talvel, jõudsid Vene-Rootsi sõjaväed Skopin-Šuiski ja de la Gardie' juhtimisel Novgorodist tulles Moskva lähedale. Nende lähenemisel poolakad lõpetasid Troitse-Sergijevi kloostri piiramise. 1610. a. jaanuari algul põgenes Vale-Dimitri koos kasakatega Tušinost Kalugasse. Tema järel läks ka osa poolakaid, kes veel lootsid Vale-Dimitri II abiga vallutada Moskvat. Vale-Dimitri II juures teeninud bojaarid ja aadlikud otsustasid kokku leppida Poola kuningaga. Nad nõustusid tunnustama Poola kuningapoega Vladislavi Moskva tsaariks ning sõlmisid 4. veebruaril 1610. a. lepingu Sigismund III. Sigismund kohustus Vladislavi nimel Moskva riigi korda mitte muutma, säilitama aadlike võimu ja nende maavaldused ning tagasi andma aadlikele ärakaranud talupojad. Nii lagunes Tušino laager lõplikult. 1610. a. märtsis astus Skopin-Šuiski Vene-Rootsi vägedega Moskvasse. Varsti pärast seda Skopin-Šuiski suri äkitselt.

Poolakate poolt piiratud Smolensk kaitses end visalt. Kuningas, jätkates Smolenski piiramist, otsustas saata Moskva vallutamiseks sõjaväe poola hetmani Žolkiewski juhatuse all. Moskvale lähenevale Žolkiewskile saadeti vastu sõjaväed tsaari venna Dimitri Šuiski juhtimise all. Kohtamine sündis 1610. a. juunis Klušino küla juures. Lahingu ajal palgasõdurid — sakslased ja rootslased — reetsid ja läksid üle poolakate poole. Tsaari sõjaväed purustati, tee Moskva oli avatud. Poolakad lasksid ületulnud rootslastel ära minna, ning need siirdusid Novgorodi piirkonda ja hakkasid valmistuma Novgorodi vallutamiseks.

1610. a. juulis tõusis nälgiv Moskva rahvas üles Vassili Šuiski vastu. Sel ajal Vale-Dimitri II tuli Kalugast uuesti Moskva alla. Siis bojaarid ja aadlikud vangistasid Vassili Šuiski ja pühitsesid ta vägivaldselt mungaks. Moskvas loodi ajutine bojaaride valitsus, milles oli seitse meest, kes kuulusid vanadesse, enamasti vürstisuguvõsadesse. Seda bojaaride valitsust hakati nimetama „semibojarštšinaks" (seitsmebojaarluseks).

Moskva okupeerimine poolakate poolt ja Novgorodimaa okupeerimine rootslaste poolt. Bojaaride valitsus, kartes rahva ülestõusu ja pealinna vallutamist Vale-Dimitri II kasakate poolt, ruttas sõlmima kokkulepet Žolkiewskiga. Ta nõustus tunnustama Vladislavi Moskva tsaariks tingimusel, et ta valitseb koos bojaaridega. Sõlminud selle kokkuleppe, laskis bojaaride valitsus Poola väed äraandlikult Moskvasse. Rahu sõlmimiseks saadeti Sigismund III juurde Smolenski alla suur saatkond. Kuid Poola kuningas tahtis ise saada Moskva tsaariks, et alistada Vene riiki Poolale. Aadlikud, kes kuulusid saatkonda, saatsid Moskvasse kirju, milledes kirjeldasid saatkonna vaevalist ja alandavat olukorda; nad kutsusid venelasi üles mitte alistuma kuningale ja tema pojale-printsile. „Pidage selles kõva nõu endi vahel," kirjutasid nad, „saatke Novgorodi, Vologdasse ja Nižnisse (Nižni-Novgorodi) meie kiri, et kõikidel oleks teada."

Poolakad areteerisid Moskva saadikud ja saatsid nad Poolasse. Moskva bojaaride valitsus oli kõige alandavamas seisukorras. Bojaarid pidid kõiges alistuma Poola sõjaväe ülemale, kelleks ärasõitnud Žolkiewski asemele sai pan Gonsiewski. Mõned bojaaridest katsusid vastu seista, kuid nad areteeriti kohe ja pandi poolakaist valvurite valve alla. Poolakad varastasid Kremlist tsaari laeka väärtesemed. Nad riisusid pealinna elanikke ning irvitasid nende üle. Parem polnud olukord ka teistes linnades. Suur Poola sõjavägi kuningaga eesotsas jätkas Smolenski piiramist. Rootslased võtsid ära Vene riigile kuuluva Soome lahe lõunaranniku ning ähvardasid Novgorodi. Kaubavahetus linnade vahel jäi peaaegu seisma. Käsitöölised ja väikekaupmehed kiratsesid. Aadlikud olid samuti laostunud, sest pol-

nud kedagi, kes oleks harinud nende põldu. Terved maakonnad olid laastatud. Vene riik lagunes koost üksikuiks osadeks. Kuid vene rahvas sel raskel ajal ei alistunud vallutajaile ja jätkas võitlust nendega.

§ 49. Vene rahva võitlus poola vallutajate vastu.

Esimene maakaitsevägi. Poolakad püüdsid Moskvas kõigi abinõudega sundida kogu pealinna rahvast Poola kuningale truudust vanduma. Kuid rahvas ei tahtnud alistuda ei kuningale ega tema pojale-printsile ega teistele Poola võimudele. Rahva hulgas levitati üleskutseid, milles nimetati äraandjaks neid Moskva bojaare, kes astusid kokkuleppesse poolakatega. Poolakate vastu astus välja ka Vene kirikupea patriarh Hermogen. 1610. a. lõpul ta hakkas mööda linnu laiali saatma läkitusi, kutsudes üles venelasi ühinema ja pealinnale appi minema. Saanud kuulda nendest läkitustest, panid poolakad Hermogeni vangi, kuid ei suutnud murda tema meelt.

Patriarh Hermogeni üleskutsed suurendasid veelgi rahva liikumist vallutajate vastu. Linnast linna levitati läkitusi üleskutsega relvastuda ja ühineda võitluseks vaenlastega.

1611. a. jaanuaris asus Rjazani vojevood Prokopi Ljapunov organiseerima maakaitseväge Moskva vabastamiseks. Selle maakaitseväe põhituumaks olid peamiselt lõunapoolsete maakondade aadlikkude salgad. Ljapunov pöördus samuti ka üleskutsega kasakate ja orjade poole, lubades kasakaile „palka“ ja orjadele — vabadust. Sellele üleskutsele reageerisid need kasakad, kes enne olid Tušino laagris. Mitmed linnad saatsid üksteisele läkitusi, kutsudes üles Moskva alla minema. Saanud teated maakaitseväe kogumisest, hakkasid poolakad sundima pealinna elanikkonda tööle linna kindlustamiseks. Kuid venelased mitte ainult ei tahtnud aidata poolakaid, vaid viskasid müüridelt maha juba ülesseatud suurtükid. Poola šlahtitšid hakkasid moskvalasi mõõkadega raiuma ja tapma. Rahvas kaitses end

meeleheitlikult. Üks väesalk, keda juhatas vürst Dimitri Mihhailovitš Požarski, hakkas poolakaid ahistama. Maakaitseväe eelsalgad jõudsid appi. Siis poolakad ja koos nendega äraandjadbojaarid süütasid Moskva põlema. Lahing kestis lõõmavate hoonete vahel, kuid suits ja tuli sundisid Vene vägesid tagasi tõmbuma pealinna aguleisse. Selles lahingus sai haavata vürst Požarski. Mõne päeva pärast, märtsikuu keskel, jõudsid kohale maakaitseväe peajõud, kes seisid mitu kuud Moskva all, kuid ei suutnud seda vabastada.

30. juunil koostati tingimused („otsus"), mis määrasid kindlaks valitsuse korraldamise ja sõjaväe organisatsiooni. Maakaitseväe etteotsa, mis koosnes aadlikest ja kasakaist, pandi kolm „ülemat": aadlike poolt Ljapunov ja enne Tušino laagris olnud kasakate juhid — vürst Dimitri Timofejevitš Trubetskoi ja ataman Ivan Zarutski. Aadlikud muretsesid eriti enese maaga ja talupoegadega kindlustamise eest. „Otsuses" oli määrus pärisoriste talupoegade tagasiandmisest mõisnikele, kes olid mõisnike juurest ära läinud talupoegade sõja ajal. 30. juuni „otsus", mis oli koostatud aadlike huvides, teravdas seesmist võitlust maakaitseväes. Aadlike ja kasakate vahel juhtus alatasa kokkupõrkeid. Kasakad tapsid Prokopi Ljapunovi. Pärast tema surma maakaitsevägi lagunes lõplikult. Aadlike salgad läksid laiali. Moskva alla jäi püsima ainult osa kasakavägesid Trubetskoi ja Zarutski juhtimise all.

Mehine Smolenski garnison Mihhail Borissovitš Šeini juhtimisel lõi peaaegu kahe aasta jooksul tagasi Poola rohkearvulise sõjaväe raevukad rünnakud. Ei äge pommitamine, haigused, toiduainete puudus ega meelitavad lubadused kuninga poolt ei suutnud murda piiratute visadust. Kõigile alistumise ettepanekuile smolenskilased vastasid, et nemad on otsustanud võidelda surmani. 1611. a. juuni alguses õnnestus poolakail osa kindluse müüri õhku lasta. Viimane vihane võitlus käis juba põleva linna tänavail. Elanikud kaitsesid ennast meeleheitlikult kuni viimse võimaluseni, paljud viskusid ise tulle, et mitte lan-

geda vaenlase kätte. Lasti õhku suur püssirohukelder, kus oli veel 150 puuda püssirohtu. Plahvatuse ajal sai kokkuvarisenud majade rusude all surma palju poolakaid ja venelasi. Ainult väike arv Smolenski kaitsjaid võeti vangi; nende hulgas oli ka Šein.

Smolenski visal kaitsemisel oli suur tähtsus, sest see hoidis kindluse müüride all kinni Poola sõjaväe peajõud. See kergendas vene rahva võitlust oma kodumaa vabastamise eest.

Minini ja Požarski maakaitsevägi. Esimene maakaitsevägi, mis koosnes peamiselt aadlikest ja kasakate väeosadest, lagunes koost 1611. a. sügiseks. Kuid vene rahva võitlus poola vallu-

D. M. Požarski mõõk, mille ta sai tasuks Moskva vabastamise eest. *Ajalooline muuseum.*

tajate vastu ei nõrgenenud. Uue rahvaarmee organiseerimise etteotsa astus Nižni-Novgorodi kaupmees Kuzma Minin, kes oli agulirahva poolt valitud Nižni-Novgorodi linnapeaks. Ta pöördus rahva poole palava üleskutsega tõusta üles kodumaa kaitseks, mitte säästa tema vabastamiseks oma elu ega oma varandust. Nižni-Novgorodi elanikud koostasid „otsuse", mille kohaselt kohustusid olema sõnakuulelikud ülemaile, andma raha sõjameestele palgaks ja mitte hoidma oma elu. Minini ettepanekul kutsuti rahvaarmeed juhtima vürst Dimitri Mihhailovitš Požarski, keda juba tunti lahingust poolakatega Moskva all, kus ta sai haavata.

Nižni-Novgorodist saadeti teistesse linnadesse läkitusi üleskutsega liituda võitluseks kodumaa vabastamise eest, saata inimesi, relvi ja raha. Tõusis üles kogu maa Jäämere rannikult kuni Rjazanini. Poolakad olid Moskvas väga ärevil suure rahvaväe kogumise teateist. Nendega koos töötavad bojaarid, kartes

rahva maakaitseväge, püüdsid veenda rahvast alistuma Poola printsile Vladislavile. Kuid neil bojaaride üleskutseil ei olnud mingeid tulemusi.

1612. a. varakevadel läks rahvavägi Nižni-Novgorodist üle Jaroslavli. Teel rahvas võttis vaimustusega vastu maakaitseväelasi, linnade elanikud andsid neile raha, igast küljest tuli juurde uusi sõjameeste salku. Jaroslavlis seisis maakaitsevägi ligikaudu neli kuud. Selle juures organiseeriti ajutine maavalitsus. Asusid tegutsema prikaasid, mis juhtisid mitmesuguseid riigivalitsemise ressoore. Maakaitseväe juhid Minin ja Požarski saatsid palju korda sõjajõudude organiseerimiseks. Maakaitsevägi koosnes väga paljudest erinevatest salkadest; selle hulka kuulus mitmete linnade aadlikke, kaupmehi, streletse, kasakaid, talupoegi. Peale venelaste võtsid maakaitseväest osa tatarlased, marid, tšuvašid jt. Senikaua kui maakaitseväe peajõud seisid Jaroslavlis, vabastasid igale poole väljasaadetud salgad koos kohalike elanikega suurema osa maad Poola salkadest ja samuti ka kasakaist, kes enne teenisid Vale-Dimitri II ega tahtnud tunnustada maavalitsust.

Mitmetes kohtades jätkas rahvas ise võitlemist Poola sõjasalkadega. Maad mitte tundes sundisid poolakad jõuga kohalikke talupoegi neile teejuhiks minema. Kuid paljud neist teejuhtidest, ohverdades oma elu, eksitasid poolakate salku metsapadrikuisse või vedasid poolakate salgad Vene sõjajõudude juurde. Selliste kangelastööde hulka kuulub Kostroma talupoja Ivan Sussanini tegu, keda poola šlahtitšid tahtsid sundida teejuhiks hakkama. Ivan Sussanin eksitas poolakate salga põlisesse metsa ning ta raiuti seal poolakate poolt surnuks.

1612. a. aasta augustikuu lõpul saabusid maakaitseväe peajõud Moskva alla. Ataman Zarutski, kes tegutses poolakate kasuks, põgenes osa kasakatega lõuna poole. Ülejäänud kasakad, kes seisid Moskva all vürst D. T. Trubetskoiga, kuigi ei liitunud kohe maakaitseväega, ei takistanud ka teda. Sel ajal, kui maakaitsevägi lähenes Moskvale, ruttas poolakaile appi relvade ja toidumoonaga varustatud Poola sõjavägi hetman Chod-

kiewiczi juhtimisel. Arvuliselt see polnud väiksem Minini ja Požarski maakaitseväest. Chodkiewicz tormas kogu oma jõududega maakaitseväelaste peale. Maakaitseväe seisukord oli väga raske. Kogu päeva käis vihane võitlus. Maakaitseväelased tulid maha oma hobuseilt ning võitlesid käsitsi. Osa Trubetskoi kasakasadakondadest, ilma ülemuse luba ära ootamata, liitus ise maakaitseväelastega ja nendega koos tõrjus poolakad tagasi. Päev hiljem poolakad uuendasid pealetungi. Nad püüdsid läbi murda Moskva jõe ülekäigukohtadele. Kuzma Minin võttis siis Požarski käest neli sadakonda ning läinud üle jõe, ründas äkitselt poolakaid tiivalt. Poolakad ei pidanud vastu ja põgenesid oma laagri juurde. Terve voor (400 vankrit toidumoonaga) sattus võitjate kätte. Poola sõjaväe jäänused põgenesid. Moskvas viibiv Poola väesalk jäi ilma abi ja toidumoonata; poolakad hakkasid kannatama nälga. 26. oktoobril 1612 andsid poolakad alla. Moskva oli vabastatud.

Isevalitsus Venemaal XVII sajandil.

§ 50. Mihhail Romanovi valitsusaeg.

Mihhail Romanovi tsaariks valimine. Pärast Moskva vabastamist valitsevad klassid — mõisnikud ja jõukad linnarahvakihid — ruttasid haarama võimu enda kätte. Kohe kutsuti kokku Maakogu tsaari valimiseks.

Maakogu koosnes peamiselt aadlikest ja linnainimestest, väikese grupi moodustasid bojaarid ja vaimulikkond; palju oli kasakate esindajaid, peamiselt kasakate ülimuse hulgast — atamane. Bojaaride hulgas oli veel Vladislavi pooldajaid; bojaaride hulgas oli ka Rootsi printsi poolehoidjaid. Kuid Maakogu põhimine hulk oli interventide vastu: seepärast otsustati mitte kedagi välismaalastest tsaariks valida. Bojaaridest oli aadlike ja kasaka-atamanide hulgas suurim populaarsus Romanovitel, tsaar Ivan IV ja Fedori sugulastel. Neilt aadlikud ja kasaka-atamanid ootasid maid, talupoegi ja igasuguseid soosinguid. Selle suguvõsa vanim esindaja metropoliit Filaret oli Poolas vangis. Tema 16-aastane poeg Mihhail oli nõrga iseloomuga ja piiratud mõistusega noormees. Valimised teostusid 1613.a. alguses. Maakogu valis tsaariks Mihhail Romanovi. Nagu jutustatakse, võtsid bojaarid Mihhaililt kirjaliku lubaduse, et ta teeb kõik ainult nende nõusolekul. Uus tsaar oli liiga noor ja mitte küllalt tark, et valitseda iseseisvalt. Faktiliselt valitsesid riiki tema ema ja sugulased.

Uus võim ei saanud riigis kohe end kindlustada. Zarutski koos Marina Mniszekiga ja osa kasakatega põgenes Astrahani ning kuulutas enda tsaar Dimitriks ning Marina väikese poja tsareevitš Ivan Dimitrijevitšiks. Kasakate peamass ei toetanud Zarutskit ja Astrahani elanikud tõstsid tema vastu ülestõusu. Siis Zarutski läks Jaiki jõele, kuid seal kasakad võtsid tema ja Marina kinni ning andsid nad välja Moskva võimudele. Zarutski

hukati Moskvas. Marina suri vanglas ning tema alaealine poeg poodi üles.

Viidi edukalt läbi maa puhastamine väikestest poolakate ja leedulaste salkadest, kes jätkasid rahva riisumist ja rüüstamist.

Uuel valitsusel seisis ees raske ülesanne purustada interventsiooni ja likvideerida selle tagajärjed. Jätkus veel sõjategevus rootslaste poolt, kes olid vallutanud Novgorodi. Rootsi kuningat, kuulsat väepealikut Gustav Adolfi, tabas kevadel 1615 Pihkva all ebaõnn. See andis võimaluse astuda Rootsiga rahuläbirääkimistesse Inglise ja Hollandi vaheltsobitusel. Need riigid kannatasid sõjategevuse pärast kahju kaubavahetuse kokkutõmbumise tõttu Vene riigiga. 1617. a. algul sõlmiti Stolbovas rahu. Rootslased said endale kogu Soome lahe ranniku ühes Vene linnade Orešeki, Ivangorodi, Jaama ja teistega, kuid selle eest nad lahkusid Novgorodi piirkonnast. Vene riik oli jällegi Läänemerest ära lõigatud.

Sõda Poolaga jätkus. Vladislav ei tahtnud loobuda Moskva troonist. 1618. a. ta tuli Moskva alla, kuid poolakate rünnak löödi tagasi. Taganedes Moskva alt läks Vladislav Troitse-Sergijevi kloostri alla ning nõudis selle allaandmist. Kloostri müüridelt põrutati suurtükkidest Poola sõjaväe pihta ning ta sunniti lahkuma.

1618. a. lõpul Moskva ja Poola volinikud sõlmisid Deulino külas (Troitse-Sergijevi kloostri lähedal) vaherahu $14^1/_2$ aastaks. Smolensk ühes juurdekuuluva territooriumiga ja Severski- (Tšernigovi-) maa tuli loovutada Poolale.

Riigi taastamine. Pikaajalise sõja ja interventide tegevuse tagajärjel oli maa laastatud. Mihhaili esimesil valitsemisaastail osutasid valitsusele suurt kaasabi riigivalitsemise restaureerimises Maakogud, kes tegutsesid pidevalt. Neis arutati läbi kõik riigi jooksvad vajadused, seati sisse uued maksud jne. Üldise laostumise olukorras oli raske koguda elanikkonnalt makse. Maakogu saatis kohtadele oma esindajad abiks tsaari maksukogujaile. Pärast rahu sõlmimist Poolaga saabus Poola vangist tagasi tsaari isa Filaret Romanov. Moskvas tehti ta kohe

patriarhiks ning ta hakkas faktiliselt riiki valitsema. Kõik käskkirjad kirjutati tsaari ja tema isa nimel. Filaret võttis endale isegi „suure isanda" tiitli. Tema isikus oli ühendatud ilmalik ja vaimulik võim — tsaari ja patriarhi võim. Seetõttu keskvõim tugevnes väga palju.

Tugeva keskvõimu jaluleseadmist kasutasid mõisnikud, et lõplikult talupoegade liikumist alla suruda ja restaureerida oma võimu pärisorise küla üle.

Atamanidele ja muile jõukaile kasakaile jagas valitsus heldelt maid ühes talupoegadega. Kasakate ülemkiht muutus sel viisil mõisnikeks. Kasakakehvistuga saadi üsna ruttu toime. Tsaari vojevoodid jälgisid ja purustasid igal pool kasakate salku. 1614. a. purustati Malojaroslavetsi maakonnas kasakate peajõud ning ülejäänud alistusid.

1616. a. puhkes üsna tugev liikumine Nižni-Novgorodi kreisi talupoegade ja orjade hulgas. Ülestõusnud tapsid aadlikke, põletasid suuremaid ja väiksemaid külasid. Samal aastal oli rahutusi ka tatarlaste ja maride hulgas Kaasani maakonnas. Nad tungisid linnade juurde ning püüdsid ühineda Nižni-Novgorodi piirkonna ülestõusnutega. Ülestõus suruti maha.

Olles õiendanud arved ülestõusnutega, kasutasid mõisnikud oma võitu veel suuremaks talupoegade pärisorjastamiseks. Aadlike ja kloostrite survel suurendas valitsus rea käskkirjadega ärakaranud talupoegade ülesotsimise tähtaegu kuni 15 aastani, endise 5 aasta asemel. Sellega oli ette valmistatud ärakaranud talupoegade ülesotsimise kindla tähtaja („tähtajaliste aastate") täielik ärakaotamine.

§ 51. Välispoliitika pärast talupoegade sõda.

Sõda Poolaga Smolenski pärast. Vene riik ei võinud leppida Smolenski kaotamisega. Smolensk oli esmajärguline kindlus, mis kaitses ülekäiku üle Dnepri, ning evis suurt kaubanduslikku tähtsust. Seepärast Moskva valitsus valmistus kogu Deulino vaherahu tähtaja jooksul aktiivselt uue sõja vastu.

XVII saj. alguse sündmused olid selgeks tõenduseks Vene riigi tehnilisest mahajäämisest. Tsaar Mihhaili valitsus püüdis kiires korras tõsta Vene sõjaväe lahinguvõimet ja tehnikat. Välismaalt osteti suur hulk relvi. Palgalistest välismaalastest formeeriti erilised polgud. Lõpuks moodustati „maksualustest" (s. t. kloostrimaadelt ja mõnedelt mõisamaadelt antud nekrutitest-talupoegadest) ja „asjaarmastajaist" (vabatahtlikest) „välismaise korraga" välismaa ohvitseride juhtimisel väljaõpetatud Vene polgud.

1632. a. Moskva sõjavägi asus Smolenskit piirama. Armee eesotsas seisis bojaar Šein, kes oli kuulsaks saanud Smolenski kangelasliku kaitsmisega 1610.—1611. a. Poolas suri sel ajal Sigismund III, uus kuningas polnud veel valitud, ning maal valitses segadus. Smolensk oli tugevasti kindlustatud ning piiramine venis pikale. Moskva sõjateenistuses olevate välismaalaste hulgas oli distsipliin väga halb; nad vaenutsesid omavahel ning sageli läksid üle vaenlase poole.

Poolakail õnnestus kingituste abil meelitada Krimmi tatarlasi välja astuma Moskva vastu. Tatarlased tegid retke Vene riigi lõunapoolseile piirimaadele. Esimese teate päralejõudmisel tatarlaste rüüsteretkest jätsid lõunapoolsete maakondade aadlikud sõjaväe maha ja ruttasid kaitsema oma mõisu.

Distsipliin Vene sõjaväes halvenes. Šein ise kahtles avalikult võiduvõimaluses ning laskis mööda soodsa momendi kindluse vallutamiseks. Poolas valitud uus kuningas Vladislav IV, Sigismund III poeg, ruttas sõjaväega Smolenskisse Poola garnisoni päästma. Venelased suruti Vladislavi sõjaväe ja Smolenski kindlustuste vahele. Pärast mõningaid läbimurdekatseid venelased olid sunnitud raskeil tingimustel alistuma: kõik Vene suurtükid anti vaenlasele välja.

Moskva bojaarid, kes ei armastanud Šeini ta kõrkuse pärast, kasutasid seda juhust, et süüdistada teda reetmises. Šein hukati. Poolakate edaspidine edu peatati Belaja kindluse all. Alistumise ettepanekule vastas kindluse väike garnison, et ta kaitseb kindlust kuni surmani. Ähvardav sõda Türgiga ja Belaja all osu-

tatud vastupanu sundisid kuningas Vladislavi ruttama rahu sõlmimisega. Rahu sõlmiti piiriäärsel Poljanovka jõel 1634. a. Poolale jäid alles Smolensk ja teised linnad, mis olid vallutatud

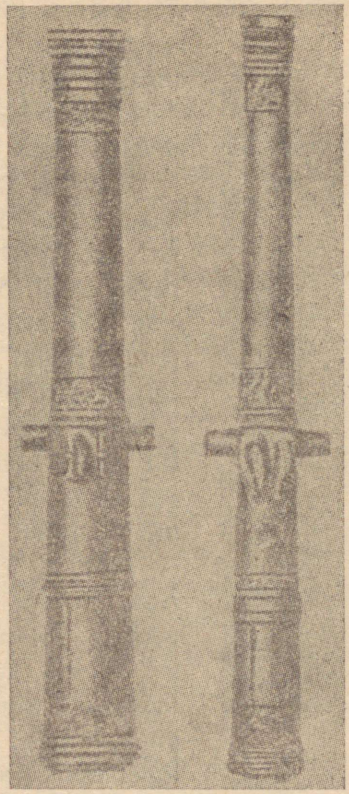

XVI—XVII sajandi tulirelvad.
Relvade koda.
Vasakul — 52-naelane kahur „Troil".
Paremal — 38-naelane kahur „Karu".
1590. a.

interventsiooni ajal, kuid Poola nõustus tunnustama Mihhaili Vene tsaariks. Vladislav ütles lõplikult lahti oma nõudlustest tsaari troonile.

Suhted Krimmi ja Türgimaaga. Üheks Vene sõjavägede ebaõnne põhjuseks Smolenski all olid Krimmi tatarlaste kallaletungid lõunapoolseile maakondadele. Pärast sõja lõppu asus Moskva valitsus väga energiliselt „tõkkejoone" (kindlustuste) parandamisele ja ehitamisele, mis kaitses lõunapiiri tatarlaste retkede eest. Need kindlustused tagasid viljarikka stepi valdamist, mida hakkasid endale ahnitsema vene maaomanikud.

Põllumajanduslikud tööd.
Kogust „Hingerohi", XVII sajandist.

1637. a. Doni kasakad ründasid äkki Türgi kindlust Azovit. See kindlus kaitses väljapääsu Doni jõelt Aasovi merele ning takistas kasakaid tegemast retki Krimmi rannikuile. Pärast kahekuulist piiramist vallutasid kasakad Azovi rünnakuga, tapsid maha kõik muhamediusulised elanikud ning jäid vallutatud kindlusse paigale.

1641. a. Türgi sultan saatis Azovi juurde suure tugeva artilleeriaga laevastiku. Väike kasakate salk, kes asus Azovis, lõi mehiselt tagasi 24 rünnakut ning sundis türklasi piiramist lõpetama. Kartes uusi kallaletunge saatsid kasakad saadikud Moskvasse abi paluma.

Tsaar Mihhaili valitsus ei julgenud Azovi pärast alustada sõda Türgiga, kindlustamata endale toetust Maakogu poolt. 1642. aastal Maakogusse kokkutulnud teenistuslased ja kaupmeeskond rääkisid Azovi tsaari võimu alla võtmise poolt, kuid ühes sellega kaebasid kibedalt maksukohustuste raskuse üle, pistist-võtjate djakkide, vojevoodide tagakiusamiste ja teiste

korratuste üle riigi valitsemises. Veendudes, et raske on arvestada valitsevate klasside aktiivset toetust, käskis valitsus Azovi maha jätta.

§ 52. Feodaal-pärisorine majandus.

Talupoegade olukord. XVII saj., nagu feodalismi möödunudki ajastul, iga feodaalvalduse maa jagunes mõisa- ja talumaaks. Talupojad harisid oma krunte ning juhtisid seal majapidamist, mis andis neile ülalpidamist. Peale selle harisid talupojad oma inventariga mõisniku maad (härraste põlde), mille saak läks täielikult tema kasutusse. Nagu näitas V. I. Lenin, selle majandussüsteemi kestmiseks, mis kandis „teoorjusliku majanduse" nime, on vajalikud järgmised tingimused: „esiteks, naturaalmajapidamise domineerimist. Pärisorine mõis pidi endast kujutama ennastrahuldavat, kinnist, muu maailmaga väga nõrgas seoses olevat tervikut." [1] Teiseks on selliseks majapidamiseks vajalik, et talupoeg oleks varustatud maaga ja kinnistatud selle külge, et ta ei saaks mõisniku juurest ära minna. Kolmandaks tingimuseks on talupoja isiklik sõltumus mõisnikust: „Kui mõisnikul ei oleks otsest võimu talupoja isiku üle," kirjutas Lenin, „siis ta poleks saanud enda kasuks töötama sundida inimest, kel on oma maa ja kes juhib oma majapidamist." [2] Neljandaks teoorjusliku korra tingimuseks (ja tulemuseks) on „äärmiselt madal ja rutiinne tehnika seisund, sest et majandamine oli viletsusest rõhutud, isiklikust sõltumusest ja vaimupimedusest alandatud väiketalupoegade käes." [3]

Talupoegade sõltumine maaomanikest, mis tekkis feodaalmajanduse algusega, muutus aja jooksul üha raskemaks. XVI saj. ja XVII saj. esimesel poolel tsaarivalitsus seaduspärastas ja suurendas rea käskkirjadega veelgi mõisnike võimu talupoegade üle. Talupojad kaotasid jüripäeval ülemineku-õiguse, mõisnikud

---

[1] Lenin, Teosed, III kd., lk. 140.
[2] Lenin, Teosed, III kd., lk. 140.
[3] Sealsamas, lk. 141.

hakkasid ärakaranud talupoegi otsima ja tagasi tooma esmalt 5, siis aga isegi 15 aasta jooksul. Kuid ka seegi ei rahuldanud mõisnikke, kes nõudsid ärakaranute otsimise ja tagasitoomise tähtaegade täielikku kaotamist. Nad saavutasid selle. Tsaar Aleksei Mihhailovitši Seadustiku (1649) järgi anti põgenenud talupojad nende kinnipüüdmise korral kogu oma perekonna ja varandusega endistele omanikkudele tagasi, ükskõik kui palju aega oli möödunud talupoegade pagemise momendist. Mõisnikud viisid oma heaksarvamisel talupoegi ühest valdusest teise. Sagenesid talupoegade müügi juhtumid lahus maast. Sel kombel talupoegade feodaalne sõltumus avaldus riigi seadustega õigustatud pärisorjuse kujul.

XVII saj. jagunes maarahvas Vene riigis mitmesse kategooriasse. Eraomanikele kuuluvad talupojad elasid kloostrite, kirikute, bojaaride või mõisnike maadel. Talupojad, kes olid kantud registrisse tsaari lossi järgi, said nimeks „lossitalupojad". Ülejäänud maad kuulusid riigile, kuid nendel elavaid talupoegi nimetati „riigitalupoegadeks" ehk „adranikeks". Kõik talupojad olid koormatud raskete tsaari maksudega.

XVII saj. eraomanike talupoegade arvu kasvamine jätkus. Esimeste Romanovi soost tsaaride valitsus jagas õukonna aristokraatidele ja aadlikele suure hulga maid nendel elavate „riigi- ja lossitalupoegadega". Suuri maamassiive ahnitsesid endile tsaari sugulased. Selle sajandi lõpuks endine vahe mõisade ja pärusmaade vahel oli peaaegu kadunud, sest et suurem osa mõisu hakkas üle minema päranduse teel.

Eraomanike talupoegade olukord oli eriti raske. XVII saj. mõisnikud jätkasid talupoegade tööjõul haritavate mõisa põllumaade suurendamist. Peale selle talupojad maksid maaomanikule kruntrenti natuuras, mis koosnes mitmesuguseist talumajapidamis- ja maa tööndussaadustest. Talupoegadelt saadud produktid läksid mõisniku perekonna ja tema teenijaskonna toitmiseks. Peale oma majapidamissaaduste pidid talupojad maksma mõisnikule ka rahalist kruntrenti, harilikult 50 kopikast kuni 1 rublani talundilt.

Sügise tulekuga, kui lõppes viljasaagi koristamine, hakkasid paljud talupojad tegelema mitmesuguste käsitöödega: kooti linast lõuendit, vanutati vilti, töödeldi nahku, valmistati kindaid, treiti puunõusid, valmistati rauast põllutööriistu jm. Osa neist esemeist jäi talupoja majapidamisse või anti kruntrendina mõisnikule. Teine osa müüdi ära lähimal turul. Vajades raha tsaari maksude ja mõisnikule rahalise kruntrendi maksmiseks, sidusid talupojad end üha rohkem turuga, sest et ainult oma saaduste müümisega nad võisid saada vajaminevat raha.

Talupoegade kaubanduse arenemisega suurenes ka diferentseerumine talupoegade eneste hulgas. Külades tekkisid talupojad-ülesostjad. Mõned neist jätsid hoopis maha talupidamise ning hakkasid kaupmeesteks.

XVII saj. mõisnikud ei rahuldunud enam nende saadustega, mis nad said talupoegadelt või oma orjadelt ja käsitöölistelt. Rikas bojaar ja pealinna aadlik õmblesid endale ülikonna itaalia sametist või inglise kalevist, kandsid sooblinahast mütse, armastasid kalleid ehteid, jõid importeeritud veini ning muretsesid välismaisi tarbeasju oma kodudesse. Kõiki neid asju võisid nad osta ainult turult raha eest, mis oli saadud talupoegadelt või talu majapidamissaaduste müügist.

Pärisorine majandus hakkas kohanema XVII saj. areneva turuga.

Suuremõõdulise pärisorise majapidamise näiteks oli XVII saj. keskel bojaar Boris Ivanovitš Morozovi majapidamine. Morozovil oli oma laialdastes valdustes ligikaudu 300 suuremat ja väiksemat küla. Neis elas üle 40 000 pärisorise talupoja. Ainuüksi rahalist tulu sai Morozov aastas talupoegadelt kuni 10 tuhat rubla (umbes 170 000 rubla XX saj. alguse rahakursi järgi). Rohkearvulistes aitades seisid sajad tuhanded puudad vilja. Sõja ajal Poolaga kasutas Morozov kõrgeid viljahindu ning teenis määratu suure varanduse. Morozovi härrasmõisas elas ligi 700 inimest sulastena ja teenijaskonnana, kelle ülalpidamiseks pärisorised talupojad andsid määratu suure hulga igasuguseid produkte. Morozov soetas endale rauavalmistamise ja potasitehased ning sundis oma talupoegi tegema neis kõige raskemat tööd. Potas (eriliselt valmistatud tuhk) müüdi välismaa kaupmeestele.

Manufaktuurid. Linnades elavad käsitöölised, peale väheste erandite, ei olnud seotud talumajandusega. Nad ostsid turult

tooraineid ja müüsid oma tootmissaadusi. Igas suuremas linnas oli kümneid mitmesuguseid käsitööalasid.

Kõrvuti käsitööstusliku toodangu arenemisega XVII saj. tekkisid Venemaal esimesed manufaktuurid. Käsitööline valmistab üksi oma töö saaduse. Manufaktuurides töötab üheskoos, olenevalt käitise suurusest, teatud arv inimesi. Nad täidavad ühise töö eriosi. Töö manufaktuuris sünnib käsitsi lihtsate instrumentide abil (nimetus „manufaktuur" tuleneb ladinakeelseist sõnadest „manus" — käsi ja „factus" — väljatöötatud). Võrreldes

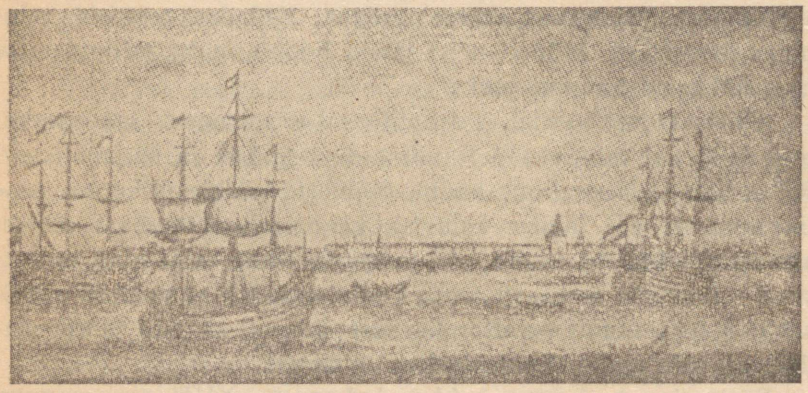

Arhangelski sadam XVII sajandil. *Hollandi gravüür XVII sajandist.*

käsitöölise tööga annab manufaktuur kõrgema töö tootvuse. 1632. a. hollandi kaupmees Andreas Vinius sai loa rauamaagi töötlemiseks Tuula lähedal ning ehitas esimese rauavalmistamise manufaktuuri, mis pani aluse tulevastele Tuula rauatehastele. Mõne aasta pärast rootslane Coyette asutas Moskva lähedal klaasivabriku. XVII saj. teisel poolel asutati riigi, kaupmeeste ja maaomanike poolt rauavalmistamise, vasesulatamise, klaasi-, paberi- ja nahatöötlemise manufaktuurid. Tööliste põhikaadrid selle aja manufaktuurides koosnesid talupoegadest (pärisorjadest) või teistest sõltuvatest inimestest. Nende hulka tekkisid ka palgalised vabad „tööinimesed", kes olid pärit linnarahva vaesemaist kihtidest.

Kaubandus. Varem väikesed turud, mis tekkisid linnades ja mõnedes suurkülades, olid vähe seotud üksteisega. XVII saj. tekkisid turgude vahel külades ja linnades alalised kaubanduslikud suhtlemised. See tõi kaasa seda, et mõnedes kohtades linna- ja külarahvas hakkas spetsialiseeruma ühe või teise kauba valmistamise alal. Mustmulla-rajoonid varustasid oma viljaga riigi südamiku piirkondi. Jaroslavli linn oli kuulus peeglite tootmise poolest, mida veeti isegi Siberisse. Vologda valmistas igasuguseid raudesemeid, Kaluga oli tuntud kunstipäraste puutööde poolest jne. Lõunapoolseis linnades võis kohata kaupmehi Põhja-Jäämere äärseist maadest; põhjapoolseisse linnadesse kogunes mitmesuguseid kaubandusinimesi, kes ostsid kaupa kokku väljaveoks Arhangelskisse, Siberisse ja teistesse kohtadesse. Nii maakonnad ja linnad kaotasid oma endise majandusliku isoleerituse.

XVII saj. toimus, nagu näitab Lenin, väike- ja suurturgude liitumine üheks „ülevenemaaliseks turuks“ [1]. Kaubavahetuse arenemisega eri piirkondade vahel teostus kõikide, kunagi üksikute vürstiriikide koosseisu kuulunud maade faktiline ühtesulamine üheks tervikuks. Igal pool kadusid endisest ajast jäänud kohalikud iseärasused ning kujunes välja ühine kord kogu Venemaa jaoks.

Kaubandus sidus Vene riigi paljude välisriikidega. Kõige suuremaks sadamalinnaks Lääne-Euroopaga kauplemises sai Arhangelsk. Igal suvel tuli Arhangelski sadamasse suur hulk Inglise, Hollandi ja Saksa laevu mitmesuguste kaupadega: kalevite, siidikangaste, kalliste nõude, relvade, metallidega jm. Selleks ajaks sõitsid Dvina jõge mööda kohale vene kaupmehed Siberi karusnaha, nahkade, kanepi, lina, tõrva, potasi, rasva ja talupoegade ning linnakäsitööliste toodetega. Kauplemine Idaga toimus peamiselt Astrahani kaudu, kuhu Buhhaara ja Pärsia kaupmehed tõid Idamaa kaupu.

Linnad. Käsitööstusliku tootmise ja kaubanduse arenemine soodustas linnade kasvamist. XVI—XVII saj. Vene riigi linn

[1] Lenin, Teosed, I kd., lk. 73.

koosnes mitmest osast. Linna keskosa oli tavaliselt piiratud puust ja mõnedes suurtes linnades ka laskeavauste ja tornidega varustatud kivimüüridega. Kindlustuste müüride taga asetsesid administratiivasutised, hoiti toidumoona ja püssirohu tagavarasid ning olid ka erimajad elanikkonna jaoks piiramise puhuks. See linnaosa kandis kremli, kindluse või lihtsalt „linnuse" nimetust. Kindlustatud linnale külgnesid käsitööliste ja väikekaupmeeste asulad, mis moodustasid „eeslinna". Kaugemal eeslinna taga, aasade ja põldude vahel, olid hajali üksikud alevikud ja külad, mis kuulusid kloostreile või bojaaridele.

Sise- ja väliskaubanduse arenemine soodustas kaupmeeste klassi arenemist. Kaupmeeskonna kõrgeim kiht, kes kasutas suuri privileege, kandis „võõrnike" aunimetust. See tiitel anti eriliste tsaari käskkirjadega. Vene kaupmeeskond pidas võitlust välismaa (Inglise, Hollandi, Saksa ja teiste) kaupmeestega, kes püüdsid haarata Vene turgu enda kätte. Vene kaupmehed saavutasid valitsuselt välismaa kaupmeeste tollita kauplemise keelu.

Eeslinna rahvas oli koormatud rahaliste ja naturaalkohustustega, mis kokku moodustasid „linna maksukoormuse". Kõiki, kes maksid maksu, nimetati maksualuseiks. Neist kohustusist oli vaba elanikkond, kes asus kiriku, aadli või bojaaride maadel. Eeslinna rahvas jagunes mitmesse kategooriasse, olenevalt nende jõukusest. Kõrgeim kategooria koosnes suurkaupmeestest. Käsitöölised ja väikekaupmehed, samuti ka juhuslikust tööst elatuvad inimesed, kuulusid eeslinna alamaisse kihtidesse. Rikkad maksumaksjad eeslinnast ehk „parimad inimesed" olid valitavail kohtadel ning püüdsid linna maksukoormust endale kergemaks teha. Eeslinna rahva alamate kihtide olukord oli väga raske: nad olid rikaste kaupmeeste orjuses, nendel lasusid rasked riigimaksud.

§ 53. Linnade ülestõusud XVII sajandi keskel.

Tsaar Aleksei Mihhailovitš. Pärast tsaar Mihhaili surma astus Moskva troonile tema poeg Aleksei Mihhailovitš (1645—

1676). See oli veel täiesti noor mees, kes väga armastas küttimist jahikullidega ja teisi lõbustusi. Valitsemise võttis enda kätte tema djadka (kasvataja) bojaar Boris Ivanovitš Morozov. Ta määras tähtsaimaile kohtadele enesele lähedased inimesed. Et kindlustada oma mõju, naitas Morozov tsaari ühe mittenimeka bojaari Miloslavski tütrega, aga ise abiellus tema teise tütrega.

Tsaar Mihhaili surma ajal oli olukord Vene riigis raske. Ebaõnnestunud sõda Poolaga laostas hoopis maa, mis veel ei olnud jõudnud paraneda interventsiooni tagajärgedest. Morozov asus esijoones rahaasjade kindlustamisele. Kokkuhoiu eesmärgiga ta vähendas teenistuslaste palka. Tulude suurendamiseks seati sisse uus, väga kõrge toll soolale. Tuhanded puudad kala mädanesid, võimatu oli muretseda soola. Valitsusel tuli soolatoll ruttu tühistada. Hakati sisse seadma teisi makse. Kõrged maksud kogu oma raskusega langesid kehvemaile rahvakihtidele, eriti linna käsitöölistele, mustatöölistele ja väikekaupmeestele.

Teistsuguses olukorras olid rikkad „võõrnikud" (kaupmehed), kellede hulgast nimetati maksude ja tollide kogujad; nad rikastusid kehvistu arvel. Koormustest hoidusid kõrvale ka talupoegadest kaubainimesed, kes kuulusid bojaaridele või kirikule. Paljud neist tegid üsna suuri kaubatehinguid, kuid mingeid makse ei maksnud, sest nad olid pärisorjad. Linnade lähedal olid suured alevikud, mis kuulusid bojaaridele ja kloostreile. Kogu elanikkond neis alevikes tegeles kauplemise ja käsitöödega, võistles edukalt linlastega, võtmata osa nende maksukoormusest.

Linnade ülestõusud. Eeslinna rahva alamate kihtide raske olukord tekitas Aleksei Mihhailovitši valitsemise esimesil aastail rea linnade ülestõuse ja rahutusi. 1. juunil 1648. a. oli tsaar palverännakult Moskvasse tagasi tulemas. Vastutulnud rahvas pöördus tema poole kaebustega Morozovile lähedaste inimeste peale. Kaebajad aeti piitsadega laiali. Järgmisel päeval tungis rahvahulk Kremli ning suundus lossi, nõudes Leonti Pleštšejevi väljaandmist, kelle käes seisis politseivõim pealinnas.

Rahva hulgas oli Pleštšejev tuntud kui julm rõhuja ja riisuja. Bojaarid, kes tulid lossist välja rahvast keelitama, olid sunnitud põgenema.

Algasid bojaaride ja djakkide majade rüüstamised. Üks kõige mõjukamaid djakke tapeti ära. Ülestõus võttis üha ähvardavama ulatuse. Puhkesid tulekahjud, mis haarasid suure osa linnast. Heitunud tsaar andis rahvale välja elanikkonnas kõige enam vihatud õukondlased — Pleštšejevi ja Trahhaniotovi. Nad tapeti. Ülestõusnud nõudsid Morozovi enda pead. Tsaar saatis Punasele väljakule bojaare, kes kinnitasid tema nimel vandega, et Morozov kõrvaldatakse valitsemisest. Öösel ta viidi Moskvast ära ühte kaugesse kloostrisse.

Ülestõus võttis seda ähvardavama ulatuse, et seda kasutasid ka teenistusse kokkusõitnud aadlikud. Linlased ja aadlikud andsid tsaarile palvekirja Maakogu kokkukutsumiseks uue seadustekogu, uue „Uloženije" koostamiseks.

Üheaegselt Moskvaga tekkisid rahutused terves reas teistes linnades: Kurskis, Võtšegda Soolas (Solvõtšegodskis), Ustjugas ja teistes. Valitsus ruttas Maakogu kokku kutsuma, mis tuli kokku sügisel 1648. a. Maakogu oli väga rahvarikas. Määratu suure enamiku moodustasid selles maakondade aadlikud ja linlased. Kõik nende nõudmised võeti vastu. 1649. a. jaanuaris kinnitati uus „Uloženije", s. t. seadustekogu. „Uloženije" määras täpselt ära üksikute seisuste kohused ja õigused: bojaaride teenistustingimused ja linnade maksukoormuse. Aadlike meeleheaks otsustati viimaks mõisnike poolt mitmel korral ülestõstetud küsimus „tähtajaliste aastate" kaotamise kohta, s. o. ärakaranud talupoegade ülesotsimise tähtaegade kaotamine ja talupoegade täielik pärisorjastamine. Linlased saavutasid seda, et kõik bojaaride ja kirikute alevikud liideti linnade külge. Nende alevikkude elanikud võrdsustati kohustuste poolest linlastega. Linlased ise kinnistati lõplikult linnade külge, kus nad elasid. „Uloženije" ühes sellega suurendas väga tsaari võimu, pani kehtima surmanuhtluse süüteo eest tsaari isiku vastu ja karmid karistused tsaari solvamise eest.

Liikumine, mis veeres üle Vene riigi linnade 1648. a. suvel, ei vaibunud kohe. 1650. a. puhkes väga tugev vastuhakk Novgorodis ja Pihkvas.

Eriti tugev oli ülestõus Pihkvas. Pihkvalased tagandasid tsaari vojevoodi ning organiseerisid ise oma valitsuse. Nad saatsid Moskvasse palvekirja, milles muu hulgas nõudsid oma esindajate osavõttu vojevoodi kohtus. Vastuseks saadeti Moskvast kiri noomitusega: „Kunagi pole olnud, et lihtmehed oleksid koos bojaaride ja vojevoodidega kohtuasjade juures olnud, ja seda ei tule ka edaspidi.“ Üheaegselt saadeti Pihkva vastu suur sõjavägi.

Pihkvalased kaitsesid end mehiselt peaaegu kolme kuu jooksul ja tekitasid tsaari vägedele suuri kaotusi. Pihkva maakonnas tapsid ülestõusnud talupojad mõisnikke. Ülestõus võttis sedavõrd tõsise iseloomu, et tsaar kutsus Moskvas kokku Maakogu. Maakogu saatis Pihkvasse delegatsiooni amnestia lubadusega. Pihkvas ei olnud täielikku üksmeelt. Rikkad inimesed veensid pihkvalasi vastupanu lõpetama ja tsaarile truudust vanduma. Amnestia lootuses pihkvalased alistusid, kuid neid peteti jõhkralt. Kui rahutus oli vaikinud, algasid hukkamised ja asumisele saatmised. Rikkad pihkvalased ise aitasid kaasa tsaari ametkonnale ja andsid välja ninamehi.

§ 54. Vene riigi valitsemisorganid.

Tsaari võim. XVII saj. Romanovite ajal kujunes lõplikult välja Vene tsaaririigi feodaal-pärisorine riigikord. Lenin annab järgmise pärisorise riigi iseloomustuse: „Et säilitada oma ülemvõimu, et säilitada oma võimu, pidi mõisnikul olema aparaat, mis oleks ühendanud tema alluvusse suure hulga inimesi, mis oleks alistanud neid teatud seadustele, reeglitele, — ning kõik need seadused taotlesid põhiliselt üht eesmärki — hoida mõisniku võimu pärisorise talupoja üle.“[1] Vene riigi eesotsas seisis autokraatlik

[1] Lenin, Teosed, XXIV kd., lk. 372.

tsaar, kes ise oli esimeseks mõisnikuks. Aadlikele oli vaja tugevat tsaari, kes oleks suutnud kaitsta nende klassihuve. Tsaari tahe oli seaduseks kogu riigile. Kõik teenistuslased, isegi kõige aristokraatlikumad bojaarid nimetasid ennast tsaari orjadeks; maksualused inimesed — linlased ja talupojad — ei võinud ennast nimetada isegi mitte orjadeks, nad olid tsaari „orvud" või „orvukesed". Pöördumisel tsaari poole pidid kõik nimetama end diminutiivvormis: „Petruška", „Ivaška". Tsaari ees kummarduti maani nagu jumaluse ees. Seepärast kui taheti tsaarilt midagi paluda, siis öeldi: „lüüa tsaarile laubaga" (s. t. lüüa laubaga vastu maad).

Tsaari võim toetus ka toredusele, millega ta end ümbritses. Pidulikel juhtudel, välismaa saadikute vastuvõtul või kirikusse minnes ilmus tsaar toredas „suurvormis": brokaadist, pärlidega kaunistatud pikk-kuues, „barmad" (lai brokaadist krae pühakute kujutustega) õlgadel, Monomahhi müts peas ja valitsuskepp käes.

Bojaaride duuma. Tähtsamate küsimuste otsustamiseks oli tsaari juures nõukogu lähikondseist bojaaridest, mida nimetati „bojaaride duumaks". Kuid nõupidamine bojaaride duumaga polnud tsaarile kohuslik. Ta võis piirduda nõupidamisega mõnede eriti usaldusväärsete isikutega või, kellegagi nõu pidamata, teha selle või teise otsuse. Bojaaride duuma oli aristokraatlik asutis, sinna määrati inimesi „suurest soost". Kuid XVII saj. sattus bojaaride duumasse üha tihedamini ka võrdlemisi vähetähtsaid isikuid.

Prikaasid. Jooksva valitsemistöö asjaajamiseks olid erilised asutised — prikaasid. Iga prikaasi eesotsas seisis bojaar, abideks oli tal üks või kaks djakki. Kantseleitööd tegid alamdjakid. Djakid ja alamdjakid olid alamast soost inimesed, kes elasid tsaarilt saadavast palgast ja altkäemaksudest. Nad olid tsaari võimu kuulekaiks tööriistadeks ja valitsemise tsentraliseerimise läbiviijaiks. Prikaase oli üle 40. Asjaajamine jagunes nende vahel väga ebaühtlaselt. Eriline Saadikute prikaas juhtis suhtlemist välisriikidega. Sõjaasjandus oli jagunenud mitme prikaasi

vahel. Kategooriate prikaas täitis peastaabi funktsioone, Streletside prikaas juhtis streletse, Välismaa prikaas — Moskva teenistuses seisvaid välismaalasi, Reitarite prikaas — reitarite (mõõkade ja muskettidega varustatud välismaisele rivikorrale õpetatud ratsaväelaste) polke, Kahurväelaste prikaas juhtis relvade valmistamist ja hoidmist. Mõisade jagamine aadlikele toimus Mõisade prikaasis. Samuti olid mitme prikaasi vahel jaotatud rahandusasjad. Oli prikaase, mis valitsesid üksikute, mõnikord väga suurte piirkondade üle: Siberi prikaas — Siberi üle, Väike-Vene prikaas — Venega liidetud Ukraina osa üle. Kindlat süsteemi ja asjade jaotust prikaaside vahel ei olnud ning see raskendas äärmiselt valitsemist. Saadikute prikaas näiteks ei tegutsenud üksi diplomaatiliste asjadega, vaid kogus ka makse tema valitseda olevailt linnadelt.

Iga prikaas teostas kohtumõistmist ja määras karistusi. Kohtuprotseduur oli sel ajal väga karm. Süüaluseid mõisteti piinarikaste piinutamiste alla. Väikeste eksimuste pärast süüalust peksti pikali maas keppidega, s. o. jämedate vitstega. Tõsisemate üleastumiste pärast peksti „halastamatult" nuudiga mööda paljast selga. Laialdaselt tarvitati keele väljalõikamist, käe maharaiumist, surmanuhtlust. Usuvastaste süütegude pärast põletati elusalt.

Sel viisil hoiti Vene riigis ülal tsaari ja feodaalide võimu. Muide sellised julmad karistused olid XVI—XVII saj. tarvitusel ka Lääne-Euroopa kultuursemais maades.

Kohalik valitsemine. Vene riigi linnade valitsemiseks saadeti kohale vojevoodid bojaaride ja aadlike hulgast. Vojevood valitses linna garnisoni üle, mõistis kohut ning kogus makse linna ja piirneva maakonna elanikelt. Valitud vanemad muutusid vojevoodile allutatud agentideks. Ringkonna vanemate instituut kestis edasi, kuid vojevoodide abidena. Sel kombel keskendusid vojevoodide kätte kõik valitsemisharud ning see avas laialdased võimalused kuritarvitusteks. Vojevoodid vaatasid oma ametile kui toitumisele.

Sõjavägi. Vana bojaaride ratsavägi kaotas kord-korralt oma

tähtsuse. Rahuajal aadlikud majandasid oma mõisu. Ainult aeg-ajalt korraldati aadlikkude ülevaatusi, et selgitada igaühe lahingukõlblikkust. Sõja puhul aadlikud pidid ilmuma teenistusse „hobuste, inimeste ja relvadega", s. t. ratsahobusel oma inimestega ja täieliku relvastusega. Bojaarid olid relvastatud väga mitmekesiselt, mõnikord — „tulelöögiga", teinekord aga — „noolelöögiga", s. t. vibu ja nooltega. Aadlikkude maakaitseväe distsipliin oli väga nõrk. Paljud hoidusid mitmesuguste ettekäänete all teenistusest kõrvale. Neid, kes ülevaatusel osutusid „puudu" olevat, s. t. puudusid, peksti keppidega ja mõnikord jäeti ilma mõisast. Aadlikkude maakaitseväe nõrkuse tõttu organiseeriti juba XVI saj. streletside sõjavägi. Streletsid said rahalist palka, olid varustatud tulirelvadega (kahuritega) ning läksid lahingusse „rivis", s. o. reeglipärases korras. Kuid ka streletsid polnud täiel määral regulaarvägi. Nad elasid Moskvas ja teistes suurtes linnades omaette alevikes ning tegutsesid rahu ajal käsitöö ja väikekauplemisega. Eluviiside poolest erinesid streletsid väga vähe linnade lihtrahvast. Seepärast nad sageli võtsid osa linnarahva ülestõusudest.

Boris Godunovi ajast peale hakkas Moskva valitsus palkama oma teenistusse välismaalastest sõdurite salku. Seesugused „võõramaa" polgud olid olemas juba Mihhail Fedorovitši sõjaväes. Kuid kogemus Smolenski piiramisest 1632. a. tõendas distsiplineerimata palgasõdurite täielikku ebakõlblikkust ja ebaustavust, kes müüsid oma relva sellele, kes maksis rohkem. Ka tehnilises suhtes polnud need palgatud sõjaväed kaugeltki täiuslikud. Seepärast Aleksei Mihhailovitši ajal mindi üle teisele meetodile, mis oli ära proovitud juba tema isa ajal. Võeti kokku polgud vene „maksualuseist meestest" ja „asjaarmastajaist"; „välismaise" korra õpetamiseks kutsuti välismaa instruktoreid. Nii loodi „välismaise korraga polgud" — reitarite (ratsa) ja soldatite (jalaväelaste) polgud, milledes ainult ohvitserid olid välismaalased.

Lähemail aastail pärast Aleksei Mihhailovitši surma oli Vene sõjaväes 63 euroopalikult õpetatud polku, mis oli 60% kogu

sõjaväest, kasakad kaasa arvamata. Niiviisi algas XVII saj. sõjaväe ümberkorraldamine, mis tõstis selle lahinguvõimet. Aleksei Mihhailovitši ajal tehti katset luua sõjalaevastikku. Välismaised meistrid ehitasid laeva „Orjol", kuid see hävitati Razini ülestõusu ajal.

§ 55. Nikoni kirikureform ja kiriku lõhestumine.

Kiriku reform. Isevalitsuslikule Vene riigile oli vaja tugevat kirikut, mis oleks veel rohkem kindlustanud tsaarivõimu ja aadlikkude valitsemist. Selleks oli vaja kõrvaldada erinevused kiriklikes talitustes ning alistada kõik kiriklikud organisatsioonid rangemalt kiriku kõrgemale võimule.

Aleksei Mihhailovitši ajal sai patriarhiks Nikon, kel oli tsaari peale suur mõju. Nikon valitses määratu suuri patriarhi ja kloostrite maavaldusi nagu oma isiklikke maid. Nikoni rikkused olid väga suured. Alluvaid vaimulikke kohtles Nikon rangesti. Papid nimetasid teda „tigedaks metsloomaks".

Nikoni korraldusel võeti ette üldine kirikuraamatute ja kirikukommete revideerimine eesmärgiga viia neid täielikule ühetaolisusele. Selleks oli eeskujuks kreeka kirik. Kirikuraamatute ja -kommete revideerimine toimus kreeklaste ja Kiievi õpetatud munkade juhtimisel. Nikon andis korralduse, et ristimärgi ettelöömine peab toimuma mitte kahe sõrmega nagu varem, vaid kreeklaste kombel kolme sõrmega, et ikoonid tuleb maalida kreeka eeskujude järgi jne. Nikon ei piirdunud mõningate kirikukommete muutmisega. Ta väitis, et kirikuvõim peab olema tsaarivõimust üle. Patriarhi võimu ta võrdles päikesega taevas, aga tsaarivõimu — kuuga, mis saab valguse päikeselt. Nikon võttis endale „suure valitseja" tiitli, segas end riigivalitsemise asjadesse ning tegi isegi sõjategevusse puutuvaid korraldusi.

Nikoni üleliigne tugevnemine kutsus õukonna aristokraatias ja aadlike hulgas esile suure rahulolematuse. Tsaar toetas kõiki Nikoni abinõusid kiriku kindlustamiseks, kuid ei soovinud oma

võimu nõrgendamist. Tsaari ja Nikoni vahel algasid kokkupõrked, mis varsti lõppesid täieliku lahkuminekuga. Tahtes hirmutada tsaari ja bojaare heitis Nikon eneselt ootamatult maha patriarhi ametirüü ning sõitis Moskvast Voskressenski kloostrisse (Uus Jeruusalem). Nikon ootas, et tsaar kutsub teda tagasi, kuid need lootused ei läinud täide. 1666. a. kokkukutsutud kirikukogu, millest võttis osa kaks kreeka patriarhi, tunnustasid süüdlaseks Nikoni enese, kuid tema kirikureformid tunnustati õigeks. Nikon saadeti lihtmungana ühte põhjapoolsesse kloostrisse.

Nii lõppes ebaõnnestunult Nikoni katse tõsta vaimulikku võimu üle ilmaliku. Patriarhi ja tsaari vahelises võitluses olid kõik paremused tsaari poolel. Tsaari toetasid maaomanikud-aadlikud, sest et suurt territooriumi eviva kiriku rippumatu seisund tähendas neile teatud hädaohtu.

Õigeusu kiriku lõhenemise algus. Nikoni reformid kutsusid välja kiriku „lõhenemise", s. t. kirikureformide vastaste lahkulöömise kirikust. Nad ei tahtnud Nikoni poolt sisseseatud muudatusi tunnustada ning nõudsid vanade kommete säilitamist. Neid hakati seepärast nimetama „lahkusulisteks" ehk „vanausulisteks".

Kõrgem vaimulikkond ja kloostrid, kes evisid suuri maid rohkearvulise pärisorjadest elanikkonnaga, ekspluateerisid julmalt oma talupoegi, kogusid suuri rikkusi ning petsid rahvast „imetegevate" ikoonide, pühakute säilmete jms. abil. Kloostrid ja kõrgem vaimulikkond olid, vähesed erandid välja arvatud, Nikoni reformide pooldajad, mis kõvendasid veel tugevamalt kiriklike feodaalide võimu.

Alam vaimulikkond oli hulga halvemas olukorras ning kannatas ise kirikuülemuse omavoli all. Alamast vaimulikkonnast tekkisid esimesed Nikoni reformide vastased. Selliseks oli ülempreester Haabakuk. Nikoni ja tema kirikureformide vastu väljaastumise eest Moskvas saadeti Haabakuk Ida-Siberisse, kus ta peaaegu 10 aasta jooksul oli tsaari vojevoodide igasuguste irvituste objektiks. Moskvasse tagasi tulnud, jätkas Haabakuk võitlust kirikureformidega. Ta saadeti põhja poole, Pustozerskisse,

kus ta pandi muldvangi (sügavasse auku). 1681. a. Haabakuk põletati tuleriidal. Kõik Haabakuke väljaastumised olid suunatud „vanaaja", vanade kirikukommete ja tavade säilitamisele ning olid iseloomult reaktsioonilised. Kuid võitlust uudsuste vastu Haabakuk ühendas võitlusega kuritarvituste vastu võimukate inimeste ja kõrgema kirikuvõimu poolt.

„Vana usu" kaitsjad linna alama rahva — käsitööliste, kauplejate ja teenistuslaste — hulgast võitlesid peamiselt valitseva kiriku suure võimu ja ahnete vaimulikkude poolt pealepandud maksude vastu. Talupoegade massis võitlus valitseva kirikuga ühines võitlusega feodaal-pärisorise süsteemi vastu. Talupojad ja alamad linlased läksid pärisorise surve eest põhjapoolseisse metsadesse, lõunapoolseisse steppidesse, Donimaale ning asutasid seal lahkusuliste kogudusi. Sel teel nad lootsid pääseda feodaal-pärisorisest survest.

Nikoni kirikureformid leidsid vastutöötamist ka väikese konservatiivse õukonna aristokraatia rühma poolt, samuti ka osa kõrgemate vaimulikkude keskel. Seda põhjustas kartus, et kiriklikud uuendused võivad vapustada kiriku seisukohta.

Ukraina ja Valge-Vene XVII sajandil.

§ 56. Ukraina ja Valge-Vene Poola valitsuse all.

Ukraina ja Valge-Vene maade vallutamine Poola panide poolt. Pärast Lublini uniooni sõlmimist Leedu ja Poola vahel 1569. a. läks suurem osa Ukraina maid (Volõõnia, Kiievi ja Tšernigovi maad) üle Poolale. Poola suurmaaomanikud-panid hakkasid hoogsalt Ukraina ja Valge-Vene maid enda kätte kiskuma. Enne võtsid nad enda alla Dnepri paremal kaldal Ukraina läänepoolse osa maad, siis aga juba XVI saj. lõpul tulid Poola mõisnikud üle ka Dnepri vasemale kaldale. Ukraina territooriumil tekkisid laialdased Poola magnaatide Žolkiewskite, Potockite jt. valdused.

Põllumajanduse kiire areng Poola mõisnikkude juures oli seletatav suurenenud vilja väljaveoga Poolast ja Leedust Lääne-Euroopasse. Mõisnike valdustest veeti vili jõgesid mööda Läänemere sadamateni, millede hulgas vilja väljaveo-kaubanduses suurim tähtsus kuulus Danzigile.

Oma Ukraina ja Valge-Vene valdustes seadsid poolakad sisse Poola korra. Talupoegade olukord Poolas oli tol ajal raskem kui üheski teises Euroopa riigis. Poola mõisnikud hävitasid ära talupoegade kogukonnad, milledele kuulusid suured maatükid. Poola panid võtsid endale parimad kogukonna maad, kuid talupojad pandi väikestele hingemaadele ning koormati raskete maksude ja kohustustega.

Poola mõisnikul oli täielik võim oma valduste elanikkonna üle. Ta võis talupojalt ära võtta tema omandi, heita teda ükskõik missuguse karistuse alla ja isegi surmata. Talupojad ei tohtinud kellelegi kaevata rõhumise ja ülekohtu pärast. Mõisnikud nimetasid neid põlgavalt orjadeks ja elajateks.

Poolakad kiusasid taga Ukraina ja Valge-Vene rahvakultuuri. Oma võimu kindlustamiseks Ukrainas ja Valge-Venes

kasutasid poolakad katoliku kiriku abi. Katolitsismi levitamine leidis tugevat vastupanu mitte ainult talupoegade ja linnaelanike poolt, vaid ka osa Ukraina ja Valge-Vene mõisnike poolt. Jesuiitide ettepanekul koostati siis katoliku ja õigeusu kirikute ühendamise (uniooni) kava: enamik kirikukombeist jäi õigeusulistele endiseks, kuid õigeusu kirik pidi alluma Rooma paavstile ja tema poolt määratud piiskopele. Uniooni sõlmimise küsimuse otsustamiseks tuli 1596. a. Bresti linnas kokku kirikukogu. Osavõtjate enamik ei tahtnud uniooni ning kaitsesid õigeusu kiriku täielikku iseseisvust. Sellest hoolimata väikesearvuline uniooni pooldajate hulk, ignoreerides enamiku arvamist, kuulutas uniooni välja ning Poola kuningas kinnitas uniooni sõlmimise erilise käskkirjaga. Unioon pidi kaasa aitama Ukraina ja Valge-Vene maade alistamisel Poolale.

Poola rõhumise all kannatas samuti ka linnarahvas. Juba XV—XVI saj. paljud Ukraina ja Valge-Vene linnad said omavalitsuse. Poola maavalduse kasvamisega Ukrainas ja Valge-Venes sattusid linnad sõltumusse Poola võimust ja Poola mõisnikest. Poola seaduse järgi oli kõigil mõisnikel õigus vedada oma majapidamise saadusi välismaale ilma tollita ja samuti ka osta endale vajalikke kaupu. See mõisnike eesõigus lõi linna kauplemisele raske hoobi. Poola võimud lakkasid arvestamast linnaomavalitsusi, Poola mõisnikud aga võtsid linnadelt ära maad ja ahistasid tööndusi ning kaubandust.

Ukraina ja Valge-Vene elanikkond linnades ühines „vennaskondadeks", mis kiriklike liitude ettekäände all (vennaskonnad tekkisid kirikute juures) kaitsesid rahvuslikku kultuuri ja pidasid võitlust katoliku kirikuga. Vennaskonnad asutasid koole, trükikodasid, andsid välja raamatuid ja abistasid oma kaasliikmeid. Kuigi osa Ukraina ja Valge-Vene feodaale hakkas poola panidele ja šlahtitšitele järele aimama, rääkis poola keelt ja jäljendas poola kombeid ja eluviise, jäi rahvamass siiski truuks oma emakeelele ja kodumaale. Seepärast rõhumistest hoolimata panide Poolal ei õnnestunud hävitada Ukraina ja Valge-Vene rahvakultuuri.

Ukraina ja Valge-Vene talupojad, päästes end Poola mõisnike rõhumise eest, läksid lõuna poole, Dnepri alamjooksule, kus stepp oli veel asustamata, samamoodi nagu vene talupojadki samal ajal põgenesid Donimaale. Hortitsa saarel, Dnepri kärestike lähedal, tekkis kasakate ja Ukrainast ärakaranud talupoegade kindlustatud laager. Neid hakati nimetama Zaporožje kasakaiks, sest et elasid kärestike taga. Kaitseks pealetungide vastu olid ehitatud tõkked maharaiutud puudest. Ukrainakeelsest sõnast „sitš" (tõke), sai kindlustatud kasakate laager nimeks „Sitš". Peategevusalaks oli kasakail kalapüük, küttimine ja mitmesugused käsitööd. Sageli läksid kasakad kaugeile retkedele tatarlaste asulate ja Türgi linnade vastu ning hiljem müütasid kaasatoodud saaki. Zaporožjes peaaegu ei olnudki alalisi elanikke. Kasakad kogunesid „Setši" varakevadel, kohe pärast suurvee langemist. Siis muutus saar kära- ja rahvarikkaks laagriks. Kasakad valisid atamani ja teised juhid. Sajad inimesed ehitasid pajust ja pärnast pikki kasakapaate, mida nimetati „kajakaiks". Teised samal ajal parandasid relvi ja valmistasid tagavarasid. Kui kõik ettevalmistused olid lõppenud, ujusid sajad kasakate kajakad kiiresti mööda Dneprit alla ja läksid välja Mustale merele. Harilikult kasakad suundusid Türgi rannikuile, mõnikord isegi sultani pealinna enese — Konstantinoopoli alla. Kasakad sõudsid sellise kiirusega üle mere, et sultani valvepostid harva said teatada sultanile lähenevast hädaohust. Kasakate jõud seisnes julguses ja pealetungi ootamatuses. Talvel Zaporožje Setš oli tühi. Kasakad läksid Ukraina ja Poola linnadesse, kus müüsid retkedelt kaasatoodud saaki ja oma töödussaadusi. Hortitsa saarele jäid ainult vahid. Suurtükid, püssid, paadid — kõik peideti hoolikalt järgmise kevadeni.

Zaporožje kasakate arv suurenes märksa XVI saj. lõpul. Kuningas Stephan Báthory ajal osa kasakaid kanti erilistesse nimestikkudesse (registritesse) ja neid hakati nimetama „registri-kasakaiks". Poola valitsus püüdis kasutada neid Poola piiriäärsete maade kaitseks ja sõjaks. Seepärast „registri-kasakad" said kuningalt palka ja nad paigutati linnadesse. „Registritesse" sattus

ainult jõukam, tähtsuseta osa Ukraina kasakaist. Ülejäänud kasakaid Poola valitsus tahtis teha pärisoristeks talupoegadeks ja saata neid mõisnikele tagasi.

Juba XVI saj. lõpul algas registreeritud kasakate hulgas diferentseerumine. Tekkis jõukam kasakate kiht, kes muutusid väikemõisnikeks. Nad muretsesid endale talud, evisid omi pärisoriseid talupoegi ja valdasid mitmesuguseid tööndusi. Nende kasakate hulgas levis kergemini poola kultuur.

Registri-kasakate väe eesotsas seisis kuninga poolt kinnitatav hetman; hetmanit ümbritses jõukas „peavanemkond", kes koosnes mitmesuguseist kasakate poolt valitavaist ülemaist.

Rahva ülestõusud Poola vastu. Poola surve Ukrainas ja Valge-Venes kutsus XVI saj. lõpust alates välja rea loodusjõulisi rahva ülestõuse. Harilikult nende ülestõusude ajal Zaporožje kasakad ühinesid talupoegade salkadega. Mõnikord liitus nendega ka osa registri-kasakaist. Ülestõusude ajal talupojad põletasid poolakate losse, kuid mõisnikud, kui neil õnnestus pääseda, põgenesid Poolasse. Hiljem nad tulid tagasi koos Poola sõjavägedega ja karistasid julmalt talupoegi. Laialdased ja tihedad metsad Dneprimaa keskosas kaitsesid ülestõusnuid jälitamise eest ning võimaldasid pidada pikka partisanisõda.

Esimesed suuremad ülestõusud toimusid XVI saj. 90-ndail aastail. 1595. a. astus Volõõnias alanud ülestõusu etteotsa käsitöölise-nahkuri poeg Semerin Nalivaiko. Volõõniast Nalivaiko salgad siirdusid Valge-Venesse ja kiskusid kaasa ülestõusule ka Valge-Vene talupojad. Ülestõusnud vallutasid mitu linna — Slutski, Mohilevi, Pinski.

Poola kuningas Sigismund III saatis ülestõusnute vastu suure sõjaväe hetman Žolkiewski juhatusel. Lubnõ linna lähedal Nalivaiko salk piirati ümber. Vaherahu ajal poolakad tapsid relvitud reetlikult ära, aga ülestõusu juhi Nalivaiko saatsid Varssavi ja piinasid seal surnuks. Talupoegade liikumine panide vastu jätkus ka XVII saj. alguses.

XVII saj. 30-ndail aastail tõusis Zaporožje Setš uuesti üles poolakate vastu. Vanemate reetmise tõttu ülestõus suruti maha.

Pärast seda poolakad ehitasid prantsuse inseneri abiga kärestikest kõrgemal Kodaki kindluse, mis pidi takistama Zaporožje läbikäimist Ukrainaga. Poola hetman kutsus kasakad nende vastu võitlemiseks ehitatud kindlust vaatama. — „Kuidas teile näis Kodak?“ küsis ta muiates. — „Mis on tehtud inimeste kätega, see ka lõhutakse inimeste kätega,“ vastas temale sadanik Bogdan Chmielnicki. Mõne aasta pärast algas uus ülestõus ning kasakad tõesti purustasid ära Kodaki kindluse.

Alles 1638. a. surusid Poola sõjaväed maha rahva ülestõusu Ukrainas. Poola seim kaotas „igaveseks ajaks“ kõik kasakate soodustused ja omavalitsuse. Hetmani asemele tuli Poola valitsuse komissar. Registri-kasakate arvu vähendati. Neid hakkasid juhtima poola šlahtitšid. Ukraina linnadesse paiknesid Poola garnisonid.

§ 57. Ukraina rahva võitlus Poola vastu.

Bogdan Chmielnicki. Pärast 1638. a. ülestõusu mahasurumist ei olnud Ukrainas ega Valge-Venes kümne aasta jooksul uusi rahutusi. Poola šlahtitšid nimetasid seda aega „kuldseks vaikuseks“. Sel ajal Ukraina ja Valge-Vene rahva viha Poola võimu vastu suurenes veel enam.

1648. a. kevadel Ukraina tõusis uuesti üles panide rõhumise ja Poola võimu vastu. Liikumist alustasid Zaporožje kasakad Bogdan Chmielnicki eestvõttel.

Bogdan Chmielnickit tunti Ukrainas hästi. Ta oli haritud inimene, õppis Kiievi akadeemias ning oskas ladina keelt. Mitmel korral ta oli julgete mereretkede osavõtjaks ja juhiks. Umbes kaks aastat veetis Bogdan sõjavangina Türgis. Kasakad valisid teda sageli läbirääkimisteks Poola valitsusega, kelle ees Bogdan kaitses kasakate huve.

Bogdan Chmielnicki oli jõukas kasakas ning seisis registriväes. Tšigirini lähedal asetses temale kuuluv üksiktalu. Ukraina hädad Poola valitsuse all tekitasid temas pahameelt ja põlas-

tust. Sel ajal pahameel kasvas ka jõukate registri-kasakate hulgas, kes olid paremas seisukorras võrreldes talupoegade ja lihtkasakate massiga. Varsti sai Bogdan Chmielnicki ise tunda enese kallal Poola võimude metsikut omavoli. Poola šlahtitš Chaplinski sai Poola võimudelt ebaseaduslikult valdusõigusekirja Bogdan Chmielnicki talu peale ning ootamatult talu enda alla võttes needis ahelaisse kõik Chmielnicki kodused. Kui Bogdan Chmielnicki kaebas solvaja kohtusse, peksis Chaplinski surnuks Chmielnicki kümneaastase poja. Bogdan Chmielnicki pöördumine kuninga kohtu poole ei andnud ka mingeid tulemusi. See juhtum näitas kasakate vanemkonnale selgesti ukrainlaste kaitsetust ja õigusetust Poola riigis.

Jõudnud pärast ebaõnnestunud õiguseotsimist Varssavist kodumaale tagasi, kogus Bogdan Chmielnicki endale lähedasi kasakaid salajasele nõupidamisele. Sel nõupidamisel astus tema esmakordselt välja üleskutsega tõsta ülestõusu Poola valitsusvõimu vastu. „Kas tõesti jätame viletsusse oma vennad?“ ütles ta. „Igal pool ma olen näinud hirmsat rõhumist. Õnnetu rahvas palub abi.“ Vanad kasakad vastasid temale: „Aeg on haarata mõõk, aeg on heita endast Poola vangiahelad.“ Poola panid, kuuldes reeturite kaudu Chmielnicki kavatsustest, areteerisid tema ja panid vangi. Kuid Chmielnickil õnnestus ära põgeneda Zaporožjesse, kus ta kindlustas end ühel saarel. Vahepeal Ukrainas algasid talupoegade rahutused. Ei olnud ainustki külakest ega suurküla, kus poleks kõlanud üleskutsed ülestõusuks. Üks Poola pan võt-

Bogdan Chmielnicki.
Kaasaegne portree välisministeeriumi kogust.

tis oma talupoegadelt ära mitu tuhat nende poolt ärapeidetud püssi. Panid lahkusid kiiresti oma lossidest, jätsid maha varanduse ning püüdsid päästa end põgenemisega Poolasse. Kõik tundemärgid ennustasid rahva ühise ülestõusu lähenemist Ukrainas.

Bogdan Chmielnicki teadis, et võitlus hästirelvastatud ja suurearvuliste Poola sõjavägedega tuleb raske. Seepärast ta otsustas astuda liitu Krimmi khaaniga. Bogdan Chmielnicki läks Zaporožjest Krimmi pealinna — Bahtšisaraisse. Krimmi khaan sel ajal polnud rahul Poola kuningaga, kes mitu aastat polnud maksnud talle maksu. Khaan saatis Chmielnickiga salga tatarlasi ühe oma mursa (vürsti) juhtimisel. Zaporožje Setš võttis Krimmist tagasitulnud Bogdani rõõmuga vastu. Kokkukogunenud kasakad kuulutasid tema kasakaväe hetmaniks ning andsid tema kätte võimu sümboli — suure hetmanikepi.

1648. a. kevadel Chmielnicki astus kasakatega Zaporožjest välja. Poola sõjaväed hetman Potocki juhtimisel liikusid neile vastu. Mai algul „Kollase vee" jõekese lähedal Chmielnicki purustas ettenihkunud poolakate salga. Selles teenivad kasakad tulid juba enne lahingut Chmielnicki poole üle. Teade lüüasaamisest sundis Potockit kiiresti taganema. Chmielnicki jälitas vastast ning mai keskel lõi teda täielikult Korsuni all. Hetman Potocki võeti vangi. Kasakate ja tatarlaste kätte langes suur saak.

Talupoegade ülestõusud. Pärast võite, mis kasakad said Bogdan Chmielnicki juhatusel Poola vägede üle, haaras ülestõus kogu Ukraina parema kalda poolse osa ning kandus üle ka Dnepri vasemale kaldale. Mõisnikud jätsid maha lossid ja varanduse ning päästsid ennast põgenemisega Poolasse. Ülestõusnud talupoegadele tõusid vaprad juhid, kelle hulgast eriti silmapaistev oli Maksim Krivonos või, nagu teda nimetati rahvalauludes, „Perebiinos". Rikas Poola-Ukraina magnaat, vürst Jeremias Wisniowiecki katsus ülestõusu uskumatute julmuste abil maha suruda. Kuid ta ei pidanud vastu kokkupõrgetel Maksim Krivonosi kasakate-talupoegade salkadega, kes ilmusid imesteldava kiirusega sinna, kus oli vaja purustada kokkukogunenud

šlahtitšeid. Ukraina järel tõusis üles ka Valge-Vene, kus samuti tekkisid kümned talupoegade salgad. Julgesti ja vahvalt tegutses Valge-Vene talupoegade salk Krivošapka juhatusel.

1648. a. septembris Chmielnicki ühes temaga liitunud Krivonosiga andsid uue, veel hirmsama löögi Poola kuninglikele vägedele Piljavka jõel. Alustades võitlust Poolaga kaitses Bogdan Chmielnicki peaasjalikult registri-kasakate huve. Ta nõudis registri-kasakate sõjaväe arvulist suurendamist, kasakailt äravõetud õiguste tagasiandmist, kinnipeetud palga väljamaksmist, õigeusu kiriku tagakiusamise lõpetamist. Talupoegade massiline ülestõus ja linnarahva abi näitasid Chmielnickile, et võitlust Poolaga peavad mitte ainult kasakad, vaid kogu Ukraina rahvas.

Võit Piljavka jõel Poola peajõudude üle avas Chmielnickile tee Varssavi. Talupojad ja osa kasakaid nõudsid temalt sõjakäiku Poola pealinna vastu, kuid Chmielnicki kahtles, sest et lootis ikka veel rahulikule kokkuleppele Poola kuningaga. Chmielnicki tungis kuni Lvovi ja Zamoštšini, kuid siis pöördus tagasi Kiievisse, kus ta võeti rahva poolt suure pidulikkusega vastu ja teda tervitati kui Ukraina vabastajat Poola orjuse alt.

Pärast lüüasaamist Piljavka jõel saatis Poola valitsus selleks, et saada aega uue sõjaväe kogumiseks, Kiievisse saadikud rahu sõlmimiseks. Chmielnicki, arvesse võttes talupoegade ülestõusude saavutusi, ei nõustunud väikeste järeleandmistega, vaid nõudis Ukraina vabastamist Poola sõjavägedest. „Ma kisun kogu Ukraina rahva Poola orjuse alt välja," ütles ta Poola saadikuile. Rahuläbirääkimised ei andnud mingeid tulemusi.

Zborovi rahu. 1649. a. suvel asus Chmielnicki uuele sõjakäigule. Temaga liitus Krimmi khaan suure tatari hordiga. Zborovi linna all kasakad ja tatarlased piirasid Poola sõjaväed ümber. Kuid Poola panidel läks korda Krimmi khaani ära osta, kes, saades poolakailt suure lunaraha kullas, tegi Chmielnickile ettepaneku sõlmida kuningaga rahu. Chmielnicki sai aru hädaohust, mis ähvardas teda tatarlaste poolt khaaniga mittenõustumise korral. Seepärast Chmielnicki nõustus ja sõlmis rahu, mis sai nimeks Zborovi rahu. Selle rahu tingimuste järgi Ukraina,

kuigi jäi vasallsõltumusse Poola kuningast, sai endale omavalitsuse hetmaniga eesotsas. Ukraina hetmaniks sai Bogdan Chmielnicki. Registri-kasakate arv suurendati 6000-lt 40 000-le.

Zborovi rahuga 1649. a. lõppes Ukraina vabastamise sõja esimene periood. Rahutingimused rahuldasid jõukate registrikasakate peamisi nõudmisi. Lihtkasakad ja talupojad olid teistsuguses olukorras. Paljud talupojad, kes võitlesid Poola šlahtitšitega, kuid ei sattunud rahutingimustega määratud 40 000-lise registri-sõjaväe koosseisu, pidid minema tagasi oma vanadele kohtadele endiste omanike juurde. Talupojad jäid endiselt pärisorisesse sõltumusse mõisnikest. Pärast rahu sõlmimist Poola panid hakkasid tagasi tulema oma Ukraina valdustesse. Bogdan Chmielnicki nõudis, et talupojad kuulaksid oma peremehi.

Niimoodi Zborovi rahu ei rahuldanud talupoegi. Seepärast nad ei tahtnud lõpetada võitlust ning ei lasknud panisid oma valdustesse. Talupojad nurisesid avalikult Bogdan Chmielnicki üle rahu pärast Poolaga. Talupoegade-kasakate salkade vahva juht Netšai ütles Bogdan Chmielnickile: „Kui sulle meeldib orjus, siis jää sellesse, kuid meie valime endale teise vanema (hetmani), kes seisab meie eest paremini kui sina."

Sõja uuesti algamine. Poolas vaadati Zborovi rahule kui hingetõmbusele, mis on vajalik purukslöödud sõjaväe reorganiseerimiseks. Panid kasutasid seda hingetõmbust ka selleks, et purustada talupoegade liikumist. Põldudel vedelesid surnukspiinatud ja surnuksraiutud talupoegade ja linlaste laibad. Paljud talupoegade juhid hukkusid, nende hulgas ka Maksim Krivonos. 1651. a. algul Poola sõjaväed tungisid Ukraina lääneosadesse, enne kui Chmielnicki suutis koguda kasakaid pealetungi tagasilöömiseks. Otse uue sõja algul hukkus vapper Netšai, kes oma väikese salgaga tormas julgesti rahvast kaitsma.

1651. a. kevadel astus välja sõjakäigule suur Poola armee eesotsas kuningaga. Rooma paavst saatis pattude andeksandmise kõigile sõjast ukrainlaste vastu osavõtjaile. Bogdan Chmielnicki liitus jällegi Krimmi khaaniga. 1651. a. juunis algas Berestetško juures lahing, mille jooksul tatarlased äkki jätsid

kasakad maha ja tõmbusid tagasi. Bogdan Chmielnicki ruttas mõjustama khaani lahinguväljale tagasi tulema. Kuid khaan mitte ainult ei tulnud tagasi, vaid pidas ka hetmani enese juures kinni. Kasakad ja talupojad, jäädes ilma juhita, kaevasid oma laagris kaitsekraavi ja mitme päeva jooksul lõid mehiselt tagasi poolakate pealetungi. Neis võitlustes paistis eriti silma Bogun, keda tundsid nii kasakad kui ka poolakad tema muinasjutulise jõu ja vapruse poolest. Kasakad valisid Boguni oma juhiks. Tema korraldas väljatunge, üllatas vaenlast oma sõjakavaluste ja julgete ootamatute kallaletungidega.

Kuid jõud ei olnud võrdsed. Kasakad pidid mõtlema taganemisele; öösel läks osa kasakaid sohu ehitatud tammi kaudu märkamatult ära. Kui hakkas koitma, tormasid poolakad tühjenenud laagrisse ning õiendasid julmalt arveid nendega, kes olid kohale jäänud, kellede hulgas oli palju halvasti relvastatud talupoegi. Ligi kolmsada kasakat jäi paigale väikesele saarele ja jätkas visalt endakaitset. Poolakad tegid neile ettepaneku alla anda ning lubasid säästa nende elu, kuid said kasakailt vastuseks: „Meie elu pole meile kallis, ent vaenlase armu põlastame." Pärast seda kasakad kaelustasid üksteist ja tormasid poolakate kallale. Kõik kasakad langesid kangelastena.

Alles kuu aja pärast laskis Krimmi khaan Bogdan Chmielnicki vabaks. Poolakad olid selleks ajaks vallutanud Kiievi, tatarlased aga rüüstasid hirmsasti maad. Rahva hulgas nuriseti hetmani üle, pidades teda ebaõnnestumistes süüdlaseks. Hetman pidi nõustuma rahulepingu raskete tingimustega, mis kirjutati alla 1651. a. sügisel Belaja Tserkovis. Kõik, mis oli kätte võidetud raskes heitluses, oli peaaegu täiesti kaotatud. Registrikasakate sõjaväe arv vähendati 20 000 peale. Kasakad kaotasid Zborovi rahuga saadud õigused.

Ukrainasse naasnud Poola mõisnikud tasusid talupoegadele julmalt kätte ülestõusust osavõtmise eest. Päästes end tagakiusamiste eest hakkasid talupojad massiliselt minema Dnepri vasakule kaldale ja veel kaugemale Vene riigi piiridesse. Poola võimu all olev Ukraina territoorium tühjenes ruttu. Samal ajal

Ukraina rahvas asustas viljakad maa-alad Põhja-Donetsi ülemjooksul, kus tekkisid kiiresti kümned uued ukrainlaste alevikud. Seda piirkonda hakati nimetama „Slobodskaja Ukrainaks".

Hoolimata rahu sõlmimisest Belaja Tserkovis, šlahtitšite salgad jätkasid ukrainlaste suur- ja väikekülade rüüstamist, inimeste riisumist ja tapmist, säästmata nii vanu kui naisi ja lapsi. Poola kuningas leppis ära Krimmi khaaniga, lubades temal neljakümne päeva jooksul riisuda Ukraina rahvast. Mööda Krimmi kulgevaid teesid venisid pikad voorid seotud vange. Krimlased viisid endaga kaasa kümned tuhanded mehed ja naised, keda ootas raske orjapõli. Vanas Ukraina laulus lauldakse sellest ajast:

Murest murtud Ukraina, et ei ole aset tal.
Tallas hobustega hord lapsukesi väikesi,
väiksekesi tallas, suuri vangi võttis,
käed selga sidus, khaani alla ajas.

§ 58. Ukraina liitmine Vene riigiga ja sõda Poolaga.

Ukraina liitmine Vene riigiga. 1648.—1651. aasta sõda näitas selgesti, et Ukraina pole võimeline oma jõududega vabanema Poola ikkest. Igalt poolt suurte riikidega ümberpiiratuna ei võinud Ukraina sel ajal saada iseseisvaks. Seepärast, kui 1652. a. Ukraina talupojad ja kasakad tõusid uuesti üles Poola mõisnike ja Poola võimu vastu, astus Bogdan Chmielnicki läbirääkimisse Moskva valitsusega Ukraina liitmise üle Vene riigiga. Sügisel 1653. a. Moskvasse kokkukutsutud Maakogus otsustati kaitsta Ukrainat ja kuulutada Poolale sõda. 8. jaanuaril 1654. a. tuli Perejaslavlis Vene saadikute osavõtul kokku Raada, s. t. Ukraina kasakate esindajate nõupidamine. Hetman Bogdan Chmielnicki pöördus kokkutulnud kasakate poole kõnega, milles tuletas meelde Ukraina rahva rasket olukorda. „Kõigile teile on teada," ütles tema, „et meie vaenlased tahavad meid nii välja juurida, et isegi venelase (s. t. ukrainlase) nime ei tuletataks meelde meie

maal. Seepärast valige endale valitseja nelja tsaari hulgast. Esimene on Türgi sultan, ta rõhub kreeklasi. Teine on Krimmi khaan, ta on valanud palju kordi meie vendade verd. Kolmas on Poola kuningas. Poola panide rõhumisest pole mul tarvis rääkidagi. Neljas on suure Vene tsaar, idapoolne tsaar." Tuhanded hääled vastasid: „Soovime (s. o. tahame) idapoolse tsaari alla." Kokkuleppe järgi, mis sõlmiti pisut hiljem Moskvas, sai Ukraina õiguse evida omavalitsust, valitud hetmaniga eesotsas. Registri-kasakate arv määrati kindlaks 60 000 inimese peale.

Poola kuninga ja Poola mõisnike võim oli ukrainlastele mitu korda raskem kui alamlus Vene tsaarile. Suurvene rahvas on ukrainlaste ja valgevenelaste sugulasrahvas nii oma põlvnemiselt, keelelt kui ka kultuurilt. Ukraina üleminek Vene riigi koosseisu oli kahe suure vennasrahva taasühinemiseks, mis päästis Ukraina anastamise eest Poola või Türgimaa poolt.

Sõda Poola ja Rootsiga. Poola ei tahtnud loovutada Ukrainat Vene riigile. Seepärast ainult sõda võis vabastada Ukraina Poola valitsuse alt. Moskvas otsustati alata sõda Poolaga mitte ainult Ukraina, vaid ka Valge-Vene pärast. Sõda algas 1654. a. ja kestis väikeste vaheaegadega kokku kolmteistkümmend aastat (1654—1667). Juba esimesel sõja-aastal vabastati Poola rõhumise alt peaaegu kogu Valge-Vene territoorium. Paljudes linnades ajasid elanikud ise Poola garnisonid välja. Rahvas võttis Vene väed rõõmuga vastu. Sügisel alistus Smolensk. Järgmise aasta suvel vallutasid Vene sõjaväed Vilniuse. Samal ajal paremakaldalises Ukrainas pidasid Ukraina ja Vene sõjaväed edukat võitlust poolakate ja nende poole üleläinud tatarlastega. Vabastanud Ukraina maad, läks Bogdan Chmielnicki koos Moskva vojevoodidega Poola piiridesse ja vallutas Lublini.

1656. a. segas end sõtta ka Rootsi kuningas Karl X, kes oli otsustanud vallutada mõned Poola piirkonnad. Ta võttis enda alla Varssavi, Krakovi ja mõned teised Poola linnad. Rootsi vallutustegevus sundis Poola valitsust astuma Moskvaga rahuläbirääkimistesse. Kindla rahu sõlmimiseks nõudis Moskva valitsus Poola lahtiütlemist Ukrainast ja Valge-Venemaast. Et

Poola ei nõustunud nende tingimustega, siis sõlmiti ainult vaherahu, mille järgi sõjategevus mõlema poole vahel katkes.

Sõda Poolaga näitas Venemale veel kord vajadust valitseda Läänemere sadamate üle ühendusepidamiseks Lääne-Euroopaga, kust tulid relvad ja sõjamoon. Moskva valitsus otsustas teha katset Rootsilt Läänemere rannikut ära võtta, mille see oli vallutanud XVII saj. esimesel poolel. Sõda Rootsiga algas 1656. a. Vene sõjavägi tsaari juhtimisel vallutas mitu Rootsi kindlust Väina jõe kaldail ning piiras ümber Riia. Piiramine ei olnud tõhus, sest et Rootsi kindluse garnison sai abi merelt. Sõda kestis vahelduva eduga mitu aastat. Rootsiga sõlmiti 1661. aastal Kärde rahu, mille järgi mõlemad pooled jäid oma endiste valduste juurde. Ka sel korral ei õnnestunud Venemaal Läänemereni välja tungida.

1657. a. suri Bogdan Chmielnicki. Tema hetmanivõimu tunnustas kogu Ukraina. Pärast tema surma puhkes Ukraina ülikute üksikute gruppide vahel võitlus võimu pärast. Seda võitlust kasutas Poola, kes püüdis Ukraina šlahtitšeid ja jõukaid kasakaid raha ja lubadustega ära osta. Uus hetman Vygovski, päritolult šlahtitš, läks osa kasakavanematega üle Poola poole. Liidus Krimmi khaaniga õnnestus temal lüüa Vene vägesid Konotopi juures. Poola väed, rikkudes vaherahu, alustasid samuti sõjategevust. Kuid lihtkasakad ja Ukraina talupojad ei toetanud Poola poolehoidjaid ning jätkasid visalt koos Vene vägedega võitlust Ukraina vabastamise eest. Mõlemad pooled — Poola ja Vene riik — olid tugevasti kurnatud kauaaegsest sõjast. Viimaks 1667. a., pärast pikki läbirääkimisi, sõlmiti Andrussovo vaherahu (Andrussovo külas Smolenski lähedal) 13½ aastaks. Vene riigile jäi osa Valge-Venest, Smolensk ja Ukraina maad Dnepri vasemal kaldal. Dnepri paremalt kaldalt läks Kiiev teda ümbritseva rajooniga kaheks aastaks Vene alla, kuid seda ei antud ka kahe aasta pärast poolakaile tagasi; nad pidid 1686. a. nõustuma Kiievi liitmisega Venemaa külge „igaveseks ajaks".

Rahva ülestõusud Vene riigis XVII sajandi teisel poolel.

§ 59. Ülestõus Moskvas 1662. aastal.

Klassivõitluse kõvenemine. Pärisorise surve kõvenemine XVII saj. kutsus välja klassivõitluse teravnemise, eriti ühenduses Poola sõjaga, sest et maksude ja kohustuste kogu raskus langes ekspluateeritavale rahvale. XVII saj. 60-ndail aastail puhkesid mitmes kohas üle riigi üksikud ülestõusud, kuid 1670.—1671. a. süttis talupoegade sõda, mis haaras enda alla määratu suure Vene riigi kagupoolse territooriumi.

Riigi raske majanduslik seisukord sõja ajal Poolaga Ukraina pärast läks veel halvemaks rahasüsteemi korratusse sattumise tõttu. 1654. a. tsaari valitsus, vajades suuri rahalisi ressursse sõjakulude katmiseks, laskis välja vaskraha, kuna varem olid käibel ainult hõbemündid. Valitsus ühevääristas vaskrahad hõberahadega, kuigi vase hind oli peaaegu 100 korda madalam hõbeda hinnast. 8 aasta jooksul lasti välja määratu suur hulk vaskraha. See kutsus välja äkilise kõigi kaupade, eriti toiduainete kallinemise. Talupojad keeldusid müümast vilja vaskraha vastu. Tekkinud majandusliku korratuse all kannatas kõige rohkem linnakehvistu. Väga raskesse olukorda sattusid streletsid ja teised väiksemad teenistuslased, kes said palka vaskrahas.

Meeleheitele viidud vaene linnarahvas tõstis 25. juulil 1662. a. Moskvas ülestõusu. Ülestõusu päeva hommikul olid mitmes kohas pealinnas proklamatsioonid üles kleebitud, milledes loeteldi rahva vihaaluste tsaari bojaaride ja suurkaupmeeste nimesid. Salk käsitöölisi, „ulainimesi", ja samuti ka soldateid ja streletse läks Kolomenskoje külasse Moskva ligidal, kus sel ajal viibis tsaar Aleksei Mihhailovitš. Rahvahulk sundis tsaari läbirääkimisteks kirikust välja tulema ning nõudis ähvardustega vihatuimate bojaaride väljaandmist, maksude kergendamist ja vaskraha kaotamist. Et võita aega, tõotas ärahirmutatud tsaar

täita kõike, mida paluti. Kuid ülestõusnud ei uskunud teda ja karjusid: „Mida peab uskuma?“ Tsaar tõotas vandega, et täidab kõik, ning lõi selle peale ühe inimesega rahva hulgast käed kokku. Tsaari lubadustest petetud rahvahulk tahtis minna Moskvasse tagasi, kuid neile tuli Moskvast vastu uus Kolomenskojesse minev rahvahulk, kellega esimene rahvahulk ka liitus. Ülestõusnud tungisid teiskordselt Kolomenskojesse sel hetkel, mil tsaar istus hobusele, et sõita Moskvasse.

Selleks ajaks olid juba tõmmatud Kolomenskojesse kokku streletside polgud, keda juhiti tsaari residentsi tagaväravate kaudu. Seepärast tsaar muutis tooni ning käratas, et „neid inimesi tuleks tappa ja surnuks raiuda ning elavatena kinni püüda“. Streletsid langesid ootamatult relvastamata rahvahulga kallale ning surusid ta Moskva jõe äärde. Paljud raiuti surnuks, paljud uppusid jões, enamik võeti kinni. Tsaari valitsus karistas ülestõusnuid julmalt: 18 inimest poodi Moskva peateede kõrvale üles; ülejäänutel lõigati keeled suust, raiuti maha jalad, käed või peksti piitsaga. Kuid kartes uut ülestõusu kaotas tsaar vaskraha käibe.

§ 60. Volgamaad XVII sajandil.

Volgamaade rahvad. Volga mõlemate kallaste metsarikkad ja stepilised maa-alad olid asustatud mitmesuguste rahvastega. Metsarikkal maal, Vjatka jõest ida pool, elasid udmurdid (votjakid). Volga mõlemal kaldal: pahemal kaldal (Vjatka ja Vetluga jõe vahel) ja paremal kaldal (Volga ja Sura jõe vahel) elasid marid (tšeremissid). Nad jagunesid „luhamarideks“, kes asusid Volga vasemal, madalal kaldal, mis oli kaetud metsade ja soodega, ja „mägimarideks“, kes asusid jõe parempoolsel, kõrgel kaldal. Maride naabreiks olid tšuvašid ja mordvalased. Mordva asulad võtsid enda alla territooriumi Oka alamjooksul ja Sura ülemjooksul. Kama alamjooksu mõlemal kaldal elasid tatarlased. Maadel Kamast kagu poole ja Ufa jõe ümb-

ruses elasid baškiirid. Baškiirid elasid ka Uurali taga Toboli jõe ülemjooksul. Pärast Kaasani khaaniriigi vallutamist Ivan IV poolt kuulusid kõik need rahvad Vene riigi koosseisu.

Tsaari valitsus kogus Volgamaa allaheidetud rahvailt naturaalmaksu (jassakki), mida nad varem maksid Kaasani khaanile ja tema vasallidele. Osa rahvast oli peale jassaki maksustatud rahalise panisega. Tsaari maksukogujad tarvitasid igasugust vägivalda, võtsid rahvalt ära vilja ja kariloomad. Kloostrid ja mõisnikud püüdsid haarata enda kätte viljakaid maid ja metsi, kus leidus rikkalikult karusloomi, ja pärisorjastada rahvast.

Oma võimu kindlustamiseks Volgamaa rahvaste üle kasutas tsaari valitsus kiriku abi, kes pööras rahvast õigeusku. Sundkristianiseerimine kõvenes eriti patriarh Nikoni ajal. Õigeusu papid kogusid mordvalaste külades talupoegi kokku ja ristisid neid, hiljem aga sundisid neid maha raiuma „pühi" hiisi ja põletama esivanemate haudadele asetatud mälestusmärke.

Baškiiria olukord. Baškiiride peamiseks tegevusalaks oli rändlev karjapidamine. Baškiirid tegelesid samuti ka karusloomade küttimise, metsmesinduse ja kalapüügiga. Juba XVII sajandil hakkasid baškiirid mõnes kohas osaliselt üle minema põlluharimisele. Nendel tekkisid külad, mis koosnesid väikestest palkmajadest. Suvel ajasid baškiirid oma loomakarjad ja hobuste tabuunid stepirohu-toidule, kuid hilissügisel nad tulid tagasi oma talveasulaisse.

Baškiiria rahvastik jagunes valdadeks; iga vald omakorda koosnes mitmest kogukonnast. Valda kuulusid inimesed, kes lugesid end ühe sugukonna järeltulijaiks. Kuid XVII saj. sugukondlik kord oli baškiiride juures juba täiesti lagunemas. Kuigi maa ühes karjamaadega loeti valla või selle alajaotuse, kogukonna ühiseks omanduseks, valitsesid maad tegelikult rikkad inimesed, kes kandsid vürstide, tarhaanide ja batõride nimetusi. Neil olid suured loomakarjad, said rahvalt suuri sissetulekuid ning sundisid sõltuvaid inimesi töötama oma majapidamistes.

Baškiirid, nagu teisedki Kesk-Volgamaa rahvad, olid tsaarivalitsuse poolt maksustatud naturaalmaksuga (jassakiga), mis

koosnes nugiste, rebaste, oravate ja teiste hinnaliste karusloomade nahkadest. XVII saj. hakkasid vene mõisnikud ja kloostrid endale kiskuma Baškiiria rikkaid maid (tihedad metsad, suurepärased kalapüügikohad, soolaallikad, mustmulla-stepp). Oma võimu kindlustamiseks selles piirkonnas ehitas tsaarivalitsus suure arvu kindlustatud linnu, teiste hulgas Ufa linna. Vene maavaldus tõi suurt kahju baškiiride karjakasvatusele ja metsatööndustele. Vojevoodid linnades tarvitasid kurjasti oma võimu ning riisusid rahvast.

Kalmõkid. XVII saj. 30-ndail aastail ilmusid kalmõkid Volga alamjooksule. Enne kalmõkid nomadiseerisid Zaissani järvest põhja pool, mägismaal, mis kandis Džungaaria nime. Nad jagunesid suguharudeks, keda valitsesid vürstid. Suguharud olid üksteisest sõltumatud, kuid aeg-ajalt, pealetungi ähvardusel naaberrahvaste poolt, ühinesid ühisesse liitu tugevama suguharu ja selle vürsti juhtimisel.

XVII saj. algul üks rohkearvulistest kalmõkkide suguharudest tuli nomadiseerides Irtõši jõe ülemjooksule ning hakkas kallale tungima Vene linnakestele. Liikudes edasi edelasse võttis osa kalmõkke XVII saj. 30-ndail aastail enda alla stepid Jaiki jõe ja Volga vahel. 1656. a. need kalmõkid andsid alistumisvande Vene riigile. XVII saj. lõpul ja XVIII saj. algul valitses Volga kalmõkkide üle julge ja energiline khaan Ajuka, kes tunnustas end küll Vene tsaari alamaks, kuid toimis sõltumatult ja isegi tungis kallale Volga-äärseile Vene linnadele. Aasiasse jäänud kalmõkid asutasid Džungaaria riigi, mis tõusis väga tugevaks XVII saj. lõpul.

Ülestõusud Volgamaal ja Lääne-Siberis. Volgamaa rahvad võitlesid visalt tsaarivalitsusega, kaitsesid oma maid äravõtmise vastu ning mitmel korral võtsid ette ülestõuse. Mõned neist ülestõusudest kestsid mitu aastat. Kõige suuremaiks olid baškiiri rahva ülestõusud. Koos baškiiridega võtsid neist osa ka teised Volgamaa ja Lääne-Siberi rahvad: tatarlased, marid (tšeremissid), tšuvašid, kalmõkid, manšid, hanted.

1662. a. puhkes ülestõus ühel ajal mitmes kohas Baškiirias

ja Lääne-Siberis. Tatarlaste, baškiiride ja vogulite (manšide) ülestõusu Lääne-Siberis juhtis üks Siberi khaani Kutšumi järeltulijaid. Ülestõusnud tungisid Vene kindlustatud linnade kallale ning hävitasid kloostreid ja Vene alevikke. Ülestõus kestis mitu aastat ja suruti suure vaevaga maha. Tsaari sõjaväed, kes olid kõvendatud Moskvast Volgamaale saadetud „välismaise korraga" soldatipolkudega, hävitasid rahvast ning ei säästnud isegi „imevaid lapsukesi", nagu väljendab ametlik ettekanne.

Pärast selle ülestõusu allasurumist viis tsaarivalitsus läbi uued maade anastamised Baškiirias. Noori baškiire hakati sunniviisil võtma tsaari sõjavägedesse ja neid Krimmi vastu saatma. Uus baškiiride ülestõus algas 70-ndate aastate keskel üksikute relvastatud kokkupõrgetena ning saavutas oma suurima ulatuse 1682. a. Ülestõusu juhtis ühe baškiiri valla vanem Seit Sadir (tema nime järgi seda ülestõusu nimetatakse Seidi ülestõusuks). Baškiire toetasid kalmõkid khaan Ajuka juhtimisel. Kalmõkkide juhi reetmine, kes läks üle tsaarivalitsuse poole, ning baškiiride ja kalmõkkide vahel kõvenev võitlus karjamaade pärast kergendasid ülestõusu purustamist.

§ 61. Rahva ülestõus Stepan Razini juhtimisel.

Doni kasakad XVII sajandil. Doni kasakkond ei olnud ühtlane. Kasakaid, kes elasid Doni alamjooksul, nimetati „alamjooksu"-kasakaiks. Nende keskel tekkis jõukate (ehk majandavate) kasakate kiht, kes haarasid enda kätte valitavad ametikohad. Majandavad kasakad pidasid kaubavahetust Vene linnadega, samuti ka Kaukaasia, Krimmi ja Türgiga. Vahetuseks Venemaalt toodava vilja, viina, relvade, püssirohu, kalevi ja muude kaupade vastu andsid majandavad kasakad kala, karusnahku, häid Nogai hobuseid ja sõjasaaki. Oma tööndustes ja kaubanduses kasutasid majandavad kasakad vaese kasakkonna — „golõtba" — tööjõudu. Majandavad kasakad varustasid kehvikuid relvadega, riiete ja toidumoonaga ning saatsid neid rööp-

vimisekspeditsioonidele. Kasakad nimetasid seda „kuubede järele käimiseks". Kasakad röövisid Volgal kaubakaravane, mis kuulusid Moskva kaupmeestele, tungisid Kaspia mere rannikute kallale ning rüüstasid Krimmi tatarlaste ulusse (asulaid). Õnnestumise korral tõid kasakad Donimaale kaasa suure saagi, millest suurem osa läks majandavate kasakate kätte. Alamjooksu-kasakate administratiivseks keskkohaks oli Tšerkasski linn.

Doni jõe keskjooksul ja ta harudel elavaid kasakaid nimetati „ülemjooksu"-kasakaiks. Nende keskel leidus samuti jõukaid kasakaid, kes olid jõudnud soetada endale oma majapidamise. Mõned neist olid sündinud Donimaal ja elanud seal palju aastaid. Neid nimetati seepärast „põliselanikeks". Kuid ülemjooksu-kasakate enamik kuulus kasakate kehvistu hulka, mis alatasa täiendus „uustulnukatega" Vene linnadest. Uustulnukad koosnesid ärakaranud talupoegadest, orjadest, linnakehvistust ja muust vaesest rahvast. Samal ajal Doni jõe vasakpoolsete harude ülemjooksu viljakad maad võeti ära kloostrite, suurmaaomanike, tsaari sugulaste ja tsaarile lähedaste bojaaride poolt. Ärakaranud talupoegi ähvardas kas tagasisaatmine oma endiste mõisnike juurde või pärisorjastamine kohalike maaomanike poolt.

XVII saj. 60-ndail aastail vaesumise ja nälja tagajärjel tõusis kiiresti „ärakaranute" ja „uustulnukate" juurdevool Donimaale. Rahvaarvu suurenemisega Donimaal hakkas tunda andma suur puudus viljast, mida veeti sisse põhjapoolsemaist Vene linnadest.

Stepan Razini ülestõus. 60-ndail aastail muutus nälgiv kasakate kehvistu rahutuks. 1666. a. kasakate ataman Vassili Uss[1] viis üsna suure kasakate salga Tuula alla. Kohe hakkasid tema juurde üle jooksma Tuula mõisnike pärisorised talupojad. Sel ajal Donimaal ilmus kasakate kehvistu keskel ataman Stepan Timofejevitš Razin, kes astus suure kasakate-talupoegade ülestõusu etteotsa.

[1] Tõlkes „vunts".

1667. a. kevadel siirdus salk kehvikuid eesotsas Stepan Raziniga Doni jõelt üle Volgale. Kasakad vallutasid mitu jõelaeva viljaga ja mitmesuguse kaubaga, mis kuulusid tsaarile, patriarhile ja rikkale võõrnikule Vassili Šorinile. Ühel laeval olid asumisele mõistetud inimesed, aheldatud raudahelaisse. Kasakad tapsid valvemeeskonna maha ja vabastasid vangid. Razin ütles asumisele mõistetuile, streletsidele ja sõudjaile: „Kõigil teil on vabadus, minge kuhu soovite: mina ei hakka sundima jõuga, kuid kes tahab olla minuga, see saab vabaks kasakaks. Ma tulin tapma ainult bojaare ja rikkaid isandaid, kuid vaeste ja lihtinimestega olen valmis kõike vennalikult jagama."

35-l suurel laeval Razini kasakad, möödudes Astrahanist, sõitsid välja Kaspia merele ja suundusid Jaiki (Uurali) jõele, kus vallutasid kindlustatud Jaitski linnakese.

Talve veetis Razin Jaiki jõel. Järgmisel kevadel läks ta merele ning suundus Pärsia rannikuile. Sel ajal oli Raziniga kaasas juba mitu tuhat kasakat. Nad laastasid Kaspia mere Kaukaasia ranniku hirmsasti ära. Kasakad vabastasid igal pool orje, kelledest paljud liitusid Razini salgaga. Kui kasakate laevad jõudsid Pärsia randa, saatis Razin mitu meest šahhi juurde ütlema, et ta on oma kasakatega valmis alaliseks tema maale elama jääma, sest ta ei taha enam kannatada Moskva bojaaride rõhumist. Šahh, kes tegutses ühel nõul Moskva valitsusega, käskis Razini saadikud ära tappa. Siis kasakad hakkasid riisuma ja purustama Pärsia linnu. Šahh saatis Razini salga vastu ligi 50 laeva sõjameestega. Tekkis vihane merelahing. Suurem osa Pärsia laevu uputati.

Neist kordaminekuist hoolimata polnud Razinil enam võimalik jääda Kaspia mere kaldaile; lahinguis pärslastega said kasakad raskeid kaotusi surnute ja haavatutena; pääsnute hulgas möllasid haigused.

1669. a. sügisel ilmus Razin uuesti Astrahani alla. Tema äraolekul oli linna tugevasti kindlustatud ja selle garnisoni suurendatud.

Kuid Astrahani vojevoodid ei söandanud astuda lahingusse

Raziniga, kellele rahvas avalikult kaasa tundis. Püüdes rutem lahti saada kasakate kehvistu juhist, nõustusid vojevoodid Razini salka Doni jõele läbi laskma, kuid nõudsid toodud sõjasaagi ja relvade äraandmist.

Astrahani kehvistu tervitas vaimustusega Stepan Timofejevitš Razinit, nimetas teda oma „batkaks" (isaks). Razini kasakad, kes läksid närustena sõjakäigule, kandsid nüüd toredaid, kullaga tikitud siidriideid. Razin jagas heldelt rahvale kuldraha ja väärtesemeid.

Razin ei andnud välja kõiki relvi, nagu nõudsid vojevoodid. Hästirelvastatud salgaga läks ta Donimaale, kus juba kuulsus tema edust oli laialt levinud. Raziniga läks kaasa ka osa Astrahani elanikke.

Donetsi jõe suudmest ülalpool, Doni ääres, ehitasid Razini kasakad saarele kindlustatud laagri, mida hakati nimetama „Kagalnitski linnakeseks". Igalt poolt ruttasid Razini juurde sinna linnakesse kasakad, talupojad, orjad, samuti ka ärakaranud streletsid. Võttes endaga kaasa osa salgast läks Razin Tšerkasskisse, kus sel ajal tuli kokku kasakate ring läbirääkimiseks kohalejõudnud tsaari saadiku Jevdokimoviga. Ta oli saadetud Moskvast selleks, et koguda teateid kehvistu liikumisest ning lubada kingitusi majandavaile kasakaile, kui nad jäävad truuks tsaarile. Stepan Razin ilmus kasakate ringi sel ajal, mil majandavad kasakad tahtsid valida vastusaatkonda Moskvasse. Razini ilmumisega Tšerkasskisse kasakate meeleolu muutus äkki: kehvistu läks tema poole üle ning tsaari saadik Jevdokimov tapeti.

Tšerkasskist läks Stepan Razin koos uute kehvistu salkadega Doni jõge mööda üles ja siirdus Volga jõele. Tema juurde voolas alatasa kokku talupoegi tervete salkadena, gruppidena ja üksikult. Juurdetulijate hulgas oli ka Vassili Uss, kes oli kasakate keskel hästi tuntud oma vapruse ja julguse poolest. Ta sai Razini lähimaks abiliseks. Sel ajal ülestõusnute salk oli juba enam kui 7000 meest suur. Linnaelanike eneste abiga vallutas Razin kergesti Tsaritsõni (praegu Stalingrad) linna ning sai seal enda kätte suured relvatagavarad.

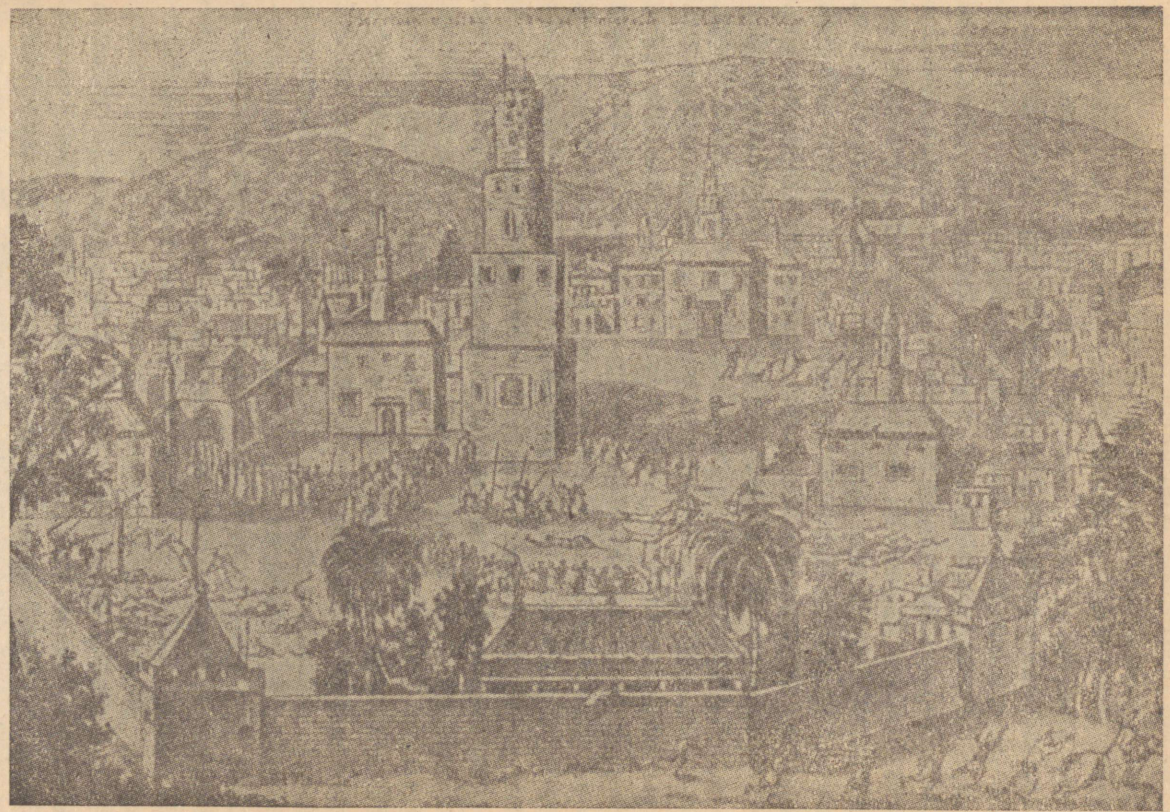

Astrahani vallutamine Razini poolt.
Hollandlase Jan Streisi raamatust „Kolm teekonda" (XVII sajand).

Razini teiskordsest Volgale ilmumise ajast kevadel 1670. a. algab kasakate-talupoegade ülestõusu uus periood. Esialgu Razin astus üles „kuubede järele" mineva kasakate sõjakäigu atamanina, kuigi juba siis tema tegevus erines harilikest kasakate retkedest sõjasaagi saamiseks. Sõjakäigu algusest peale astus Razin üles vojevoodide, aadlike ja rikaste kaupmeeste vastasena. Razini sõjakäigu kordaminek aitas kaasa kasakate liikumise kiireks tõusuks Donimaal. Kasakakehvistu tubli atamani kuulsus oli levinud kaugele väljapoole kasakate asunduste piire. Razin sai stiihiliselt tekkiva rahva ülestõusu juhiks. Pärast Tsaritsõni vallutamist otsustas Razin alustada sõjakäiku sügavamasse Vene riiki. Selleks oli kõigepealt vaja vallutada Astrahan ja kindlustada enesele Volga alamjooksu maad. Astrahani vojevood saatis Razini vastu streletside salga, kuid streletsid tapsid oma ülemad maha ja läksid ise ülestõusnute poole üle. 1670. a. juunis jõudis Razin Astrahani alla. Linn oli piiratud kõrge, tornidega varustatud kivimüüriga. Müüridel seisis hulk suurtükke. Vojevood valmistus kallaletungi tagasi lööma. Kuid linnas paljud streletsid ja vaesed inimesed aina ootasid juhust, et aidata kasakail vallutada kindlust.

Juba hämardus, kui kuuldus kirikukellade ärev alarm. See oli signaaliks, mis tähendas seda, et kasakad asusid rünnakule. Relvastatud aadlikud tormasid selle müüri juurde, kust kuuldus võitlejate kisa. Samal ajal ööpimeduses lähenesid kasakad tähelepanematult kindlusele teisest küljest. Nad püstitasid redelid kõrgete müüride najale ning hakkasid üle müüri linna ronima.

Müüridel ootasid juba elanikud kasakaid ja osutasid kasakaile abi. Kuuldus viis suurtükipauku kindluse allaandmise märgiks. Astrahani kehvistu liitus Razini kasakatega ning sööstis tapma aadlikke ja kõiki neid, kes veel vastu panid. Hommikuks oli Astrahan vallutatud.

Astrahanist Razin liikus mööda Volgat ülespoole. Ülestõus levis laia lainena Volga mõlemal kaldal. Razini jõud suurenesid iga päevaga. Mitmesuguseist kohtadest tulid tema juurde kasakad, streletsid, orjad, talupojad. Viha mõisnike vastu oli nii

suur, et talupojad tõid kottides oma isandate maharaiutud pead ja heitsid need Razini jalge ette. Sest ajast peale, kui algas Razini sõjakäik piki Volgat ülespoole, saab ülestõusu peajõuks talupoegkond.

Ülestõusnud olid halvasti relvastatud, paljudel olid ainult kirved, noad ja piigid. Kuid streletsid, kes olid tsaari garnisonideks linnades, ei tahtnud minna rahva vastu. Nad sidusid kinni aadlikke ja ülemaid ning avasid Razini ees kindluste väravad. Nii vallutas Razin rahva enese abiga kiiresti Saraatovi (vana Saraatov asetses Volga vasakul kaldal, praegusest Saraatovist pisut ülalpool) ja Samaara (praegu Kuibõšev), kuid leidis visa vastupanu Simbirskis (praegu Uljanovsk).

Razini saadikud käisid mööda külasid ning levitasid salaja „meelitavaid" kirju. Nendes Razin kutsus „kogu lihtrahvast", s. o. kõiki vaeseid ja rõhutud inimesi üles tõusma. Ta rääkis, et sõdib „suure valitseja" eest äraandjate — bojaaride ja mõisnikkude vastu. Rahva hulgas levis kuuldus, et Raziniga on kaasas tsaari poeg Aleksei Aleksejevitš ja Ukraina talupoegade salkade juht vahva Netšai. Tegelikult Netšai oli ammu tapetud šlahtitšite poolt Ukrainas, tsareevitš Aleksei Aleksejevitš aga suri juba enne ülestõusu algust. Razin, nagu ka suurem osa rahvamassist, lootis naiivselt saada abi tsaarivalitsuse poolt.

Razini ülestõusu üleskutsed olid pööratud venelaste, kuid samuti ka tatarlaste, tšuvaššide, mordvalaste ja teiste rõhutud rahvaste poole. Nende üleskutsete peale tõusis üles nii Volga parema kui ka vasaku kalda elanikkond.

Razini edu Volgal ja talupoegade ülestõusu kiire levimine tekitasid Moskvas erakorralist ärevust. Tsaar kuulutas välja Moskva ja provintsi aadli mobilisatsiooni. Nendega liitusid streletsid ja „välismaise korraga" polgud. Kogu see määratu suur armee saadeti ülestõusu maha suruma.

Peaaegu kuu aega piiras Razin Simbirskit. Oktoobri algul 1670. a. tekkis Razini salkade ja kohalejõudnud tsaari vägede vahel lahing. Võideldi käsitsi. Võitlejad segunesid nii, et raske oli eraldada omi võõraist. Razin võitles lahingu kõige palava-

mais paigus. Tema pea oli mõõgaga lõhki löödud, kuul oli jalast läbi jooksnud, kuid ta jätkas ikka veel võitlemist. Visast vastupanust hoolimata sai Razini vägi lüüa. Razin läks ühes väikese kasakagrupiga Donimaale.

Hoolimata Razini kaotusest Simbirski all levis talupoegade ülestõus ning võttis enda alla määratu suure territooriumi: ülespoole mööda Volgat kuni Kaasanini ja Nižni-Novgorodini ning Volga paremal kaldal — peaaegu kuni Oka jõeni. Ülestõusnud vallutasid Temnikovi, Penza, piirasid Tambovit ja teisi linnu. Volga vasakul ja paremal kaldal liitusid ülestõusuga kalmõkid, tatarlased, mordvalased, tšeremissid (marid), tšuvašid ja baškiirid.

Volga paremal kaldal liitusid pärisorised talupojad vaese linnarahvaga. Talupojad hävitasid mõisnike mõisu ja pidasid edukat partisanisõda tsaari sõjavägedega. Üht suuremat salka juhtis talunaine Aljona, pärit Arzamassist. Ülestõus Volgamaal tekitas vastukaja ka teistes kohtades — Kolomna lähedal Moskva juures ja Jäämere-äärseis valdades. Slobodskaja Ukrainas tegutses Stepan Razini vend Frol. Kuid üksikud talupoegade salgad ei suutnud kaua hästirelvastatud sõjavägedele vastu panna. Tsaari sõjaväed, piirates mitmest küljest ülestõusu rajooni, karistasid halastamatult elanikkonda.

Kinnivõetud talupoegi toodi Arzamassi linna piinutamiseks ja hukkamiseks. Linna ümber olid üles seatud võllad. Iga võlla otsas rippus 40—50 laipa. Välismaalase-pealtnägija sõnade järgi poodi Arzamassis kolme kuu jooksul 11 tuhat inimest.

Tsaari vojevoodid tahtsid ebainimlike piinadega hirmutada talupoegi ja sundida neid alistuma. Kuid ka piinutamise ajal ülestõusu juhid käitusid mehiselt. „Mis kavatsused teil olid?“ küsisid neilt timukad. „Meie tahtsime vallutada Moskvat ja kõiki teid, bojaare, aadlikke ja djakke, maha tappa,“ kuulsid nad vastuseks.

Vangi võeti ka talupoegade salga naisjuht Aljona. Tulesurma mõistetuna ta kuulas rahulikult ära surmaotsuse. Surres ta ütles: „Kui kõik oleksid nii sõdinud kui mina, siis vürst Jüri

oleks meie ees putket teinud" (vürst Jüri Dolgoruki juhatas tsaari vägesid).

1671. a. alguseks olid ülestõusu peakolded Volga paremal kaldal vallutatud tsaari vägede poolt.

Stepan Razinil õnnestus pärast lüüasaamist Simbirski all jõuda Donimaale. Kuid seal pärast kehvistu äraminekut valitsesid majandavad kasakad. 1671. a. aprillis võtsid nad Kagal-

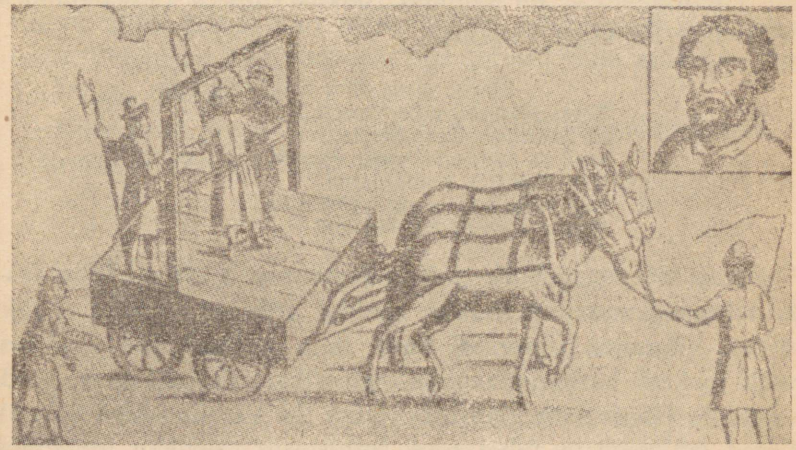

Stepan Razinit koos vennaga (vankri külge seotud) viiakse hukkamisele. Ülal paremal — Stepan Razini portree. *Inglise gravüür.*

nitski linnakeses Razini kinni ja tõid ta ise Moskvasse. Razinit piinutati julmalt, mille jooksul ta ei lasknud kuuldavale ainustki oiet. 1671. a. juunikuus raiuti Razin Moskvas neljaks (neljaksraiumise juures timukas raius kõigepealt maha käed ja jalad; viimasena raiuti pea).

Kõige kauem pidas vastu Alam-Volgamaa. Pärast Razini minekut Volgat mööda ülespoole jäi Astrahanisse ataman Vassili Uss. Teine Razini kaasvõitleja Fedor Šeludjak võttis 1671. a. juulis ette uue sõjakäigu mööda Volgat ülespoole ning jõudis Simbirskini, kuid sai lüüa ja tuli Astrahani tagasi. Sama aasta augustikuus tuli suur tsaari sõjavägi Astrahani alla. Fedor

Šeludjak kaitses veel umbes kaks kuud linna. Alles novembri lõpul vallutasid tsaari sõjaväed Astrahani — ülestõusu viimase kantsi. Šeludjak poodi üles.

Rahva hulgas ei tahetud kaua uskuda, et Razin on hukkunud. Vanamehed jutustasid, et Razin ainult paotas enda ning tuleb aeg ja ta tuleb uuesti Volgale, et hüüda kutset kasakate kehvistule ja kehviktalupoegadele. Mälestus vahvast atamanist Stepan Timofejevitšist on säilinud rohkearvulistes rahvalauludes, mis levisid üle kogu Venemaa.

. . . Tõuse, tõuse üles, kaunis päike!
Tõuse kõrgele, mäe kohale,
üle metsade, üle haljaste,
meid sa soojenda, mehi vaeseid.
Mehi tublisid, ärapagenuid,
pole vargad meie ega röövlid ka,
Stenka Razinit me teenime.

Pärast talupoegade ülestõusu purustamist XVII saj. lõpul tekkis talupoegkonnas pettumus avaliku võitluse viisides. Lahkusuliste liikumine suurenes. Suur hulk lahkusuliste asundusi tekkis raskesti kättesaadavaisse metsarikkaisse kohtadesse Medveditsa ja Hopjori jõe ümbruses (Doni jõe vasakpoolsed harud). Mõned lahkusuliste juhid isegi jutlustasid täielikku loobumist vägivalla vastu võitlemisest ja elust lahkumist. Nende fanaatiliste jutluste mõjul võtsid lahkusulised XVII saj. lõpul sageli ette massilisi endapõletamisi.

Ülestõus Stepan Razini juhtimisel oli (pärast talupoegade sõda XVII saj. alguses) kõige suuremaks liikumiseks feodaalse rõhumise vastu. Ülestõusnud kasakad, talupojad, orjad ja Volgamaade muulastest elanikkond võtsid enda alla määratu suure territooriumi ja lõid mitmel korral tsaari vägesid.

Kõik talupoegade sõjad Euroopas ja Venemaal olid pärisorjastatud või pärisorjastatava talupoegkonna võitluseks feodaalse rõhumise vastu. Seltsimees Stalin nimetas talupoegade sõdu „pärisoriste talupoegade revolutsioonideks" ning kriipsutas alla nende revolutsioonilist iseloomu, kuivõrd talupoegade sõjad olid suunatud feodalismi ja pärisorjuse vastu.

Talupoegade sõdade progressiivset iseloomu alla kriipsutades näitasid Marx ja Engels, hiljem ka Lenin ja Stalin nende massiliste liikumiste nõrku külgi. Talupoegade liikumised olid organiseerimatud ja stiihilised. Nende nõrkuseks oli killustumine, revolutsiooniliste jõudude hajaliolek, mis võimaldas valitsuse vägedel ühe ülestõusu teise järel alla suruda.

Lenin ja Stalin, talupoegade sõdade nõrku külgi näidates, osutasid, et talupojad ei saa võita ilma proletariaadi abi ja juhatuseta. Selle juures nad rõhutasid, et talupoegade ülestõusude juhid Venemaal olid tsaristid: nad astusid välja mõisnike vastu, kuid „hea tsaari" poolt.

Kõik need jooned ilmnesid ka neis talupoegade sõdades, mis toimusid Venemaal XVII saj.

Vene riigi kultuur XVII sajandil.

§ 62. Kultuur ja haridus.

Vene riigi kultuuriline arenemine jäi maha teistest Euroopa maadest. Kõrgema feodaalse aristokraatia hulgas oli palju harimatuid ja isegi kirjaoskamatuid inimesi. Ühe Moskva prikaasi alamdjakk Grigori Kotošihhin avaldas tema poolt koostatud Vene riigi kirjelduses oma meelepaha Moskva harimatuse üle. Ta jutustab, kuidas bojaaride duuma istungi ajal mõned bojaarid ei osanud lausuda ainustki sõna, ainult istusid „oma habemeid õieli ajades". Palju kirjaoskamatuid inimesi oli ka provintsi aadlike hulgas. Õigesti korraldatud koole ei olnud. Kirjaoskust õpetasid köstrid kirikute juures ja jõukate inimeste kodudes. Kogu haridus seisnes mõnede kirikuraamatute päheõppimises. XVII saj. ilmusid esimesed trükitud aabitsad. Õpilased kordasid kooris seda, mida rääkis õpetaja. Seepärast rahva vanasõna ütles: „Aabitsaõppimine käis — kogu maja kisa täis". Vähimagi vea eest peksti õpilast vitstega. Vitsu ülistati isegi värssides.

Eriti raskes olukorras olid naised bojaaride, aadlikkude ja kaupmeeste kodudes. Seal kasvasid neiud kuni meheleminekuni täielikus eraldumises. Nad ei võinud end näidata kõrvalistele inimestele ega näinud võõraid inimesi. Kogu nende päev möödus väljaõmblemises ja palvetamises. Vanemad ise korraldasid oma laste abielud. Peigmees ja pruut harilikult ei näinud teineteist enne pulmi. Parem polnud ka abielunaise olukord, kes muutus oma mehe alandlikuks orjaks ega võinud midagi teha ilma tema loata. Kirjaoskus naiste hulgas oli haruldane asi.

Jõuka rahva riietus oli raske ja ebamugav. Üliriided ulatusid allapoole põlvi ning käised ulatusid peaaegu maani. Seepärast need tõmmati käele hulgaks voltideks. Sellises riietuses oli raske kiiresti käia ja töötada. Mõnikord, tahtes uhkustada oma rikkusega, võeti külalisi toas vastu toredais karusnahkseis kasukais.

Paraadiriietus, mis oli õmmeldud kallist kalevist või Idamaa siidriidest, säras kalliskividest, pärlidest ja suurtest kuld- ja hõbenööpidest. Aristokraadid kandsid väga kõrgeid, ülalpool pisut laienevaid karusnahast mütse, mida nimetati „gorlatnõi". Sellises raskes mütsis oli vaevaline keerata pead. Paraadkäigule minnes pani bojaar isegi kolm kübarat pähe (lameda — tafja, kolpaki ja „gorlatnõi").

Juukseid pügati vähe. Erilise hoole aluseks oli habe. Kui habe ei kasvanud, siis loeti sellist inimest võimeliseks pahadele tegudele.

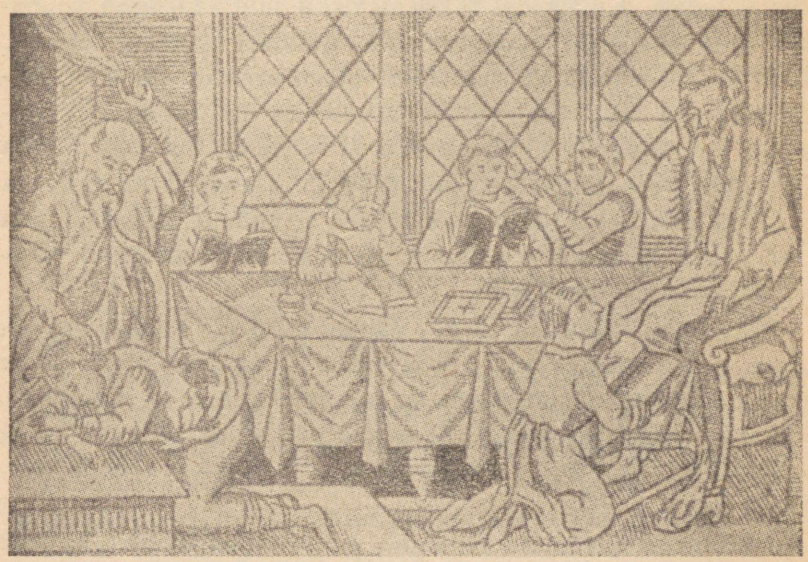

Kirjaoskuse õpetamine Venemaal XVII saj.
Gravüür Burtsevi „Aabitsast" 1637. a.

Vene riigi kultuurilisele arenemisele XVII saj. aitas palju kaasa tema elavnenud lähenemine kultuursemaile Läänemaile. Moskva ja mõnedesse suurematesse linnadesse tuli kreeklasi, inglasi, sakslasi, hollandlasi, prantslasi ja poolakaid. Mõned neist tulid lühikeseks ajaks kauplemise otstarbel, teised jäid elama Vene linnadesse. Vajades oskusega inimesi kutsus Vene valitsus enese juurde teenistusse sõjaasjatundjaid, arste, kunstnikke ja mitmesuguste erialadega inimesi. Kaugeltki kõik välis-

maalased polnud kasulikud inimesed. Paljud neist osutusid pettureiks, kes tulid Venemaale ainult kasusaamiseks või spioneerimiseks. Teised teenisid ausalt ning andsid edasi oma teadmisi venelastele.

Moskvas eneses tekkis XVI saj. lõpul terve välismaalastest asustatud alevik. Hiljem seda hakati nimetama „Saksa alevikuks". XVII saj. keskel see viidi Jausa jõe taha, Preobraženski küla lähedale. Külastades Saksa alevikku said venelased võimaluse oma kodumaal euroopalikku kultuuri tundma õppida. XVII saj. sagenesid ka venelaste välismaareisud. Moskva aadlikud sõitsid tihti saatkondade koosseisus Inglismaale, Saksamaale, Prantsusmaale, Türgimaale ja teistesse Euroopa ja Ida riikidesse. Vene ärimeeste poolt tehti ka katseid sõita kaubaga Euroopa linnadesse, kuid need katsed ei andnud tagajärgi, sest konkurentsi kartusel ei lubanud välismaa kaupmeeskond venelaste kauplemist omal maal.

Tutvumine välismaa, eriti Lääne-Euroopa kultuuriga tõi kaasa selle elementide järk-järgulise tungimise vene rahva rikaste klasside — aadlikkude ja kaupmeeskonna — elu-olusse. Rikkaisse majadesse tekkis välismaise päritoluga esemeid: pilte, geograafilisi kaarte, muusikariistu, raamatuid, sööginõusid, ehteid jm.

Lääne-Euroopa mõju puudutas ka vene seltskonna haritud kihi vaimseid huve. Mõjuvõimas bojaar tsaar Aleksei Mihhailovitši juures Afanassi Lavrentjevitš Ordin-Naštšokin oli Vene riigi valitsemise Euroopa paremate eeskujude järgi ümberkorraldamise tuliseks pooldajaks.

Teistsugune kultuuriline mõju tuli Ukrainast. See tugevnes eriti pärast Ukraina liitmist Vene riigiga. Moskvas hakkasid töötama Kiievi ikoonimaalijad, nikerdajad ja teised meistrid. Bojaarid kutsusid oma majadesse Ukraina õpetajaid ja kasvatajaid. Haritud Valge-Vene munk Simeon Polotski oli õpetajaks tsaar Aleksei Mihhailovitši perekonnas. Peale selle ta lõi komöödiaid, kirjutas värsse ja õpetas moskvalastele kõnekunsti.

XVII saj. tõlgiti vene keelde suur arv välismaa teoseid ajaloo, sõjakunsti, tervishoiu, astronoomia, matemaatika, maateaduse, loodusteaduse ja teiste teaduste aladelt. Tõlkeromaanidest, milledes kirjeldati rüütlite kangelastegusid ja seikusi, ja jutustavate teoste kaudu tutvunesid vene lugejad neile tundmatute ilmalike kirjanduslike teostega. Tekkisid ka Venes nende imitatsioonid ja selle järel ka iseseisvad teosed, mis kirjeldasid aadlike ja kaupmeeste elu. XVII saj. teisele poolele kuulub tunduv arv satiirilisi lühijutustusi. Nendes pilgati joodikuid-pappe, rahaahneid kohtunikke, altkäemaksuvõtjaid alamdjakke, petiseidaadlikke jm. See kirjandus püüdis edasi anda elutõtt; vastuoksa kiriklikule kirjandusele see oli ilmalik ja realistlik.

Samasugust elule lähenemist on märgata ka vene maalikunstis. Kunstnikud hakkasid püüdma tõsielu täpsemat edasiandmist, „elavust". „Parsuunades" (portreedes) püüti saavutada sarnasust originaaliga. Andekas Moskva kunstnik Simon Ušakov seadis eeskujuks peegli, mis täpselt kajastab tegelikku maailma. Seda Ušakov soovis ka maalikunstilt.

XVII saj. Moskva õukondlik aristokraatia tutvus esmakordselt teatriga. Tsaar Aleksei Mihhailovitši ajal Saksa aleviku pastor Gottfried Gregory koostas vene õpilastest saksa näitlejate kaastegevusel „komöödiatrupi", mis andis teatrietendusi ajaloolistel teemadel. Pärastpoole ehitati teatri jaoks erilised ruumid, milledes mängiti samuti ka venelaste kirjutatud näidendeid. Teatrietenduse ajal istus tsaar erilisel pingil näitelava ees, kuid kutsutud bojaarid seisid püsti. Tsaarinna jälgis etendust loožist, mis oli varjatud võrest vaheseinaga.

Kultuuriline areng XVII saj. riivas ainult valitseva klassi kõrgemaid kihte.

Rahvamassid jäid täielikku harimatusse ja vaimupimedusse. Talupojad elasid räpaseis külamajades, mida köeti „mustalt", ilma suitsulõõrita. Suits väljus ainsa väikese akna kaudu. Seinad ja lagi olid kaetud nõekorraga. Rahva rumalust kasutasid papid, mees- ja naissugu posijad, kes arstisid „lausumisega", „püha veega" ja mitmesuguste taimedega. Seepärast suremus oli väga

suur, eriti laste hulgas. Taudide ajal surid välja terved linnad ja maakonnad.

Vaesusest ja pärisorisest vangipõlvest hoolimata ei kustunud rahvalooming. Rändurid, sandid (s. t. vigased) laulsid bõliinasid ja ajaloolise sisuga laule, milles jutustati väljapaistvaist sündmustest, võitlusest tatari ikke vastu ja rahva ülestõusudest. Venelase tähelepanelikkus ja teravmeelsus ilmnesid paljudes rahvakõnekäändudes ja -naljades. Rahvalikud vigurdajad-veiderdajad etendasid väikesi stseenikesi, milledes sageli naeruvääristati pappe ja bojaare.

Kirik püüdis igapidi summutada rahva loomingut, keelas ära muusika ja etendused tänavail. Patriarh Nikon isegi käskis rahva muusikariistad kokku koguda ja ära põletada.

§ 63. Moskva — pealinn.

XVII saj. oli Moskva suur ja rahvarikas linn. Välismaalased võrdlesid teda Lääne-Euroopa kõige suuremate linnadega.

Keset Moskvat asetses Kreml, mis oli pealinna administratiivseks tsentrumiks. Kremlis asetses tsaari loss, mis koosnes paljudest üksikehitistest. Lossi ümber asetsesid kõrvalhooned: aidad, keldrid, viljaaidad, tallid jm. Lossi lähedal seisis suur kivist prikaaside maja, mille esikülg oli vastu Ivani väljakut. Selle maja rõdult teatati kokkukogunenud rahvale tsaari ja bojaaride mitmesuguseid korraldusi. Prikaaside läheduses peksti karistusaluseid piitsade või keppidega. Mälestus sellest on säilinud rahva kõnekäänus — „karjuda üle kogu Ivani väljaku". Kremlis olid bojaaride, vaimulikkude ja mõnede suurkaupmeeste majad.

Moskva kasvas, laienes igale poole ümber Kremli. Ta kasvamise kohaselt Moskva linna ümbritsevad vürstide ja bojaaride mõisad, nende külad ja alevikud, milledes elasid käsitöölised ja orjad, liideti linnaga. Mälestus kunagi linna asemel olnud aasadest ja küladest säilis kaua Moskva uulitsate ja väljakute nime-

Moskva tänav XVII sajandi keskel. *Olearíusest.*

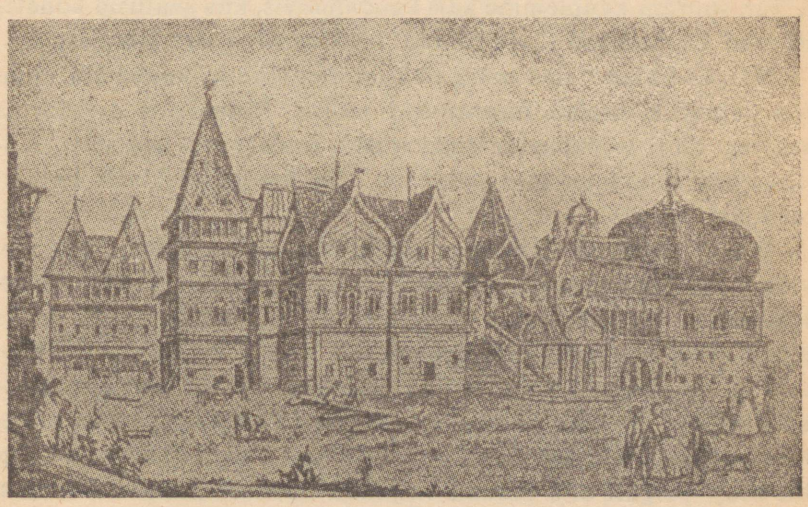

Kolomenski loss Moskva juures. *XVII sajandi gravüür.*

des. Kudrino väljaku (praegu Ülestõusu väljak) kohal oli kunagi Kudrino küla. „Poljanka“ uulits läks läbi kohtade, kus enne oli lage põld. Kremli kõrval asetsev Punane väljak tekkis XV saj. lõpul mahapõlenud ehitiste asemele. Seepärast seda nimetati kaua veel „Tulekahjuks“. Sel väljakul toimus turukaubitsemine ja viidi täide hukkamised. XVII saj. keskel seda väljakut hakati nimetama Punaseks väljakuks, tõenäoliselt seepärast, et see kujunes kõige suuremaks ja ilusamaks väljakuks Moskvas.

Mitu korda ehitati ümber Moskva uued kindlusemüürid. Alguses XVI saj. 30-ndail aastail ehitati Kremli juurde „Hiina linna“ ümbritsev müür. XVI saj. lõpul ehitas vene meister Fedor Konn „Valge linna“ müürid. Boris Godunovi valitsemise ajal „Valge linna“ taga asetsevad ehitused ümbritseti puuseina ja kõrgete tornidega. Puusein põles maha 1611. a. kevadel, ülestõusu ajal poolakate vastu. Siis tehti selle asemele suur muldvall.

„Hiina linn“ oli Moskva kaubanduslikuks keskuseks. Suurema osa sellest võtsid enda alla väikeste poekeste read, mis seisid tihedasti üksteise kõrval. Igas reas kaubeldi mõne teatud kaubaga: liha, kala, raua, kalevi, siidi, pitside ja teiste asjadega. Kõige suurem kauplemine käis kaubahoovis, kus peatusid kohalesõitnud kaupmehed („võõrnikud“) mitmesuguseist maadest.

„Valges linnas“ elas palju rikkaid aadlikke ja kaupmehi. Suured bojaaride majad meenutasid mõisu. Ruumikais aitades ja keldreis hoiti toiduainete tagavarasid, mida toodi küladest. Kitsastes majahoonetes elas sadadena orje, kes moodustasid bojaari teenijaskonna.

Käsitöölised ja ärimehed elasid omaette alevikes. Oli alevikke, mis kuulusid tsaarile, üksikutele bojaaridele ja kloostreile. Kadaševi alevikus elasid kangrud, kes valmistasid lossi jaoks linast riiet; Kuznetski alevikus elasid sepad, Bronnajas — kiivreid ja raudriideid valmistavad meistrid; teistes alevikkudes — käsitöölised muudelt erialadelt. Vaeste inimeste majad ei erinenud millegagi külataredest. Paiguti seisid ehitised üksteise külge liibudes, paiguti olid jäänud väljakud hoonestamata või haljendasid karjamaad. Kitsais ja kõverais uulitsais ei saanud sageli

kaks koormat teineteisest mööduda. Mõnedes uulitsates olid üksikud majad ehitatud teistest ettepoole ja sulgesid läbisõidu.

Moskva oli väga räpane linn. Ainult mõnedele uulitsatele oli tehtud sillutis kõrvuti laotud ümmargustest palkidest. Mustus kallati otse tänavale. Kevadel, kui linn vabanes jääst ja lumest, oli õhk täis talumatut lehka. Seepärast levisid linnas sageli nakkushaigused, mis nõudsid suurearvuliselt ohvreid. Puuehitiste kokkukuhjumise tõttu levisid tulekahjud ruttu üle linna. Moskva põles sageli mõne tunni jooksul maha.

Niisugune oli Vene riigi pealinn.

Siberi rahvad XVII sajandil.

§ 64. Ida-Siber XVII sajandil.

Ida-Siberi rahvad. Vene riik liitis XVII saj. oma valdustega peaaegu kogu Ida-Siberi Jenissei jõest kuni Ohhoota mereni. Seda määratu suurt maa-ala asustasid mitmed, erisugusel sotsiaal-majanduslikul arenemisastmel seisvad rahvad. Jenisseist ida poole kuni Ohhoota mere rannikuni elutsesid evenkide ehk, nagu venelased neid nimetasid, tunguuside suguharud. Nad elasid koos suurte sugukondadena, kellede vahel tihti juhtus veriseid kokkupõrkeid. Talvel evenkid küttisid Siberi taigas, kuid suveks kogunesid jõgede äärde kalapüügiks. Evenkide elamuteks olid edasikantavad tšumad, s. t. telgid, mis suvel kaeti kasetohuga, talvel aga nahkadega. Evenkid kasutasid kodundatud põtru inimeste ja koormate veoks. Raudesemeid hankisid evenkid naabreilt, kuid neid esemeid oli evenkidel vähe. Mõnedel suguharudel olid tarvitusel luukildudest tehtud soomusriided. Evenkid riietusid kirjult, nad armastasid eredavärvilisi ja läikivaid ehteid ning tätoveerisid oma nägu. Evenkid paistsid silma suure sõjakuse poolest ning nende naabrid kartsid neid. Šamaanidel, s. t. nõidadel, oli evenkide hulgas suur mõju. Evenkid uskusid, et šamaanid oskavad vaime välja kutsuda. Selleks šamaanid riietusid erilisse riietusse ning sooritasid metsikuid tantse, saates seda löökidega „pühale" tamburiinile.

Evenkidest lõuna pool, Jenissei jõe ülemjooksul, elasid juba põlistest aegadest peale Jenissei kirgiisid. Hiinlased nimetasid neid muiste hakassideks. Seepärast meie nimetame Jenissei ülemjooksul elavaid rahvaid hakassideks. Kirgiisid olid karjakasvatajad ja nomadiseerisid Jenissei-äärseis steppides. Naabruses asuvailt metsarahvailt kogusid kirgiiside väikevürstid maksu karusnahkade näol. Ligipääsmatuis Altai mägede orgudes elasid mitmesugused mägirahvaste suguharud. Mõned neist suguharu-

dest oskused sulatada rauda ning valmistada sellest relvi ja teisi asju. Naaberrahvad ostsid neid asju või võtsid neid vägivaldselt maksu näol. Altai rahvad kuulusid oirootide (ühe mongoli suguharu) valduste hulka; seepärast nimetame praegu nende maad Oirootiaks.

Evenkidest asustatud territooriumi keskel, Leena jõe keskjooksul, elasid jakuudid. Jakuutide pärimuse järgi on nad tulnud lõuna poolt Taga-Baikalist ning vallutanud Leena-äärsed maad pärast pikka ja visa võitlust evenkidega. Kultuuriliselt seisid jakuudid XVII saj. neid ümbritsevaist rahvaist kõrgemal. Jakuudid tegelesid sarvloomade ja hobuste kasvatamisega, mida soodustas heade rohumaade küllus Leena jõe keskjooksul. Jakuudid elasid tulekolletega köetavais puumajades. Nad oskasid algelisel viisil töödelda metalle; nende relvastust (varraste otsa kinnitatud noad) ja eriti soomusriideid hindasid isegi venelased. Sugukondlik kord oli jakuutide juures XVII saj. juba lagunemas. Jakuutide hulgast kerkisid esile väikevürstid, suurte karjade omanikud. Nende väikevürstide teenistuses seisid peale orjade ka vabad jakuudid — kehvikud, kelledel polnud oma karja või oli seda vähesel arvul.

Jenissei lisajõel — Angaral, Baikali järve ümbruses ja Leena ülemjooksul elasid burjato-mongoli suguharud. Burjaatide peategevuseks oli karjakasvatus, kuid nad tegutsesid väikesel määral ka põlluharimisega; nad isegi vahetasid otra ja hirssi karusnahkade ja teiste kaupade vastu. Abitööalaks oli küttimine. Burjaatide suguharude eesotsas seisid väikevürstid.

Amuuri jõel elasid daurid ja nende hõimud. Dauridel oli XVII saj. juba kõrge kultuur. Nad elasid paikseina külades, harisid põldu, külvasid iga liiki põlluvilja ja kasvatasid mitmesuguseid aedvilju ja viljapuid; neil oli palju kariloomi; Hiinast oli neile sisse toodud ka kodukanu. Koos põlluharimise ja karjakasvatusega oli dauride juures mõnesugune tähtsus ka karusloomade, eriti sooblite küttimisel, keda nende maa-alal oli väga palju. Amuuri-äärse maa rikkus meelitas juurde naabermaa Hiina feodaale. Nad sundisid Amuurimaa elanikke maksma neile

maksu sooblinahkadega. Igal aastal sõitsid Hiinast Amuurimaale maksukogujad ja koos nendega — hiina kaupmehed oma kaupadega. Hiinlastelt omandasid daurid siidriiet ja metalle. Hiinlaste mõjutusel hakkasid daurid endale ehitama häid maju akendega, mis klaasi asemel olid kaetud õhukese paberiga, ja hakkasid riietuma hiinapäraselt. Dauridel olid hästi kindlustatud linnad.

Amuuri suudmel elasid nivahhid ehk giljakid. Nende peategevuseks oli kalapüük.

Kirde-Siberis elavad rahvad (oduulid ehk jukagiirid, nõmõlaanid ehk korjakid, luoravetlaanid ehk tšuktšid, itelmeenid ehk kamtšadaalid) olid veel väga madalal kultuuritasemel. Nad ei tundnud veel rauda ning kasutasid selle asemel kivi ja luud, — lasksid kivist teravikuga nooltega, tarvitasid kivinuge. Rauda nad õppisid tundma alles venelastelt, seepärast nad nimetasid venelasi oma muinasjuttudes „raudseteks inimesteks".

§ 65. Ida-Siberi vallutamine ja koloniseerimine.

Venelaste edasitung Itta. Ida-Siber vallutati Siberi teenistuslaste, s. t. kasakate ja teiste Siberi linnades teeninud sõjameeste poolt. Nad läksid omal algatusel väikeste salkadena „rahututе maakeste" allaheitmisele. Peale tsaari jassaki nad võtsid palju karusnahku ka enda jaoks ja lõikasid kasu vangivõetute orjaks müümisest. Allaheidetud suguharudelt võtsid nad amanaatidena (pantvangidena) vanemaid ja väikevürste, ehitasid allaheidetud maadesse ostroogid, s. t. väikesed puukindlused. Siberi teenistuslastele aitasid kaasa tööandjad (kütid), keda tuli aastast aastasse üha suuremal määral soobleid püüdma. Sooblite tagaajamisel tungisid kütid Siberi kõige kaugemaisse nurkadesse mõnikord varem, kui sinna jõudsid teenistuslased. Kasakate ja jahindajate jõugud tungisid üha kaugemale itta, tundmatuile maile. Sel viisil mõne aastakümne jooksul liideti Venemaaga kogu Ida-Siber Jenisseist kuni Ohhoota mereni.

voi ja Jablonovoi mäeharja mööda; nii olid Amuuri jõgi ja piirnevad maad anastatud Hiina poolt. Albazin lõhuti uuesti maha.

Siberi põlisrahvaste ülestõusud. Väga lühikese aja jooksul ühendas Vene riik oma valdusega määratu suured maa-alad Uuralist kuni Ohhoota mereni. Rahvad, kes elasid kogu sel territooriumil, pandi raske jassaki alla ja neid riisuti julmalt. Seepärast Siberis tekkisid mitu korda ülestõusud tsaari valitsusvõimu vastu. Mitmel korral tõusid üles jakuudid; ühe ülestõusu ajal neil oleks peaaegu korda läinud Jakutski linna hävitada. Pikka ja visa võitlust pidasid vallutajatega burjaadid ja Ohhoota evenkid. Suur ülestõus toimus Lääne-Siberis Aleksei Mihhailovitši valitsemise ajal. Need ülestõusud lõppesid ebaõnnestumisega: üksikud Siberi rahvad olid jõuetud võitluses tsentraliseeritud Vene riigiga.

Siberi koloniseerimine. Kaugusest hoolimata hakkas Siber XVII saj. asustuma venelastega. Valitsus valis ja saatis Siberisse inimesi sõjateenistust kandma ja teisteks otstarveteks. Üsna vara hakati Siberisse asumisele saatma kurjategijaid, samuti ka kehvistut, kes tõusis üles bojaaride ja aadlike vastu. Teiselt poolt talupojad, kel oli raske elada mõisnike ja tsaarivalitsuse surve all, läksid ise nälja ja rõhumiste eest ära Uurali taha, lootuses leida seal paremat elu.

Siberi linnades ja kindlustes tuli valitsusel pidada suurt arvu kasakaid ja teisi teenistuslasi. Nende toitmiseks oli vaja Siberis hakata põldu harima. Talupojad said Siberis maad ja laenu rahas ning seemneviljana. Selle eest nad olid kohustatud kas harima teatud arvu tiine maad „valitseja jaoks“ (seda nimetati „tiinupõlluks“) või igal aastal andma teatud hulga vilja. Kogu see vili tarvitati teenistuslaste toitlustamiseks. Talupojad Siberis erinesid vähe pärisorjadest, ainult et nad ei töötanud mõisnikule, vaid feodaalriigile. Väga palju venelasi tuli Siberisse kauplemiseks ja tööndusеks. Paljud neist jäid Siberisse, muretsesid „laenumaa“, s. t. uudismaa, või kirjutasid end sõjaväeteenistusse. XVII saj. lõpuks Lääne-Siberi maakonnad kattusid vene alevike ja külade tiheda võrguga.

Vene kolonisatsioon aitas kaasa Siberi tootvate jõudude tõusule. Mõnes rajoonis hakkas põllumajandus tunduvalt arenema. XVII saj. lõpuks Lääne-Siberi lõunapoolsed maakonnad olid juba täiesti põllumajanduslikud ning kujutasid, reisijate kirjelduse järgi, tihedasti asustatud ja heade põldudega maad. Algas Siberi loodusrikkuste, rauamaagi ja soolaallikate töötlemine. Vene kolonistid saatsid palju korda Põhja-Aasia avastamiseks ja tundmaõppimiseks. XVII saj. lõpul üks Siberi teenistuslastest Semjon Remezov asus isegi Siberi maateadusliku atlase koostamisele. Lääne-Euroopa geograafid kasutasid venelaste jutustusi ja nende kaarte oma teaduslikes töödes Aasia üle.

Siberi vene elanikkond, nagu ta põliselanikudki, kannatas tugevasti tsaari vojevoodide rõhumise ja riisumise ning raskete riiklike kohustuste all. Mitmel korral ta tõusis üles administratsiooni vastu. Sageli põliselanikud ühinesid venelastega võitluseks ühise vaenlase vastu. Siberi vallutamisel oli Moskva feodaalidele suur tähtsus. Siberist sai Vene riik karusnahku kauplemiseks Lääne-Euroopa ja Pärsiaga. See oli üheks rahaliste ressursside allikaks aadlikele palga maksmiseks, samuti ka riigi kaitsemiseks vaenlaste vastu.

Sõr-Darja jõe alamjooksu piirkonda kara-kalpakid, kes enne nomadiseerisid põhja pool Araali järve.

Buhhaara khaaniriigis jäid valitsema usbeki vallutaja Šeibani järeltulijad. Hiivas valitses nendest sõltumatu usbeki khaanide dünastia. Mõlemad riigid jagunesid suureks hulgaks väikesteks vürstiriikideks, mida valitsesid khaani sugulased. Valitsev kiht koosnes suguharu aristokraatiast (bekkidest), kes järk-järgult koondasid enda kätte laialdased maavaldused.

Buhhaara riik sai väga tugevaks XVI saj. lõpul Abdul-khaani ajal, kes hävitas peaaegu kõik oma sugulased ning liitis nende maad oma valdustega. Oma võimu kindlustamisel Abdul-khaan toetus muhamedi usu vaimulikkonna kaasabile. XVI saj. lõpul lõppes Buhhaaras Šeibani järeltulijate dünastia. Uue dünastia ajal läks võim üle suguharu aadli kätte. Usbeki bekid, kes enne olid khaani asevalitsejaiks, muutusid iseseisvaiks valitsejaiks. Seepärast nii Buhhaara kui ka Hiiva territoorium tükeldus väikesteks rippumatuiks valdusteks.

Paikse feodaalse majanduse arenemisega muutus endine suguharu aadel suurmaapidajaiks ning alistas endale nende valdustes elava rahva. Kõvenev feodaalne rõhumine kutsus välja korduvaid rahva ülestõuse.

Kesk-Aasia suurtes linnades (Buhhaara, Samarkand, Hiiva jt.) oli XVII saj. suurearvuliselt käsitöölisi ja kaupmehi. Karavanikaubandus ühendas neid linnu Hiina, India ja Vene turgudega. Linnad rikastusid rea ilusate ehitistega. Koolide (medresside) jaoks ehitati head hooned, eriti Samarkandis. Kohaliku kultuuri tõus avaldus pärsia ja tadžiki kirjanduse levikus, mille mõjul hakkas arenema ka usbekkide kirjandus. Buhhaara khaani õukonnas ülistasid kojalaulikud õnnestunud sõjakäike ja sõjalist tublidust.

XVII saj. hakkasid majanduslikud sidemed Kesk-Aasia ja Vene riigi vahel kõvenema. Astrahani kaudu veeti Kesk-Aasiast Venemaale siidi, puuvillast ja siidist kangaid ja mitmesuguseid väärtasju. Venemaalt toodi karusnahku, merihobuluud, metall- ja puunõusid ja muid asju.

NSV Liidu ajaloo peadaatumid.

(Vanimaist aegadest kuni XVII sajandi lõpuni.)

VIII saj. e. u. a. . . Urártu riigi õitseng.
VIII—III saj. e. u. a. Sküütide valitsemine Musta mere steppides.
VII saj. e. u. a. . . Kreeka kolooniate tekkimine Musta mere rannikul.
II saj. e. u. a. . . . Orjade ülestõus Bosporose riigis.
IV saj. lõpp u. a. j. Hunnide sissetung.
VI—VIII saj. u. a. j. Türgi kaganaat.
VII saj. u. a. j. . . Kesk-Aasia ja Taga-Kaukaasia vallutamine araablaste poolt.
VIII saj. u. a. j. . . Kasaari riigi asutamine.
VIII saj. lõpp u. a. j. Mukanna ülestõus Kesk-Aasia araablaste vastu.
IX saj. u. a. j. . . . Araabia kalifaadi lagunemine.
IX saj. teine pool . Samaniidide riigi asutamine.
860. a. . . . . Vene sõjakäik Konstantinoopoli vastu.
911. a. . . . . Olegi leping kreeklastega.
941. a. . . . . Igori sõjakäik Bütsantsi.
945. a. . . . . Igori leping kreeklastega.
967.—971. a. . . . Svjatoslavi sõda Bütsantsi keisriga.
988. a. . . . . Vladimir Svjatoslavitši leping Bütsantsiga Kiievi-Vene ristiusku pööramise tingimusega.
1015. a. . . . . Vladimir Svjatoslavitši surm.
1019.—1054. a. . . Jaroslav Targa valitsemine.
1068. a. . . . . Ülestõus Kiievis.
1089.—1125. a. . . David Ehitaja valitsemine Gruusias.
1113. a. . . . . Ülestõus Kiievis.
1113.—1125. a. . . Vladimir Monomahhi valitsemine.
1122. a. . . . . Tbilisi vabastamine seldžukkide võimu alt.
1136. a. . . . . Ülestõus Novgorodis.
1147. a. . . . . Esmakordne Moskva mainimine.
1157.—1174. a. . . Andrei Bogoljubski valitsemine.
1169. a. . . . . Kiievi vallutamine Andrei Bogoljubski vägede poolt.
1176.—1212. a. . . Vsevolod Suurpesa valitsemine.
1184—1213. a. . . Tamara valitsemine Gruusias.
1185. a. . . . . Igor Svjatoslavitši lahing polovetsidega.
1202. a. . . . . Mõõgavendade (Liivi) Ordu asutamine.
1206. a. . . . . Temutšini kuulutamine Džingis-khaaniks.
1216. a. . . . . Lipitski lahing.
1223. a. . . . . Lahing Kalka jõel.
1227. a. . . . . Džingis-khaani surm.

1237. a. . . . . Batu tungimine Kirde-Venesse.
1237. a. . . . . Mõõgavendade Ordu ühinemine Teutooni Orduga.
1238. a. . . . . Tarabi ülestõus Samarkandis.
1240. a. . . . . Aleksander Jaroslavitši võit rootslaste üle Neeva jõel.
1242. a. . . . . Saksa rüütlite purukslöömine Peipsi järvel vürst Aleksander Jaroslavitši (Nevski) poolt (Jäälahing).
1255. a. . . . . Galiitsia Danieli kuningaks kuulutamine.
1316.—1341. a. . . Gediminase valitsemine Leedus.
1325.—1341. a. . . Ivan Danilovitš Kalita valitsemine Moskvas.
1328. a. . . . . Ivan Kalita saab Vladimiri suurvürstiks.
1359.—1389. a. . . Dimitri Ivanovitš (Donskoi) valitsemine.
1370.—1405. a. . . Timuri valitsemine.
1377.—1392. a. . . Jagailo valitsemine Leedus.
1380. a. . . . . Kulikovo lahing.
1385. a. . . . . Leedu unioon Poolaga.
1389.—1425. a. . . Suurvürst Vassili Dimitrijevitši valitsemine.
1392.—1430. a. . . Suurvürst Vitautase valitsemine Leedus.
1410. a. . . . . Grünwaldi lahing.
1425.—1462. a. . . Vassili Vassiljevitš Pimeda valitsemine.
1437. a. . . . . Kaasani khaaniriigi asutamine.
XV saj. keskpaik . Kasahhide hordi asutamine.
1462.—1505. a. . . Suurvürst Ivan III Vassiljevitši valitsemine.
1475. a. . . . . Krimmi vallutamine türklaste poolt.
1478. a. . . . . Novgorodi liitmine Vene riigiga.
1479.—1515. a. . . Mengli-Girei valitsemine.
1480. a. . . . . Vene rahva vabastamine tatari ikke alt.
1485. a. . . . . Tveri liitmine Vene riigiga.
1497. a. . . . . Ivan III „Sudebnik".
1502. a. . . . . Kuld-hordi jäänuste hävitamine Krimmi tatarlaste poolt.
1503. a. . . . . Tšernigov-Severski maa liitmine Vene riigiga.
1505.—1533. a. . . Suurvürst Vassili III Ivanovitši valitsemine.
1510. a. . . . . Pihkva liitmine Vene riigiga.
1514. a. . . . . Smolenski liitmine Vene riigiga.
1533.—1584. a. . . Suurvürst Ivan IV valitsemisaeg tsaarina — 1547. a. alates.
1547. a. . . . . Ülestõus Moskvas.
1550. a. . . . . Ivan IV „Sudebnik".
1552. a. . . . . Kaasani vallutamine.
1553. a. . . . . Põhja-meretee avastamine Venemaale inglaste poolt.
1556. a. . . . . Astrahani külgeliitmine.
1558.—1583. a. . . Liivi sõda.
1564. a. . . . . Esimese vene raamatu ilmumine, mis trükitud Ivan Fedorovi poolt Moskvas.

1565.—1572. a. . . Opritšnina.
1569. a. . . . . Poola ja Leedu ühinemine. Lublini unioon.
1581. a. . . . . Jermaki sõjakäigu algus Siberisse.
1581. a. . . . . Talupoegade kohavahetamise keeld jüripäeval.
1584.—1598. a. . . Fedor Ivanovitši valitsemine.
1586. a. . . . . Kahheetia vasallsõltumus Moskvast.
1598.—1605. a. . . Boris Fedorovitš Godunovi valitsemine.
1605.—1606. a. . . Vale-Dimitri I valitsemine.
1606.—1610. a. . . Vassili Ivanovitš Šuiski valitsemine.
1606.—1607. a. . . Talupoegade ülestõus Ivan Bolotnikovi juhtimisel.
1612. a. . . . . Moskva vabastamine Minini ja Požarski maakaitseväe poolt.
1613.—1645. a. . . Mihhail Fedorovitš Romanovi valitsemine.
1614. a. . . . . Gruusia laastamine Pärsia šahhi Abbasi poolt.
1645.—1676. a. . . Aleksei Mihhailovitši valitsemine.
1648.—1650. a. . . Linnade ülestõusud Vene riigis.
1648. a. . . . . Semjon Dežnevi ekspeditsioon.
1648. a. . . . . Rahva ülestõusu algus Ukrainas (Bogdan Chmielnicki juhtimisel) Poola valitsuse vastu.
1649. a. . . . . „Maakogu Seadustik".
1649. a. . . . . Zborovi rahu.
1654. a. . . . . Perejaslavli raada otsus Ukraina liitumiseks Venemaaga.
1662. a. . . . . Ülestõus Moskvas.
1662. a. . . . . Ülestõusud Baškiirias ja Lääne-Siberis.
1667. a. . . . . Andrussovo vaherahu Vene ja Poola vahel.
1667.—1671. a. . . Rahva ülestõus Stepan Razini juhtimisel.

SISUKORD.

Lk.

MEIE MAA KAUGES MINEVIKUS.

I peatükk. **Ürgaegne-kogukondlik kord meie maal** 3
§ 1. Vanim inimühiskond 3
§ 2. Emaõiguslik sugukond 6
§ 3. Isaõiguslik sugukond 9

II peatükk. **Vanimad riigid meie maa territooriumil** 14
§ 4. Vanimad orjandusriigid Kaukaasias ja Kesk-Aasias 14
§ 5. Põhjapoolse Musta mere maa rahvad (kuni uue ajaarvamise III sajandini) 20
§ 6. Rändrahvaste liikumine 28
§ 7. Varafeodaalsed riigid Taga-Kaukaasias 30
§ 8. Kesk-Aasia rahvad võitluses araablastega 36
§ 9. Kasaarid ja bulgaarlased Volga ääres 39

KIIEVI RIIK.

III peatükk. **Kiievi riigi tekkimine** 43
§ 10. Slaavlased VI—IX sajandil 43
§ 11. Idaslaavlaste ühinemine Kiievi võimu alla 51
§ 12. Kiievi-Venemaa kristianiseerimine 57

IV peatükk. **Kiievi riigi lagunemine** 65
§ 13. Feodaalsuhete lõplik maksvusele-pääs Kiievi riigis 65

IDA-EUROOPA JA KESK-AASIA FEODAALNE KILLUNEMINE.

V peatükk. **Feodaalvürstiriigid XII—XIII sajandil** 75
§ 14. Feodaalse killunemise suurenemine 75
§ 15. Galiitsia-Volõõnia vürstiriik XII—XIII sajandil . . 78
§ 16. Rostov-Suzdali vürstiriik 81
§ 17. Novgorodimaa 87
§ 18. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XI—XII sajandil . 94

VI peatükk. **Mongolite vallutused XIII sajandil** 100
§ 19. Džingis-khaani riik 100
§ 20. Ida-Euroopa vallutamine 104
§ 21. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia mongolite võimu all 111

VII peatükk. **Võitlus saksa ja rootsi feodaalidega** 114
§ 22. Saksa feodaalide vallutused Baltimail 114
§ 23. Novgorodi ja Pihkva võitlus rootsi ja saksa feodaalidega 117

VIII peatükk. **Leedu suurvürstiriik** 121
§ 24. Leedu suurvürstiriigi tekkimine 121
§ 25. Leedu suurvürstiriigi ühiskondlik kord 124

Lk.

IX peatükk. **Vladimiri suurvürstiriik** 127
§ 26. Kirde-Vene vürstiriigid 127
§ 27. Novgorod ja Pihkva XIV—XV sajandil 132

X peatükk. **Moskva tõus** 134
§ 28. Moskva vürstiriigi tugevnemine 134
§ 29. Võitluse algus tatarlastega 137
§ 30. Feodaalne võitlus XV sajandi esimesel poolel . . 141

XI peatükk. **Timuri riik ja Kuld-hordi lagunemine** 145
§ 31. Timuri riik. Usbekid 145
§ 32. Volgamaade rahvad tatarlaste võimu all 148
§ 33. Krimmi khaaniriik 151
§ 34. Siberi khaaniriik. Kasahhid 152

XII peatükk. **Vene rahvusliku riigi loomine** 155
§ 35. Vene riigi territooriumi kujundamine 155
§ 36. Vabanemine tatari ikkest. Ivan III vallutused . . 157
§ 37. Vene riigi sotsiaalne ja riiklik struktuur XV sajandi lõpul 160

VENE RIIGI LAIENEMINE JA TEMA MUUTUMINE MITMERAHVUSELISEKS RIIGIKS.

XIII peatükk. **Ivan IV valitsemisaeg** 169
§ 38. Bojaaride valitsemine. 1550-ndate a. reformid . . 169
§ 39. Tsaar Ivan IV vallutused 173
§ 40. Opritšnina 176
§ 41. Liivi sõja lõpp 181
§ 42. Lääne-Siberi rahvaste vallutamine XVI sajandi lõpul 184
§ 43. Kaubandus ja käsitöö Vene riigis XVI sajandil . 187
§ 44. Elu-olu ja kultuur XVI sajandil 189

MEIE MAA RAHVAD XVII SAJANDIL.

XIV peatükk. **Talupoegade sõda ja võitlus Poola ja Rootsi interventsiooniga Vene riigis XVII sajandi algul** . . . 193
§ 45. Vene riik talupoegade sõja eel 193
§ 46. Poola panide katse orjastada Vene riiki. Vale-Dimitri I 198
§ 47. Talupoegade ülestõus Bolotnikovi juhtimisel . . . 202
§ 48. Poola ja Rootsi pealetung Vene riigile 205
§ 49. Vene rahva võitlus poola vallutajate vastu . . . 210

XV peatükk. **Isevalitsus Venemaal XVII sajandil** 215
§ 50. Mihhail Romanovi valitsusaeg 215
§ 51. Välispoliitika pärast talupoegade sõda 217
§ 52. Feodaal-pärisorine majandus 221
§ 53. Linnade ülestõusud XVII sajandi keskel 226
§ 54. Vene riigi valitsemisorganid 229
§ 55. Nikoni kirikureform ja kiriku lõhestumine . . . 233

Lk.

XVI peatükk. **Ukraina ja Valge-Vene XVII sajandil** 236
§ 56. Ukraina ja Valge-Vene Poola valitsuse all 236
§ 57. Ukraina rahva võitlus Poola vastu 240
§ 58. Ukraina liitmine Vene riigiga ja sõda Poolaga . . 246

XVII peatükk. **Rahva ülestõusud Vene riigis XVII sajandi teisel poolel** 249
§ 59. Ülestõus Moskvas 1662. aastal 249
§ 60. Volgamaad XVII sajandil 250
§ 61. Rahva ülestõus Stepan Razini juhtimisel 253

XVIII peatükk. **Vene riigi kultuur XVII sajandil** 264
§ 62. Kultuur ja haridus 264
§ 63. Moskva — pealinn 268

XIX peatükk. **Siberi rahvad XVII sajandil** 272
§ 64. Ida-Siber XVII sajandil 272
§ 65. Ida-Siberi vallutamine ja koloniseerimine . . . 274

XX peatükk. **Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia XVI—XVII sajandil** 281
§ 66. Taga-Kaukaasia XVI—XVII sajandil 281
Rjuriku dünastia genealoogiline tabel 282/283
§ 67. Kesk-Aasia XVI—XVII sajandil 284
NSV Liidu ajaloo peadaatumid 286

Vastutav toimetaja V. O r a v.

Ladumisele antud 15. I 1946. Trükkimisele antud 6. II 1946. Paber 56:79, 1/16. Trükiarv 5200. Trükitähti trükipoognas 39700. Trükipoognaid 18,25. Arvutuspoognaid 18. MB-00727. Trükikoda „Punane Täht", Tallinn, Pikk 54/58. Tellimise nr. 87.

На эстонском языке.
Под редакцией проф. А. М. Панкратовой.
История СССР.

Rbl. 8.—

